

Ерік Гобсбаум

Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність

Ерік Гобсбаум

**Нації і націоналізм,
починаючи з 1780 року:
програма, міфи, реальність**

Київ
Український Центр духовної культури
2010

ББК 66.5(4)
Г 575

Гобсбаум Е.

Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / Ерік Гобсбаум. Пер. з англ. та примітки Т. Корпала. — К.: Укр. Центр духов. культури, 2010. — 288 с.

ISBN 966-628-078-7

В основі книги — Трюкацькі лекції, які автор мав честь прочитати в Королівському університеті Белфаста у травні 1985 року.

Дослідження зосереджено передусім на XIX-ому та ранніх роках XX століть, коли предмет дослідження досяг стадії євро-центричності чи, у будь-якому разі, центрувався у «розвинутих» регіонах.

«Національне питання» є надто непростим предметом. Воно знаходиться в точці перетину політики, технології і соціального трансформування, і автор не прагнув зробити його менш суперечливим. Зроблені висновки з впевненістю доводять, що нації і феномени, асоційовані з ними, варто аналізувати в термінах політичних, технічних, адміністративних, економічних і інших обставин та передумов. Саме таким є підхід до проблеми у цій праці.

Видання буде цікавим і корисним, як з теоретичної, так і з практичної точки зору, політичним і державним діячам, науковцям і студентам — усім, хто небайдужий і кого цікавлять проблеми націй і націоналізму з позицій історії і сьогодення.

ББК 66.5(4)

Це видання здійснено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Переклад здійснено за підтримки Віденського інституту гуманітарних наук.

The book was translated with support of Institute for Human Sciences, Vienna, Austria.

ISBN 966-628-078-7

© Е. J. Hobsbawm, 1992

© Т. Корпало,
переклад та примітки, 2010

© Український Центр
духовної культури, 2010

Зміст

Передмова	4
Вступ	6
РОЗДІЛ 1. Нація як новина: від революції до лібералізму	23
РОЗДІЛ 2. Народний протонаціоналізм	64
РОЗДІЛ 3. Перспектива влади	108
РОЗДІЛ 4. Трансформація націоналізму в період 1870-1918 років	135
РОЗДІЛ 5. Апогей націоналізму — 1918-1950 роки ...	174
РОЗДІЛ 6. Націоналізм в кінці XX століття	216
Карти	
Національності імперії Габсбургів близько 1910 року.	257
Національні конфлікти і суперечки про кордони — 1919-1934 роки.	258
Народи, мови і політичний поділ у XIX столітті. Східноєвропейська мовна проблема.	260
Післямова перекладача	262
Іменний покажчик	284

Передмова

Ця книга ґрунтується на Трюкацьких лекціях, які я мав честь прочитати в Королівському університеті Белфаста у травні 1985 р. Її тема запропонована самим місцем проведення. Концентроване наповнення чотирьох лекцій, до якого змушує гостя означена лектура, для зручності розгорнуте. Тепер маємо шість розділів, що різняться за обсягом, вступ і деякі заключні міркування. Початковий рукопис також дещо виправлений, частково, щоб врахувати новий матеріал, але передусім у світлі дискусії з групою запрошених спеціалістів, що є однією з головних принад Трюкацьких лекцій для тих щасливців, яким випадає їх читати. Я вдячний всім тим, хто організовував ці лекції, і тим, хто брав участь у дискусіях, особливо Пері Андерсону, Джону Бройлі, Юдіт Браун, Ронану Фанінгу, Мирославу Гроху, Віктору Кірнану, Джо Лі, Шулі Маркс, Теренсу Рейнджеру і Горану Зеборну за критику і стимулювання, і особливо за те, що змусили мене глибше подумати про неєвропейський націоналізм. Однак, я зосередився передусім на ХІХ-ому і ранніх роках ХХ-го століть, коли предмет дослідження досяг стадії євро-центричності чи, у будь-якому разі, центрувався у «розвинутих» регіонах. Оскільки я протягом певного часу розповідав і запитував про нації і націоналізм, є багато інших, хто дав мені ідеї, інформацію чи посилення на книги, про які я б інакше не дізнався. Ризикуючи бути несправедливим, я виділяю Кумарі Явардене та інших південно-азійських науковців зі Світового інституту економік, що розвиваються, в Гельсінкі, і моїх колег та студентів з Нової школи соціальних досліджень в Нью-Йорку, які прослухали і обговорили дещо з цього матеріалу. Більша частина дослідження, поданого у цій книзі, стала можливою завдяки стипендії Левер-

гульме для заслужених науковців, і я хотів би виразити свою вдячність за щедрю підтримку, таким чином надану Фондом Левергульме.

«Національне питання» є надто неоднозначним предметом. Я не прагнув зробити його якимось менш суперечливим. Однак, я сподіваюсь, що ці лекції в їх друкованій формі просунуть вперед дослідження історичного феномену, з яким вони прагнуть зійтись.

Лондон, 1989.

Останній розділ розширено і значною мірою перероблено, щоб взяти до уваги події, що сталися з часу першої редакції.

Лондон, березень 1992.

Вступ

Припустимо, що якогось дня після атомної війни міжгалактичний історик приземлиться на тепер уже мертвій планеті, щоб розвідати причину далекої маленької катастрофи, яку зафіксували датчики його галактики. Він чи вона — я утримуюсь від спекуляцій з проблеми неземної фізіологічної репродукції — вдасться до земних бібліотек і архівів, що збережуться, оскільки технологія досконалого атомного озброєння розроблена, щоб знищувати швидше людей, ніж майно. Наш спостерігач після деякого вивчення прийде до висновку, що останні два століття людської історії планети Земля є незбагненними без певного розуміння терміну «нація» і слів похідних від нього. Цей термін здається виражає щось важливе у людських справах. Але що саме? У цьому полягає загадка. Він прочитає Волтера Бегехота, який виклав історію XIX століття як історію «націобудівництва», зазначивши з властивим йому здоровим глуздом: «Ми знаємо, що воно таке, коли ви не питаєте нас, але ми не можемо дуже швидко пояснити чи визначити його.»¹ Це могло б бути правильним для Бегехота і для нас, але не для історика з чужої галактики, який не має людського досвіду, що, здається, і робить поняття «нація» таким переконливим.

Я думаю сьогодні було б можливим, дякуючи літературі останніх п'ятнадцяти чи двадцяти років, надати такому історичу короткий перелік робіт для ознайомлення, щоб допомогти Йому, Їй чи чим Воно є, з бажаним аналізом, і додати ще на завершення «Націоналізм: Огляд вчення і бібліографія» Е. Д. Сміта, який охоплює більшість посилок у цій сфері на момент його публі-

¹ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London 1887), pp. 20-21.

кації.² Не те, що не хотілось би рекомендувати всю ту масу, що написана у попередні періоди. Наш перелік для читання містив би дуже мало написаного в класичний період лібералізму XIX століття з причин, що стануть ясними згодом, але також і тому, що дуже мало іншого, ніж націоналістична і расистська риторика, тоді писалось. І найкращі праці, випродуковані в той час, були насправді дуже стислими, як абзаци Джона Стюарта Міля з цього предмету в його «Міркуваннях про представницьку владу» і відома лекція Ернеста Ренана «Що таке нація?»³

Цей перелік для ознайомлення містив би деяку історично необхідну літературу, серед якої варто зазначити теоретичні зусилля застосувати безпристрасний аналіз до предмету — важливі і недооцінені дебати серед марксистів II Інтернаціоналу з того, що вони називали «національним питанням». Ми побачимо згодом, чому найкращі уми в інтернаціональному соціалістичному русі — а він мав окремі надзвичайно потужні інтелекти — долучили себе до цієї проблеми: К. Каутський і Р. Люксембург, Отто Бауер і В. Ленін, коли називати лише не багатьох.⁴ Цілком

² A. D. Smith, 'Nationalism, A Trend Report and Bibliography' in *Current Sociology* XXI/3, The Hague and Paris 1973. See also the bibliographies in the same author's *Theories of Nationalism* (London, 2nd end 1983) and *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986). Професор Ентоні Сміт є нині головним провідником у цій галузі для читачів англійською.

³ Ernest Renan, *Qu'est ce que c'est une nation?* (Conference faite en Sorbonne le II mars 1882) (Paris 1882); John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* (London 1861), chapter XVI.

⁴ Для зручного вступу, що включає підбірку праць головних марксистських авторів того часу, Georges Haupt, Michel Lowy and Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914* (Paris 1974). Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Vienna 1907, друга редакція 1924 р. містить новий важливий вступ) здається, незрозуміло чому, не була перекладена англійською. Для недавньої спроби, Horace B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism* (New York 1978).

можливо він би включав щось з Каутського, без сумніву Отто Баєрову «Die Nationalitätenfrage», але він також мусив мати «Марксизм і національне та колоніальне питання» Сталіна, не так за його скромні, однак не незначні — якщо дещо неоригінальні — інтелектуальні чесноти, як швидше за його наступний політичний вплив.⁵

Цей перелік, на мою думку, не повинен включати багатьох із когорти тих, кого назвали «близнюками батьками-засновниками» академічного вивчення націоналізму після Першої світової війни: Карльтона Б. Хаеса і Густава Кона.⁶ Ніщо не було більш природним, ніж те, що цей предмет мусить привертати увагу в час, коли карта Європи перший — і як виявилось єдиний — раз перекроювалась згідно з принципом національності, і коли словник європейського націоналізму почав засвоюватись новими антиколоніальними рухами чи утвердження Третього світу, чому Густав Кон щонайменше надав значної уваги.⁷ Немає жодного сумніву, що праці цього періоду містять масу матеріалу, взятого з більш ранньої літератури, а тому можуть врятувати студента від читання значної долі першоджерел. Головний резон на користь непотрібності більшості того всього полягає в тому, що головне нововведення цього періоду, яке, між іншим, було випереджене марксистами, стало банальністю для всіх, крім націоналістів. На-

⁵ Цей текст 1913 року опубліковано разом з пізнішими працями у Joseph Stalin, *Marxism and the National and Colonial Question* (London 1936), у книзі, яка мала значний міжнародний вплив, не тільки серед комуністів, особливо у залежному світі.

⁶ Carleton B. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York 1931) and Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background* (New York 1944) містять цінний історичний матеріал. Вислів «батьки засновники» походить з вартісного дослідження у філологічній та концептуальній історії, A. Kemiläinen, *Problems Concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä 1964).

⁷ Див. його *History of Nationalism in the East* (London 1929); *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (New York 1932).

ції, ми тепер знаємо — не найменше через зусилля епохи Хаеса-Кона — не є, як думав Бегехот, «старими як історія».⁸ Сучасне значення цього слова не давніше XIX століття, залишає чи приймає віддаленого попередника. Академічна література з націоналізму множила, але не просувалась значно вперед у наступні роки. Дехто б розглядав роботу Карла Дойча, який підкреслив роль спілкування у формуванні націй, як серйозний додаток до неї, але я б не вважав цього автора необхідним.⁹

Не зовсім ясно, чому література з питань націй і націоналізму ввійшла у таку продуктивну фазу близько двадцяти років тому, але насправді це питання постає тільки для тих, хто вірить, що вона зробила останнє. Це ще не є загальноприйнятою точкою зору. Проблема розглядатиметься у заключному розділі, хоча і не дуже детально. У будь-якому разі, на думку автора, число праць, що справді прояснюють питання, чим є нації і національні рухи, і яку роль вони відіграють у історичному розвитку, є більшим у період 1968-1988 років, ніж у будь-який вдвічі довший більш ранній період. Наступний виклад має прояснити, які з них я вважаю особливо цікавими, але може варто нагадати декілька важливих праць з предмету, до складу яких автор утримується включати всі свої праці, за винятком однієї.¹⁰

⁸ Bagehot, *Physics and Politics*, p. 83.

⁹ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge MA 1953).

¹⁰ Ними є, на додаток до розділів з предмету у *The Age of Revolution 1789-1848* (1962), *The Age of Capital 1848-1875* (1975) і *The Age of Empire 1875-1914* (1987): 'The attitude of popular classes towards national movements for independence' (Celtic parts of Great Britain) in *Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et Structures Sociales, Mouvements nationaux d'indépendance et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient*, 2 vols. (Paris 1971), vol. I, pp. 34-44; 'Some reflections on nationalism'

Hroch, M. *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge 1985). Вона поєднує здобутки двох праць, опублікованих автором у Празі в 1968 і 1971 роках.

Anderson, B. *Imagined Communities* (London 1983); укр. пер. Андерсен Б. *Уявні спільноти*. — К., 2001

Armstrong, J. *Nations before Nationalism* (Chapel Hill 1982)

Breuilly, J. *Nationalism and the State* (Manchester 1982)

Cole John W. and Wolf Eric R. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York and London 1974)

Fishman, J. (ed.) *Language Problems of Developing Countries* (New York 1968)

Gellner, E. *Nations and Nationalism* (Oxford 1983); укр. пер. Гелнер Е. *Нації і націоналізм*. — К., 2003

Hobsbawm, E. J. and Ranger, Terence (eds.) *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983); укр. пер. *Винайдення традиції / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера*. — К., 2010

Smith, A. D. *Theories of Nationalism* (2nd end, London 1983); укр. пер. Сміт Е. *Теорії націоналізму*, 1983

Szűcs, Jenő. *Nation und Geschichte: Studien* (Budapest 1981)

Tilly, C. (ed.) *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton 1975)

Не можу утриматись, щоб не додати до цього блискуче есе, написане з позицій суб'єктивного ототож-

in T. J. Nossiter, A. H. Hanson, Stein Rokkan (eds.), *Imagination and precision in the Social Sciences: Essay in Memory of Peter Nettl* (London 1972 pp. 385-406); 'Reflections on «The Break-Up of Britain»' (*New Left Review*, 105, 1977); 'What is the worker's country?' (ch. 4 of my *Worlds of Labour*, London 1984); 'Working-class internationalism' in F. van Holthoon and Marcel van der Linden (eds.), *Internationalism in the Labour Movement* (Linden-New York-Copenhagen-Cologne 1988, pp. 2-16).

нення з «нацією», але з рідкісним відчуттям її історичного контексту і ковкості, Gwyn A. Williams, 'When was Whales?' [«Коли був Уельс?»] у його The «Welsh in their History» [«Валлійці у своїй історії»] (London and Canberra 1982).

Більшість цієї літератури виявилась з питання: чим є нація (чи дана нація)? Оскільки головною ознакою цього способу класифікації людських груп є те, що, не зважаючи на заяви тих, хто належить до такої групи, вона є певним чином первинною і фундаментальною для соціального існування чи навіть індивідуального самоототожнення її членів, не вдається виявити жодного задовільного критерію для вирішення питання, яку з багатьох людських спільнот слід йменувати нацією. Це саме собою не дивує, оскільки, якщо б ми розглядали «націю» як дуже недавнього прибульця в людську історію і продукт особливих і неминуче локалізованих чи регіональних історичних передумов, ми б очікували, що вона з'явиться швидше, так би мовити, початково, у небагатьох колоніях поселення, ніж у населення взагалі, розподіленого по всьому світу. Однак проблема в тому, що немає способу сказати спостерігачу, як відрізнити націю від інших сутностей *a priori*, на зразок того, як ми можемо сказати йому чи їй, як розпізнати пташку чи відрізнити мишу від ящірки. Спрядання націй було б простим, якщо б воно було подібним до споглядання пташок.

Спроби встановити об'єктивні критерії для національності чи пояснити, чому певні групи стали «націями», а інші — ні, часто робились на підставі одного критерію, такого як мова чи етнічність, або комбінації критеріїв, таких як мова, спільна територія, спільна історія, культурні риси чи ще щось. Сталінська дефініція є без сумніву найбільш відомою серед них, але в жод-

ному випадку не єдиною.¹¹ Всі такі об'єктивні дефініції зазнавали невдачі з тієї простої причини, що оскільки лише деякі члени ширшого класу сутностей, які задовольняють подібні дефініції, можуть в будь-який час бути описані як «нації», то винятки завжди можна знайти. Або випадки, що задовольняють дефініцію, є очевидно не «націями» (чи ще не націями) чи не наділені національними прагненнями, або безсумнівні «нації» не відповідають обраному критерію чи комбінації критеріїв. Справді, як воно могло б бути інакше, коли ми намагаємось увігнати в каркас перманентності і універсальності історично нові сутності, що народжуються, змінюються і навіть сьогодні далекі від універсальності? Більше того, як ми побачимо, критерії використані для цієї мети — мова, етнічність чи інше — є самі розмитими, рухомими і неоднозначними, і настільки марними для орієнтації мандрівника, як хмари в порівнянні з дорожніми знаками. Це, звичайно, робить їх надзвичайно зручними для пропагандистських і програмних, як відмінних від описових цілей. Ілюстрація націоналістичного використання такої «об'єктивної» дефініції у недавній азійській політиці може зробити це ясным:

Таміломовне населення Цейлону складає націю відмінну від сингальської згідно з кожним фундаментальним критерієм національності: по-перше, його окреме історичне минуле на острові є щонайменше таким же давнім і славним, як і минуле сингалів [*sic*]; по-друге, сам факт його буття як мовної сутності цілковито відмінної від сингальської з неперехідною класичною спадщиною і сучасним розвитком мови, який робить тамільську цілковито адекватною для будь-яких су-

¹¹ «Нація є історично постала стабільна спільнота зі спільною мовою, територією, економікою і психологією, що виявляє себе в спільності культури». Йосип Сталін, *Марксизм і національне та колоніальне питання*. Оригінал написаний 1912 р.

часних потреб; і нарешті, воно чітко територіально зосереджене в окремих територіях.¹²

Суть цього абзацу ясна: вимагати автономії чи незалежності для території, описаної як «одна третина острова» Шрі-Ланка, на підставі тамільського націоналізму. Як здається, нічого іншого тут немає. Автор цим приховує факт, що територіальний осередок складається з двох географічно окремих територій, населених таміломовними жителями різного походження (корінними і недавніми робітниками-емігрантами з Індії відповідно); що територія суцільного тамільського розселення також у певних зонах заселена десь до третини сингалами і десь до 41% таміломовними жителями, які відмовляються вважати себе національними тамілами і віддають перевагу самоототожненню з мусульманами («маври» [the 'Moors'])). Насправді, і без центрального району іммігрантів не зовсім ясно, чи суцільну територію, населену таміломовним населенням, яка охоплює території значної тамільської більшості (71-95% — Батікалоа, Мулайтіву, Джафна) і території, де самосвідомі таміли формують 20 чи 33% (Ампарал, Трінкомале) варто описувати, за винятком суто картографічних цілей, як єдиний простір. Дійсно, у переговорах, які привели до закінчення Шрі-Ланкійської громадянської війни в 1987 р., рішення зробити це було прямою політичною поступкою вимогам тамільських націоналістів. Як ми вже побачили, «лінгвістична сутність» приховує незаперечний факт, що корінні таміли, прибулі індуси і маври є — поки що — гомогенним населенням лише у філологічному сенсі і, як ми побачи-

¹² Pankaj Tamil Arasu Kadchi, 'The case for a federal constitution for Ceylon', Colombo 1951, цитовано в Robert N. Kearney, 'Ethnic conflict and the Tamil separatist movement in Sri Lanka' (*Asian Survey*, 25, 9 September 1985, p. 904).

мо, напевно навіть і в цьому сенсі не є самодостатньою. Що ж до «окремого історичного минулого», то ця фраза є майже без сумніву анахронічною, викликає запитання і настільки незрозуміла, що може вважатися беззмістовною. Звичайно, можна заперечити, що очевидно пропагандистські маніфести не варто випробовувати так, ніби вони є вкладом до соціальних наук, але суть в тому, що майже будь-яка класифікація певної спільноти як «нації» на підставі таких допустимо об'єктивних критеріїв буде відкритою до подібних заперечень, якщо факт, що вона є нацією, не може бути встановленим на інших підставах.

Але які ж інші підстави? Альтернативою об'єктивної дефініції є суб'єктивна. Чи колективна (у розумінні Ренана «нація є щоденним плебісцитом»), чи індивідуальна (на манер австро-марксистів, для яких «національність» могла б додаватися до осіб, де б вони не жили, і з ким би вони не жили, щонайменше, коли вони збираються заявляти її).¹³ Ці обидві є очевидними спробами уникнути обмежень апіорного об'єктивізму (однак різними способами) через адаптування визначення «нації» до територій, де особи різних мов чи інших «об'єктивних» критеріїв співіснують, як це було у Франції і імперії Габсбургів. Обидві відкриті для заперечення, що визначати націю через усвідомлення її членами своєї приналежності до неї є тавтологічним і забезпечує тільки апостеріорний орієнтир стосовно того, чим є нації. Більше того, це може привести поспішливих дослідників до крайнощів волюнтаризму, який припускає, що все необхідне для буття нації, її створення чи відтворення, є во-

¹³ Карл Реннер зокрема порівнював членство індивіда в нації з його (її) членством в релігійному віросповіданні, тобто статусом «вільно вибраним, *de jure*, індивідом, який досяг повноліття, і для неповнолітніх – їхніми законними представниками». *Synopticus, Staat und Nation* (Vienna 1899) pp. 7ff.

лею до її творення: якщо б достатньо жителів острова Ввайт захотіли бути ввайтійською нацією, то вона б була.

Хоча це, особливо з часу 60-их років, привело до певних намагань націотворення шляхом виховання свідомості, воно не є достатньо справедливою критикою таких витончених знавців як Отто Бауер і Ренан, які добре знали, що нації також мають спільні об'єктивні елементи. Однак, наполягати, що свідомість чи вибір є критерієм національності, значить грубо підпорядкувати складні і багатогранні способи, якими людські істоти визначають і перевизначають себе членами різних груп, одному єдиному: вибору приналежності до «нації» чи «національності». Політично чи адміністративно такий вибір мусить сьогодні робитись через проживання у державах, які видають паспорти чи задають питання про мову під час переписів. Все ж, навіть тепер цілком можливо для особи, яка проживає в Сло, мислити себе, залежно від обставин, як — скажімо — британського громадянина чи (поряд громадян іншого кольору) як індуса, чи (поряд інших індусів) як гуяраті, чи (поряд індуїстів і мусульман) як джайніста, чи як члена окремої касты, чи роду, чи як людину, яка вдома розмовляє хінді швидше ніж гуяраті, чи, без сумніву, і іншими способами. І не є насправді можливим звести навіть «національність» до одного виміру: політичного, культурного чи ще якогось (якщо, звичайно, нас не змушує до цього *force majeure*). Люди можуть визначати себе євреями, навіть коли вони не поділяють ні релігії, ні мови, ні культури, ні традицій, ні історичного походження, ні типу груп крові, ні відношення до єврейської держави.

Ні об'єктивні, ні суб'єктивні визначення тому не є задовільними. І ті, і ті ведуть не туди. У будь-якому ви-

падку, агностицизм є найкращим початковим станом студента у цьому полі, і тому ця праця не припускає жодного апріорного визначення того, що конститує націю. В якості початкового робочого припущення будь-яке достатньо велике людське утворення, члени якого вважають себе членами «нації», буде трактуватись саме як нація. Однак, чи це утворення дійсно себе розглядає таким чином, не можна встановити просто консультуючись з вченими чи політичними глашатаями організацій, які декларують статус «нації» для нього. Поява групи провісників певної «національної ідеї» не є неважливою, але слово «нація» використовується так широко і неточно, що використання слова націоналізм сьогодні може насправді означати дуже мало.

Все ж, підходячи до «національного питання», «є більш доцільним починати з поняття «нація» (тобто з «націоналізму»), ніж з реальності, яку воно представляє». Оскільки «Націю», як вона мислиться націоналізмом, можна визначити проспективно, а дійсну — можна рефлексувати тільки *a posteriori*.»¹⁴ Саме таким є підхід до проблеми цієї праці. Вона звертає особливу увагу на зміни і трансформації цього поняття, особливо ближче до кінця ХІХ століття. Поняття, звичайно, не є частиною вільного перебігу філософського дискурсу, але соціально, історично і місцево вкорінені, і мусять пояснюватись в термінах цих реальностей.

Що ж до всього іншого, позицію автора можна підсумувати наступним чином.

1. Я використовую термін «націоналізм» у сенсі, визначеному Гелнером, тобто маю на увазі «насамперед принцип, який декларує, що політичні

¹⁴ E. J. Hobsbawm, 'Some reflections on nationalism', p. 387.

і національні одиниці мають співпадати».¹⁵ Я б також додав, що цей принцип також вказує на те, що політичний обов'язок руритенців перед державною формою, яка охоплює і репрезентує руритенську націю, домінує над всіма іншими громадськими зобов'язаннями, а у екстремальних випадках (під час війни) над будь-якими іншими зобов'язаннями якого завгодно виду. Цей висновок відрізняє сучасний націоналізм від інших і менш вимогливих форм національного чи групового ототожнення, з якими ми також матимемо справу.

2. Як і більшість серйозних студентів, я не розглядаю «націю» ні як первинну, ні як незмінну соціальну сутність. Вона належить виключно до особливого і історично недавнього періоду. Є соціальною сутністю тільки тією мірою, якою відноситься до певного виду сучасної територіальної держави, «нації-держави», і тому не варто міркувати про націю і національність, поза контекстом їх відношення до неї. Більше того, разом з Гелнером я б підкреслив елемент рукотворності, винахідливості і соціальної інженерії, що входить до творення націй. «Нації як природний, Богом даний спосіб класифікації людей, як природжена політична доля — міф; націоналізм, який то бере попередньо існуючі культури і перетворює їх у нації, то винаходить їх і часто викреслює попередні культури — реальність».¹⁶ Коротше кажучи, для цілей аналізу націоналізм виступає перед націями.

¹⁵ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, p. I. Це фундаментальне політичне визначення також приймається деякими іншими авторами, наприклад, John Breuilly, *Nationalism and the State*, p. 3.

¹⁶ Gellner, *Nations and Nationalism*, pp. 48-49.

Нації не створюють держав і націоналізм, а все відбувається власне навпаки.

3. «Національне питання», як його називали старі марксистки, знаходиться в точці перетину політики, технології і соціального трансформування. Нації існують не тільки як функції територіальної держави особливого виду чи прагнення встановити таку — в ширшому розумінні, громадянська держава Великої французької революції, — але також в контексті особливого етапу технологічного і економічного розвитку. Більшість студентів тепер погодяться, що стандартні національні мови, усні чи писемні, по суті не можуть виникнути раніше друкарства, масової грамотності, а значить і масового шкільництва. Навіть було аргументовано, що народна усна італійська, як ідіома, спроможна виражати всю сферу того, чого потребує мова ХХ століття поза межами домашнього і побутового спілкування, тільки конструюється сьогодні, як функція потреб програмування національного телебачення.¹⁷ Тому нації і феномени, асоційовані з ними, варто аналізувати в термінах політичних, технічних, адміністративних, економічних і інших обставин та передумов.
4. Внаслідок цього вони є, на мою думку, двоякими феноменами, побудованими по суті зверху, але які не можна зрозуміти без аналізу знизу, тобто в термінах припущень, сподівань, потреб, прагнень і інтересів простих людей, що не є необхідно національними і ще менше націоналістичними. Якщо я й маю серйозну критику роботи Гелнера, то вона в тому, що вибрана ним перспектива модернізації

¹⁷ Antonio Sorella, 'La televisione e la lingua' (*Trimestre. Periodico di Cultura*, 14, 2-3-4 (1982), pp. 291-300.

зверху, ускладнює можливість віддати належне погляду знизу.

Цей погляд знизу, тобто те, як бачать націю не уряди і пророки та активісти націоналістичних (чи не націоналістичних) рухів, а прості люди, які є об'єктами дії і пропаганди перших, надзвичайно важко відкрити. На щастя, соціальні історики навчилися досліджувати історію ідей, думок і переживань на долітературному рівні, так що ми сьогодні менш охоче зміщуємо, як це колись історики звичайно робили, редакційні статті у вибраних газетах з громадською думкою. Багато ми напевно не знаємо. Однак три речі ясні.

По-перше, офіційні ідеології держав і рухів не є орієнтиром стосовно того, що має місце в головах навіть найбільш лояльних громадян чи прихильників. По-друге, і більш специфічне, ми не можемо припускати, що для більшості людей національне ототожнення — коли воно існує — включає чи є завжди чи коли-небудь верховним для всіх інших ототожнень, які конституують соціальне буття. Дійсно, воно завжди комбінується з ототожненнями іншого виду, навіть коли і відчувається верховним стосовно них. По-третє, національне ототожнення і те, що, як вірять, воно тягне, може змінюватися і зміщуватись у часі навіть протягом достатньо коротких періодів. Мені здається, це є сферою національних студій, що зараз найбільш гостро потребує дослідження.

5. Розвиток націй і націоналізму всередині таких давно встановлених держав як Британія і Франція не вивчався достатньо інтенсивно, хоча зараз

це привертає увагу.¹⁸ Існування цієї прогалини ілюструється нехтуванням у Британії будь-яких проблем, пов'язаних з англійським націоналізмом — термін, що сам звучить дивно для багатьох вух, порівняно з увагою до шотландського, уельського, не кажучи вже про ірландський, націоналізмів. З іншого боку, останніми роками мало місце значне просування у вивченні національних рухів, що прагнуть стати державами, головним чином після визначальних порівняльних студій малих європейських національних рухів Гроха. Два положення з аналізу цього відомого автора втілені в моєму власному. Перше, «національна свідомість» розвивається неоднаково серед соціальних угруповань і *регіонів* країни; цією регіональною різноманітністю і її підставами в минулому помітно нехтували. Більшість студентів, між іншим, погодилися б, що якою б не була природа соціальних груп, що першими зазнали впливу національної свідомості, народні маси — робітники, прислуга, селяни — піддаються її впливу останніми. Друге, і у послідовності викладу я дотримуюсь важливого поділу історії національних рухів на три фази. У Європі ХІХ століття, для якої цей поділ розроблений, фаза А була суто культурницькою, літературною і фольклорною і не мала особливих політичних чи навіть національних наслідків. Не більше, ніж дослідження (не циганами) циганського тради-

¹⁸ За сферою такої роботи див. Raphael Samuel (ed.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity* (3 vols., London 1989). Мені видалась особливо стимулюючою праця Лінди Коллі, наприклад: Linda Colley, 'Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830' (*Past & Present*, 113, 1986), pp. 96-117.

ційного суспільства впливають на самих досліджуваних. У фазі Б ми зустрічаємо групу піонерів та борців за «національну ідею» і початки політичної кампанії за цю ідею. Головна частина роботи Гроха присвячена саме цій фазі і аналізу джерел, складу і розподілу цього *minorité agissante*. Я у цій книзі більше цікавлюсь фазою В, коли — і не раніше — націоналістичні програми здобувають масову підтримку, чи хоча б деяку масову підтримку, репрезентантами якої завжди себе заявляють націоналісти. Перехід від фази Б до фази В є очевидно вирішальним моментом у хронології національних рухів. Подекуди, як у Ірландії, це стається до створення національної держави; напевно набагато частіше — вже після, як наслідок такого створення. Деінде, як у так званому Третьому Світі, воно не стається навіть тоді.

На завершення, я не можу не додати, що жоден серйозний історик націй і націоналізму не може бути відданим політичним націоналістом, за винятком розуміння, згідно з яким, віруючі у буквальну істину Писання хоча і не можуть зробити внесок до еволюційної теорії, зате не виключено, що зроблять внесок до археології і семітської філології. Націоналізм вимагає надто багато віри в те, що очевидно не так. Як сказав Ренан: «Приймати свою історію хибно є частиною буття нації».¹⁹ Історики професійно зобов'язані не приймати її хибно, чи хоча б робити зусилля для цього. Бути ірландцем і гордо прив'язаним до Ірландії — навіть гордим католиком-ірландцем чи ольстерсько-протестантським ірландцем — саме собою не є несумісним з сер-

¹⁹ Ernest Renan, *Qu'est que c'est une nation?* pp. 7-8: 'L'oubli et je dirai meme l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation et c'est ainsi que le progres des etudes historiques est souvent pour la nationalite un danger.'

йозним вивченням ірландської історії. Бути фенієм [член таємного товариства, що боролось за незалежність Ірландії – Т. К.] чи оранжистом [член ордену Вільяма Оранського, що за єдність з Британією – Т. К.], я б сказав, не дуже узгоджується. Не більше, ніж буття сіоністом сумісне з написанням справді серйозної історії євреїв; якщо такий історик не відкладає у бік своїх переконань, коли заходить до бібліотеки чи починає дослідження. Деякі націоналістичні історики виявились неспроможними вчинити так. На щастя, починаючи писати цю книгу, мені не треба облишати своїх позаісторичних переконань.

РОЗДІЛ 1

Нація як новина: від революції до лібералізму

Головною ознакою сучасної теорії нації і всього, що з нею пов'язане, є її модерний характер. Це тепер добре зрозуміло, але протилежне припущення, що національне ототожнення є певним чином настільки природним, первинним і перманентним, що передує історії, так широко сповідується, що може позитивно проілюструвати сучасність словника самого цього предмету. Словник Королівської Іспанської Академії, різні редакції якого пильно вивчалися з цією метою,¹ не використовує терміни держава, нація і мова в сучасному значенні раніше редакції 1884 р. Там, вперше, ми довідуємось, що *lengua nacional* є «офіційною і літературною мовою країни, і мовою, якою переважно розмовляють у цій країні, що відмінна від діалектів і мов інших націй». Стаття «діалект» встановлює те ж саме відношення між діалектом і національною мовою. До 1884 р. слово *nacion* просто означало «агрегат жителів провінції, держави чи королівства», а також «іноземця». Але тепер воно дається як «державна чи політичне тіло, яке визнає спільний верховний владний центр», а також як «територія, сконституйована тією державою, і її індивідуальні жителі, розглянуті як ціле», і з того часу елемент спільної і вищої держави є центральним для таких визначень, щонайменше для іберійського світу. *Nacion* є 'conjunto de los habitantes de un país regido

¹ Lluís García i Sevilla, 'Llengua, nació i estat al diccionario de la real academia espanyola' (*L'Avenc*, 16 May 1979, pp. 50-5).

por un mismo gobierno' (курсив автора).² *Nacao* недавньої *Enciclopedia da Brasileira Merito*³ є «спільнотою громадян держави, які живуть під тим самим режимом чи владою і мають спільність інтересів; колективністю жителів території зі спільними традиціями, прагненнями і інтересами, що підпорядкована центральній владі, яка зобов'язується підтримувати єдність цієї групи (курсив автора); народом держави, за винятком правлячої сили». Більше того, у словнику Іспанської Академії остаточної версії «нації» не знаходимо аж до 1925 р., коли її описують як «колективність осіб, які мають однакове етнічне походження і загалом говорять однаковою мовою та володіють спільною традицією».

Gobierno, влада, значить особливим чином не пов'язується з поняттям *nacion* аж до 1884 р. Оскільки справді, як би припустила філологія, первинне значення слова «nation» вказує на начало чи походження: 'naissance, extraction, gang', якщо процитувати словник давньофранцузької, який дає приклад Фросарового 'je fus retourne au pays de ma nation en la conte de Haunpau' (Я повернувся в землю мого народження/походження в країні Ено).⁴ І у тій мірі, наскільки начало чи походження асоціюється з угрупованням людей, нацією навряд чи могли б бути ті, хто формував державу (за винятком правителів того ж роду). Тією ж мірою, як нація асоціювалась з територією, вона була тільки випадково політичною одиницею, і ніколи не була дуже великою. Для іспанського словника 1726 р. (його перша редакція) слово *patria* чи, у більш народному використанні, *tierra*, «бать-

² *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* (Barcelona 1907-34), vol. 37, pp. 854-867: 'nacion'.

³ (Sao Paulo-Rio-Porto Alegre 1958-64), vol. 13, p. 581.

⁴ L. Curne de Sainte Pelaye, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois* (Niort n.d.), 8 vols., 'nation'.

ківщина», означало тільки «місце, поселення чи землю, де чоловік народжений», чи «якийсь регіон, провінцію чи район у складі володінь будь-якого володаря чи держави». Це *вужче* значення *патрії*, яке сучасному використанню іспанської довелося відрізнити від *ширшого* як *патрію чіку* (*patria chica*), «маленьку батьківщину», є достатньо універсальним до XIX ст., за винятком середовища класично освічених зі знанням античного Риму. Аж до 1884 р. *tierra* [батьківщина — Т. К.] не асоціюється з державою, і аж до 1925 р. ми не відчуємо емоційного тону сучасного патріотизму, який визначає *patria* [батьківщину — Т. К.], як «нашу власну націю, з усіма матеріальними і нематеріальними речами, минулим, теперішнім і майбутнім, які тішать люблячу відданість патріотів». Припускаю, що Іспанія XIX ст. не була саме у авангарді ідеологічного процесу, але Кастилія — а йдеться про кастильську мову — була одним з перших європейських королівств, до якого не є зовсім нереалістичним застосувати ярлик «нація-держава». У будь-якому разі, можна брати під сумнів, що Британія і Франція були «націями-державами» в якомусь відмінному сенсі. Тому розвиток відповідного словника нації може мати загальний інтерес.

У романських мовах слово 'nation' є рідним. В інших, у тій мірі, як воно використовується, — іноземним запозиченням. Це дозволяє нам простежити відмінності його використання більш чітко. Так, у верхньо- і нижньо-німецькій слово *Volk* (народ) сьогодні явно володіє деякими з тих же асоціацій, що й слова похідні від 'natio', але їхня взаємодія є складною. Ясно, що в середньовічній нижньо-німецькій термін *natie*, у тій мірі, як він використовується (і можна припустити з його латинського походження, що його навряд чи використовували за межами кола освічених, або інакше — осіб королівсько-

го, шляхетного чи благородного походження), ще не має конотації *Volk*, яку він починає здобувати у XVI столітті. Він означає, як і у середньовічній Франції, людей благородної крові і походження (*Geschlecht*).⁵

Як і в інших місцях, він розвивається у напрямку опису більших закритих груп, таких як гільдії чи корпорації, які варто розрізняти, і з якими вони співіснують: звідси «націонал», як синонім для чужинця, як у іспанській [згадай радянське *нацмен* — Т. К.], «нації» іноземних купців («спільноти чужинців, зокрема торговців, що проживають у місті і користуються привілеями»),⁶ подібні «нації» студентів у давніх університетах. Звідси також менш знайоме «підрозділ із Люксембурзької нації».⁷ Як би то не було, здається очевидним, що ця еволюція могла б мати тенденцію до підкреслення місця чи території походження — *pays natal* з одного старого французького визначення, що з готовністю стає, хоча б у вустах пізніших лексикографів еквівалентом «провінції» [*province*],⁸ тоді як інші підкреслюють швидше групи спільного походження і таким чином рухаються у напрямку етнічності, як у голландському наполяганні на первинному значенні *natie*, як «спільноти людей, що вважаються приналежними до одного «кореня»».

Так чи інакше, проблема відношення навіть такої великої, але справжньої «нації» до держави залишається загадковою, оскільки здається очевидним, що у етнічних, лінгвістичних чи інших термінах більшість держав будь-якої величини не були гомогенними, а тому не мо-

⁵ Dr E. Verwijs and Dr J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, vol. 4 (The Hague 1899), col. 2078.

⁶ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, vol. 9 (The Hague 1913), cols. 1586-90.

⁷ Verwijs and Verdam, *Middelenderlandsch Woordenboek*, vol. 4.

⁸ L. Hyguet, *Dictionnaire de la langue française du 16e siècle*, vol. 5 (Paris 1961), p. 400.

гли б просто бути прирівняними до націй. Голландський словник спеціально виділяє як особливість французів і англійців, що вони використовують слово 'nation' для позначення людей, що належать до держави, навіть коли ті і не розмовляють однаковою мовою.⁹ Найповчальніша дискусія про цю загадку приходить з Німеччини XVIII століття.¹⁰ Для енциклопедиста Йогана Хайнріха Цедлера у 1740 р. справжнім і первинним значенням нації є сума всіх *Bürger* [тут жителів — Т. К.] (найкраще, для Німеччини середини XVIII століття, залишити цьому слову його недоброї слави неясність), які поділяють якийсь масив звичаїв, звичок і законів. З цього випливає, що вона не може мати територіального значення, оскільки члени різних націй (розділені «відмінностями в способах життя — *Lebensarten* — і звичаях») можуть жити в одній провінції, навіть і цілком маленькій. Якщо б нації мали невід'ємний зв'язок з територією, венецианці у Німеччині повинні були б називатися німцями, ким вони очевидно не є. Ця ілюстрація природно приходить на думку саксонському автору, знайомому з останнім — і все ще виживаючим — слов'янським населенням всередині мовної Німеччини, яке йому ще не спадає на думку затаврувати спірним терміном «національна меншість». Для Цедлера *Volk* [народ — Т. К.] є терміном, що описує сукупність всіх людей всіх «націй», що проживають в межах однієї провінції чи держави. Але, на шкоду для термінологічної чистоти, на практиці термін 'Nation' часто використовується в тому ж сенсі, що й 'Volk'; деколи як синонім для суспільного «стану» (*Stand, ordo*), і ще деколи для будь-якого іншого об'єднання чи спільноти (*Gesellschaft, societas*).

⁹ Woordenboek (1913), col. 1588.

¹⁰ John Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*..., vol. 23 (Leipzig-Halle 1740, repr. Graz 1961), cols. 901-3.

Яким би не було «справжнє і первинне» чи будь-яке інше значення 'nation', цей термін на той час очевидно все ще достатньо відмінний від його сучасного значення. Тому ми можемо, не вдаючись далі в ці матерії, прийняти, що в його сучасному і фундаментально політичному сенсі поняття *nation* є історично дуже юним. Справді, це підкреслюється ще одним лінгвістичним документом, *Новим англійським словником*, який зазначав у 1908 р., що старе значення цього слова передбачало головним чином етнічну одиницю, але недавнє використання швидше робило наголос на «понятті політичної єдності і незалежності».¹¹

Приймаючи історичну новизну сучасного поняття «нація», найкращий спосіб зрозуміти його природу, як здається, в тому, щоб іти слідами тих, хто почав систематично оперувати цим поняттям у своєму політичному і соціальному дискурсі в епоху революцій, і зокрема під іменем «принципу національності» десь близько 1830 р. Цей екскурс в *Begriffsgeschichte* [історію понять — Т. К.] не є легким, особливо тому, що, як ми побачимо, сучасники не надто усвідомлювали своє використання таких слів, і очевидно тому, що те ж саме слово одночасно означало, чи могло означати, дуже різні речі.

Первинне значення 'nation', яке найбільш часто зустрічається в літературі, було політичним. Воно прирівнювало «народ» і державу на кшталт Американської і Французької революцій, прирівнювання знайоме з таких понять, як «нація-держава», «Об'єднані нації» чи риторики президентів кінця ХХ століття. Ранній політичний дискурс у США швидше говорив про «народ», «союз», «конфедерацію», «нашу спільну землю», «громадськість», «громадське багатство» чи «суспільство»,

¹¹ *Oxford English Dictionary*, vol. VII (Oxford 1933), p. 30.

щоб уникнути централізуючих і унітарних наслідків терміну «нація» всупереч правам федеральних штатів.¹² Оскільки частиною змісту поняття нації було, чи без сумніву швидко стало в епоху революцій те, що вона повинна бути, як у французькому вислові, «єдиною і неподільною»,¹³ то «Нація», так розглянута, була масивом громадян, колективна суверенність яких конституювала їм державу, що була їхнім політичним втіленням. Це означало що, чим би нація не була, елемент громадянства і масової участі чи вибору завжди був притаманним їй. Джон Стюарт Міль не просто визначив націю через її володіння національним сентиментом. Він також додав, що члени національності «бажають бути під однією владою, і бажають, щоб це виключно була влада їх самих чи частини їх самих.»¹⁴ Ми зауважуємо без здивування, що Міль обмірковує ідею національності не у окремому виданні, але, показово — і стисло — у контексті свого маленького трактату про представницьку владу чи демократію.

Рівняння нація = держава = народ, і особливо суверенний народ, без сумніву прив'язувало націю до території, оскільки структура і визначення держав були тепер за суттю територіальними. Це також тягнуло різноманіття націй-держав, конституйованих таким чином, і

¹² John J. Lalor (ed.) *Cyclopedia of Political Science* (New York 1889), vol. II, p. 932: 'Nation'. Відповідні статті переважно передруковані, чи швидше перекладені, з більш ранніх французьких робіт.

¹³ «З цього визначення випливатиме, що нація приречена формувати тільки одну державу, і що вона складає неподільне ціле» (*Ibid.* p. 923). Визначення, з якого це «випливатиме», є визначенням нації як «об'єднання людей, що розмовляють однаковою мовою, мають однакові звичаї, і наділені певними моральними якостями, які відрізняють їх від інших груп подібної природи». Це є однією з численних вправ з мистецтва обходити питання, до якого націоналістична аргументація так часто була схильною.

¹⁴ J. S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government* (Everyman edition, London 1910), pp. 359-366.

це було насправді необхідним наслідком народного самовизначення, яке Французька декларація прав 1795 р. виклала таким чином:

Всі народи є незалежними і суверенними, яким би не було число особистостей, що їх складають, і розміри території, що вони займають. Ця суверенність є невід'ємною.¹⁵

Але вона мало сказала про те, що конститує «народ». Зокрема, не було логічного зв'язку між масивом громадян територіальної держави, з одного боку, і встановленням «нації» на етнічних, лінгвістичних чи інших підставах, або інших характеристиках, які дозволяють колективне визнання членства в групі. Справді, аргументувалось, що Французька революція «була цілковито чужою до принципу чи відчуття національності; вона була навіть ворожою до нього».¹⁶ Як зазначив уже згадуваний голландський лексикограф, мова в принципі не має нічого спільного з буттям англійця чи француза. І справді, як ми побачимо, французькі мислителі боролись би непохитно проти будь-якої спроби зробити усну мову критерієм національності, що, як вони аргументували, визначається виключно французьким громадянством. Мова, якою розмовляли ельзасці чи гасконці, залишалась недоречною стосовно їх статусу як членів французького народу.

Дійсно, якщо з народно-революційної точки зору «нація» не мала нічого спільного, то вона не була, у пев-

¹⁵ Можна зауважити, що нема посилання на права народів на суверенність і незалежність у Декларації прав 1789 чи 1793. Див. Lucien Jaume, *Le Discours jacobin et la démocratie* (Paris 1989), Appendices 1-3, pp. 407-14. Однак, O. Dann and J. Dinwiddly (eds.), *Nationflism in the Age of the French Revolution* (London 1988), p. 34, за таке ж бачення у 1793.

¹⁶ Maurice Block, 'Nationalities, principle of' in J. Lalor (ed.), *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 939.

ному фундаментальному сенсі, етнічністю, мовою чи ще чимось подібним, хоча ці характерні ознаки могли б бути проявами колективної приналежності також. Як вказав П'єр Вілар,¹⁷ те, що характеризувало націю-народ, як бачену знизу, точно полягало в тому, що вона репрезентувала спільний інтерес всупереч особливим інтересам, спільне благо всупереч привілею, як справді передбачається терміном, який американці використовували до 1800 р. для позначення національного, уникаючи самого цього слова. Етнічні групові відмінності були з цієї революційно-демократичної позиції такими ж вторинними, як вони згодом здаватимуться соціалістам. Очевидно те, що відрізняло американських колоністів від короля Георга і його прибічників, не було ні мовою, ні етнічністю, і навпаки, Французька республіка не вбачала проблеми у тому, що англо-американець Томас Пейн був обраний до її Національних Зборів.

Тому ми не можемо віднайти у революційній «нації» нічого подібного на пізнішу націоналістичну програму встановлення націй-держав для груп, визначених в термінах критеріїв, які так гаряче дебатовались теоретиками ХІХ століття, таких як: етнічність, спільна мова, релігія, територія і спільна історична пам'ять (процитуємо Джона Стюарта Міля ще раз).¹⁸ Як ми побачили, за винятком території, протяжність якої була невизначеною (і напевно кольору шкіри), ніщо з цього не об'єднувало нову американську націю. Більше того, коли 'grande nation' французів розширила свої кордони в ході революційних і наполеонівських воєн на території, які не були французькими згідно з жодним із згаданих крите-

¹⁷ P. Vilar, 'Sobre los fundamentos de las estructuras nacionales' (*Historia*, 16/Extra V (Madrid, April 1978), p. II.

¹⁸ John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, pp. 359-366.

ріїв національної приналежності, стало ясно, що жоден з них і не був підставою її побудови.

З усім цим, різні елементи, що згодом були використані, щоб зробити визначення недержавної національності, без сумніву мали місце, чи в асоціації з революційною нацією, чи створюючи проблеми для неї; і чим більш єдиною і неподільною вона себе заявляла, тим більше проблем створювала її внутрішня гетерогенність. Мало сумніву, що для більшості якобінців француз, який не володіє французькою, був підозрілим, і що на практиці етно-лінгвістичний критерій національності часто приймався. Барер так виклав це у своїй доповіді з мовного питання для комітету громадської безпеки:

Хто в департаментах Верхній Рейн і Нижній Рейн об'єднався зі зрадниками, щоб закликати прусаків і австрійків на наші загарбані кордони? Це ельзаський селянин, який спілкується однією мовою з нашими ворогами і внаслідок цього швидше вважає себе їхнім братом і співвітчизником, ніж братом і співвітчизником французів, які звертаються до нього іншою мовою і мають інші звичаї.¹⁹

Французьке наполягання на мовній ідентичності з часу Революції справді епохальне, і на той час воно було достатньо унікальним. Ми повернемося до цього нижче. Але що треба занотувати, то це те, що згідно з цією теорією, не природжене використання французької робило людину французом — як могло б бути інакше, коли Революція сама витратила так багато часу, доводячи, як мало людей у Франції дійсно використовують

¹⁹ Цитовано у M. de Certeau, D. Julia, and J. Revel, *Une Politique de la langue. La Revolution Francaise et les patois: L'enquete de l'Abbe Gregoire* (Paris 1975), p. 293. З загальних проблем Французької Революції і національної мови див. також Renee Balibar and Dominique Laporte, *Le Francais national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Revolution* (Paris 1974). Зі специфічних проблем Ельзасу див. E. Philipps, *Les Lutttes linguistiques en Alsace jusqu'en 1945* (Strasbourg 1975) і P. Levy, *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine* (2 vols., Strasbourg 1929).

французьку,²⁰ — але готовність опанувати її разом зі здобуттям іншими свобод, законів і спільних характеристик вільного народу Франції. В якомусь сенсі опанування французької було однією з передумов повного французького громадянства (а значить національності), як опанування англійської стало для американського громадянства. Щоб проілюструвати відмінність між основоположно мовним визначенням національності і французьким, навіть у його крайній формі, варто послатися на німецького філолога, що так гаряче переконував міжнародний статистичний конгрес про потребу введення питання про мову в державні переписи (див. нижче). Саме Ріхард Бьокх, чиї впливові публікації у 60-ті роки XIX століття аргументували, що мова є єдиним адекватним показником національності (аргумент дуже підходящий для німецького націоналізму, оскільки німці були так широко розкидані по центральній і східній Європі), був змушений класифікувати ашкеназьких євреїв як німців, оскільки ідиш незаперечно був німецьким діалектом, похідним з середньовічної німецької. З цим висновком, як він добре розумів, навряд чи погодились би німецькі антисеміти. Але французькі революціонери, обстоюючи інтеграцію євреїв у французьку націю, ні не вимагали б, ні не зрозуміли б цього аргументу. З їхньої позиції сефардські євреї, що розмовляли середньовічною іспанською, і ашкеназькі, що спілкувались ідиш, — а у Франції були й ті, й ті — однаковою мірою ставали французами, як тільки вони приймали умови французького громадянства, що природно передбачало мовлення французькою. Навпаки, аргумент, що Дрейфус не міг «справді» бути французом, оскільки був єврейського походження, справедливо розумівся, як та-

²⁰ De Certeau, Julia and Revel, *Une Politique de la langue, passim*.

кий, що кидає виклик самій природі Французької революції і її визначенню французької нації.

Однак, суттю Барерової доповіді є те, що два цілком різні поняття нації зустрічаються: революційно-демократичне і націоналістичне. Рівняння держава = нація = народ прийнятне для обох, але для націоналістів створення політичних сутностей, які б реалізовували його, випливало з первинного існування певної спільноти, що відрізняє себе від чужих, тоді як згідно з революційно-демократичною точкою зору центральним поняттям були суверенні громадяни-народ = держава, котрі, стосовно всього іншого людства, складали «націю».²¹ Також не повинні ми забувати, що з того часу держави, як би вони не будувались, будуть змушені надавати значення своїм підданам, оскільки в епоху революції управляти ними стало важче. Як це виклав грецький борець за визволення Колокотронес, більше не було вірним, «що народи думають про царів як небесних богів, і що слід говорити про все ними зроблене, як про хороше».²² Божественність більше не оточувала їх. Коли Карл X Французький відновив давню церемонію коронації в Реймсі в 1825 р. і (неохоче) церемонію магічного зцілення, тільки 120 людей захотіли лікуватись від золотухи королівським дотиком. На останній коронації до нього у 1774 р. таких було 2400.²³ Як ми побачимо, після 1870 р. демократизація зробить цю проблему легітимності і мобілізації громадян гострою і невідкладною. Оскільки для влади централь-

²¹ «Стосовно держави громадяни складають народ; стосовно людської раси - націю», J. Helie, 'Nation, definition of,' in Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 923.

²² Цитовано у E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (London 1962), pp. 91-92.

²³ Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges* (Paris 1924), pp. 402-404.

ним пунктом в рівнянні держава = нація = народ очевидно була держава.

Але яким було місце нації чи, коли на те пішло, цього рівняння держава = нація = народ у будь-якому порядку термінів у теоретичному дискурсі тих, хто як-не-як зробив відчутний вплив на Європу XIX століття, і особливо в період, коли «принцип національності» міняв її карту найбільш драматичним чином, власне період з 1830 до 1880 рр.: ліберальної буржуазії і її інтелектуалів? Навіть коли б вони і хотіли, то не змогли б уникнути міркування з цієї проблеми протягом п'ятдесяти років, коли європейський баланс сил трансформувався виникненням двох великих потуг, ґрунтованих на національному принципі (Німеччини і Італії), фактичним розчленуванням третьої на тих же підставах (Австро-Угорщина після Компромісу 1867 р.), не згадуючи вже визнання певного числа менших політичних сутностей незалежними державами, що вимагали нового статусу народів, які мають національні підвалини (від Бельгії на заході до держав наступниць Османської імперії у південно-східній Європі (Греція, Сербія, Румунія, Болгарія)), і двох національних повстань поляків, які вимагали відновлення того, що їм здавалось їхньою національною державою. Хоча вони і не хотіли цього уникати. Для Волтера Бегехота «націотворення» було суттю еволюції XIX століття.²⁴

Однак, оскільки число націй-держав на початку XIX століття було малим, очевидним питанням для допитливих умів було, які з численних європейських народів, що класифікуються як «національності» на тому чи іншому ґрунті, здобудуть державність (чи якусь меншу форму окремішнього політичного чи адміністративного визнання), і які з численних існуючих держав на-

²⁴ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London 1887), ch. III, IV по «націотворенню».

беруть характеру «нації». Розробка переліку критеріїв потенційної чи актуальної національності по суті служила цій меті. Здавалось очевидним, що не всі держави співпадатимуть з націями, чи навпаки. З одного боку, відоме питання Ренана «Чому Голландія є нацією, а Ганновер і Велике Герцогство Пармське ні?»²⁵ підняло одну групу аналітичних запитань. З іншого боку, спостереження Джона Стюарта Міля, що встановлення національної держави мусить бути а) здійсненим і б) бажаним самою цією національністю — другу. Це було прийнятним навіть для вікторіанських націоналістів, які взагалі не мали сумнівів щодо відповідей на обидва запитання, коли ті стосувались їхньої власної національності чи держави, де їм випало жити. Оскільки навіть вони холодним поглядом дивились на претензії інших націоналістів та держав.

Все ж, коли ми виходимо за межі цього пункту, наштовхуємось у ліберальному дискурсі XIX століття на вражаючу інтелектуальну невизначеність. Вона має місце не так через неспроможність досягнути проблему нації до кінця, як через припущення, що та не потребує роз'яснення, оскільки і так уже очевидна. Тому більшість ліберальних теорій нації постає тільки, так би мовити, на полях дискурсу ліберальних авторів. Більше того, як ми побачимо, одна з головних сфер ліберального теоретичного дискурсу взагалі ускладнює інтелектуальний розгляд «нації». Нашим завданням у подальшому є відтворення цілісної ліберальної буржуазної теорії «нації», швидше в спосіб, яким археологи відтворюють торгівельні шляхи за покладами монет.

Найкраще буде розпочати з найменш задовільного поняття «нації», власне визначення, в якому Адам Сміт

²⁵ Ernest Renan, 'What is a nation?' у Alfred Zimmern (ed.), *Modern Political Doctrines* (Oxford 1939), p. 192.

використовує це слово у заголовку своєї великої праці. Оскільки у його контексті воно очевидно означає ні більше, ні менше, а територіальну державу чи, за словами Джона Ре, володаря гострого шотландського розуму, що мандрував Північною Америкою у XIX столітті і активно критикував Сміта, «будь-яку окрему спільноту, суспільство, націю, державу чи народ (терміни, які, стосовно нашого предмета, можна вважати синонімами)».²⁶ Все ж думка великого ліберального політекономіста мусить напевно відповідати думкам ліберальних мислителів із середнього класу, що розглядали «націю» з інших точок зору, навіть якщо вони і не були самі, як Джон Стюарт Міль, економістами чи, як Волтер Бегехот, редакторами *The Economist*. «Чи було це, — ми можемо запитати, — історичною випадковістю, що класична епоха лібералізму вільної торгівлі співпала з епохою «націотворення», яке Бегехот вважав настільки центральним для свого століття?» Чи швидше: «Як тогочасні ліберальні аналітики бачили цю залежність?»

Безумовно для історика є очевидним, що роль економік, визначених державними кордонами, була велика. Світова економіка XIX століття була швидше *міжнаціональною*, ніж космополітичною. Теоретики світової системи намагались показати, що капіталізм вивели як глобальну систему на одному континенті, а не десь інакше, саме як раз через політичний плюралізм Європи, яка і не була сама єдиною «світовою імперією», і не складала її частини. Економічний розвиток у XVI-XVIII століттях проходив на базі територіальних держав, кожна з яких була схильна переслідувати меркантилістську політику як уніфіковане ціле. Навіть більше, коли йдеться про

²⁶ John Rae, *The Sociological Theory of Capital, being a complete reprint of The New Principles of Political Economy by John Rae (1834)* (ed.) C. W. Mixter (New York 1905), p. 26.

світовий капіталізм XIX і ранніх років XX століть, ми робимо це у термінах національних одиниць розвинутого світу — британської промисловості, американської економіки, німецького, як відмінного від французького, капіталізму тощо. Протягом довгого періоду від XVIII століття до років після Другої світової війни здається бракувало місця і простору в глобальній економіці для тих справді екстра-територіальних, транснаціональних чи міжнародних утворень, які відіграли величезну роль в генезі капіталістичної світової економіки, і які зараз знову дуже помітні: наприклад, міні держави, чие економічне значення не йде в жодне порівняння з їхнім розміром і ресурсами — Любек і Гент у XIV столітті, Сінгапур і Гонконг — сьогодні. Дійсно, оглядаючись на розвиток сучасної світової економіки, ми схильні бачити між двома суттєво транснаціональними епохами фазу, коли економічний розвиток був цілковито прив'язаний до «національних економік» якогось числа розвинутих територіальних держав.

Складністю для ліберальних економістів чи лібералів, які, як могло б очікуватись, приймали аргументи класичної політичної економії, було те, що вони могли тільки визнавати економічне значення націй на практиці, але не в теорії. Класична політична економія, особливо Адама Сміта, заявила себе як критика «меркантилістської системи», тобто саме системи, де уряди трактували національні економіки як ансамблі, що мають розвиватися державним зусиллям та політикою. Вільна торгівля і вільний ринок були спрямовані власне проти цього принципу національного економічного розвитку, контр-продуктивність якого Адам Сміт, на його думку, продемонстрував. Економічна теорія тому була розроблена виключно на підставі індивідуальних одиниць підприємництва — осіб чи фірм, що раціонально макси-

малізували свої прибутки і мінімізували збитки на ринку, який не мав встановленої просторової протяжності. Гранично це був, і не міг не бути, світовий ринок. Хоча Сміт зовсім не виступав проти певних функцій уряду, які були доречними для економіки, але щодо загальної теорії економічного росту, то вони не мали місця для нації чи якоїсь іншої колективності більшої від фірми. З огляду на це, він і не потурбувався особливо досліджувати націю.

Мабуть, саме тому Дж. І. Кернес на піку ліберальної епохи навіть присвятив десять сторінок, серйозно розглядаючи постулат, що теорія міжнародної торгівлі, як відмінної від будь-якої іншої торгівлі між індивідами, не є потрібною.²⁷ Він прийшов до висновку, що хоча міжнародні оборудки без сумніву поступово стають легшими, ще залишається достатньо суперечностей, які виправдовують окремий розгляд проблеми торгівлі між державами. Німецький ліберальний економіст Schönberg сумнівався, чи поняття «національний прибуток» має якесь значення. Ті, хто не задовольняється поверховими ідеями, могли б мати спокусу цьому повірити [що «національний прибуток» не має значення — Т. К.], однак вони б, напевно, зайшли надто далеко, навіть коли б оцінювати «національне багатство» у монетарних термінах, їх судження були б помилковим.²⁸ Едвін Кеннен²⁹ думав, що «нація» Адама Сміта складається тільки з зібрання індивідів, що проживають на території держави, і якщо через сто років не всі ці люди будуть мертвими,

²⁷ J. E. Cairnes, *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded* (London 1874), pp. 355-365.

²⁸ Dr Gustav Schönberg (ed.), *Handbuch der politischen Oekonomie*, vol. I (Tübingen 1882), pp. 158ff.

²⁹ Edwin Cannan, *History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848* (London 1894), pp. 10ff.

ми однаково не можемо говорити про «націю», як про неперервно існуючу сутність. У термінах благорозумності [полісу, звідси й політекономія, вчення не про «політичне» господарство, а про благорозумне — Т. К.] це означало віру, що тільки розміщення ресурсів через ринок є оптимальним, і що через його дію інтереси індивідів автоматично продукуватимуть інтереси цілого — тією мірою, як в теорії було місце для такого поняття як інтереси цілої спільноти. Навпаки, Джон Ре написав свою працю 1834 року спеціально, щоб продемонструвати всупереч Сміту, що індивідуальні і національні інтереси не співпадають, тобто що принципи, які керують досягненням власного інтересу індивідом не обов'язково примножують багатство нації.³⁰ Як ми бачимо, тими, хто відмовлявся погоджуватись зі Смітом, безумовно, не зовсім нехтували, але їхні економічні теорії не могли змагатися з класичною школою. Термін «національна економіка» з'являється у «Словнику політичної економії» Палгрейва тільки у зв'язку з Німецькою економічною теорією. З подібної французької праці 1890-их років сам термін «нація» зник.³¹

І все ж, навіть найбільш класичні економісти були змушені мати справу з поняттям національної економіки. Як сен-сімоніст Мішель Шевальє, що проголосив апологетично чи глузливо у своїй інавгураційній лекції професора політичної економії в Колеж де Франс:

Ми змушені рахуватися з загальними інтересами людських спільнот, і нам не забороняється розглядати особливу ситуацію спільноти, в якій ми живемо.³²

³⁰ Rae, *The Sociological Theory of Capital*.

³¹ *Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique* (ed.), Leon Say and Joseph Chailley (Paris 1892).

³² Michel Chevalier, *Cours d'economie politique fait au College de France*, vol. I (Paris 1855), p. 43. Ця лекція вперше прочитана у 1841 р.

Чи, як лорд Робінс мусив це викласти, знову ж стосовно класичної політичної економії, «є мало свідчень, що вони часто виходили за межі національної корисності як критерію благорозумності, ще менше, що вони були готові обговорювати ліквідацію національних кордонів».³³ Словом, вони і не могли, і не хотіли втікати від «тієї нації», прогрес якої Портер самозадоволено відслідковував, починаючи з 1835 р., тому що, як він вважав, чоловік хотів би «з'ясувати засоби, за допомогою яких одна спільнота здобула таку велич серед націй». Під «однією спільнотою» він розумів, навряд чи варто додавати, «власну спільноту чоловіка».³⁴

Як, справді, економічні функції і навіть вигоди нації-держави можна було б заперечувати? Існування держав з монополією валюти і з суспільними фінансами, а значить фіскальною політикою і діяльністю було фактом. Ці економічні дії не могли б відкидатися навіть тими, хто хотів би елімінувати їх шкідливе втручання в економіку. Більше того, навіть крайні лібертаріанці могли прийняти разом з Молінарі, що «поділ людства на автономні нації є за суттю економічним».³⁵ Оскільки держава — у пост-революційну епоху нація-держава — щонайменше гарантувала безпеку майна і контрактів, і, як це виклав Дж. Б. Сей, злої слави недруг громадської справи, «жодна нація ніколи не сягала рівня багатства, не будучи під організованою владою».³⁶ Владні функції могли

³³ L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Economy* (2nd edn, London 1977), pp. 9-10. Однак слід зробити виняток для справді глобалістсько-го Бентама.

³⁴ George Richardson Porter, *The Progress of the Nation, in its various social and economic relations, from the beginning of the nineteenth century to the present time*, 2 pts (London 1836), Preface.

³⁵ Molinary in *Dictionnaire d'economie politique* (Paris 1854) repr. in Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II. p. 957: 'Nations in political economy'.

³⁶ *Ibid.* pp. 958-959.

навіть раціоналізуватись ліберальними економістами в термінах вільної конкуренції. Так, Молінарі доводив, що «фрагментування людства на нації є корисним, так як воно розвиває надзвичайно потужний принцип економічної конкуренції.»³⁷ На підтримку цього він приводить Велику виставку 1851 р. Але навіть без такого аргументу функції влади у економічному розвитку приймалися. Дж. Б. Сей, який не бачив більшої різниці між нацією і її сусідами, ніж двома сусідніми провінціями, проте звинувачував Францію – тобто французьку державу і уряд – у нехтуванні розвитку власних ресурсів, і у втягуванні замість цього у іноземні завоювання. Одним словом, жоден економіст навіть найбільш крайнього ліберального переконання не міг не побачити чи не віддати належне національній економіці. Отож, ліберальні економісти не любили, чи не зовсім знали, як говорити про це.

Але у державах, які сповідували національний економічний розвиток на протигагу домінуючій економіці Британії, смітінська вільна торгівля видавалася менш привабливою. Там не бракувало людей, бажаних говорити про національну економіку як ціле. Знехтуваного шотландського канадця Ре ми вже згадували. Він пропонував теорії, які здається були передвісниками імпорт-заміщуючих і технології-імпортуючих доктрин оонівської латиноамериканської економічної комісії 1950 р. Більш очевидно, у США великий федераліст Александр Гамільтон зв'язав націю, державу і економіку, використовуючи цю зв'язку для виправдання сильного національного уряду, якому від надавав перевагу всупереч менш центристським політикам. За змістом його «великі національні заходи», викладені у статті

³⁷ *Ibid.* p. 957.

«Нація» у нижче цитованій американській праці є виключно економічні: заснування національного банку, національна відповідальність по державних боргах, інституалізація національного боргу, захист національних виробників високими ввізними тарифами і обов'язковим акцизом.³⁸ Може бути, що, як припускає захоплений автор, всі ці заходи «мали за мету розвинути бацилу національності», або що, як у випадку інших федералістів, які говорили мало про націю і багато про економічні аргументи, він відчував, що нація сама про себе потурбується, якщо федеральний уряд потурбується про економічний розвиток: в будь-якому випадку, нація передбачала національну економіку і її систематичне плекання державою, що у XIX столітті означало протекціонізм.

Економісти американського розвитку XIX ст. були загалом занадто посередніми, щоб зробити добру теоретичну справу щодо Гамільтонізму, що намагались здійснити жалюгідний Кері з іншими.³⁹ Однак ця справа була зроблена як розсудливо, так і красномовно німецькими економістами, на чолі з Фрідріхом Лістом, який прийшов до своїх ідей, що очевидно нав'язні Гамільтоном, під час перебування у США у 1820-их роках, коли він дійсно брав участь у дебатах з національної економіки того періоду.⁴⁰ Для Ліста завданням економічної науки, яку німці з того часу схильні називати наукою про «національне господарство» (*Nationaloekonomie*) чи «господарство народу» (*Volkswirtschaft*), швидше ніж

³⁸ *Ibid.* p. 933.

³⁹ Поп.: Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Oxford 1954), pp. 515-16.

⁴⁰ Він написав *Outline of American Political Economy* (Philadelphia 1827), який є передвісником його пізніших поглядів. По Лісту в Америці див. W. Notz 'Friedrich List in Amerika' (*Weltwirtschaftliches Archiv*, 29, 1925, pp. 199-265 and vol. 22, 1925, pp. 154-182 and 'Friedrich List in Amerika' (*American Economic Review*, 16, 1926, pp. 249-265).

про «благорозумне господарство» [political economy – Т. К.], було «вдосконалювати економічний розвиток нації і готувати її долучення до універсального суспільства майбутнього».⁴¹ Навряд чи варто додавати, що цей розвиток мав прийняти форму капіталістичної індустріалізації, яку рухає вперед енергійна буржуазія.

Однак, що є для нас цікавим стосовно Ліста і пізнішої «історичної школи» німецьких економістів, які обрали його своїм натхненником як і економічні націоналісти інших країн на зразок ірландського Артура Гріфіца⁴², то це те, що він ясно сформулював визначення «ліберального» поняття нації, яке звичайно приймалось як даність. Вона повинна була бути достатнього розміру, щоб сформувати життєздатну одиницю розвитку. Якщо вона не сягала цього порога, то не мала історичного виправдання. Це видавалось надто очевидним, щоб вимагати аргументування, і рідко оспорювалось. «Політичний словник» Гарнье-Пеже 1843 року вважав «сміхотворним», що Бельгія і Португалія мають бути незалежними націями, оскільки вони були очевидно надто малими.⁴³ Джон Стюарт Міль виправдовував цілком незаперечний націоналізм ірландців на ґрунті того, що вони були таки як-не-як «достатньо численними, щоб бути спроможними сконституювати поважну національність».⁴⁴ Інші, серед них Мацціні і Каве, навіть і коли були апостолами принципу національності, не погоджувались з цим. Справді, навіть «Новий англійський словник» визначав слово «нація» не просто традиційним способом, узвича-

⁴¹ Friedrich List, *The National System of Political Economy* (London 1885), p. 174.

⁴² Для доброго викладу його поглядів: E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy* (London 1951), pp. 218-220.

⁴³ 'Nation' Еліаса Рено, *Dictionnaire politique*, зі вступом Гарнье-Паже (Paris 1842), pp. 625-5. 'N'y-a-t-il pas quelque chose de derisoire d'appeler la Belgique une nation?'

⁴⁴ *Considerations on Representative Government in Utilitarianism*, p. 365.

еним у Британії Дж. С. Мілем, а як «великий агрегат осіб» з необхідними ознаками (виділення додане).⁴⁵

Тепер Ліст виклав ясно, що

велике населення і протяжна територія, наділена різноманітними національними ресурсами, є суттєвими вимогами нормальної національності... Нація обмежена в числі свого населення і у території, особливо, коли вона має окрему мову, може володіти тільки неповноцінною літературою та неповноцінними інституціями для розвитку мистецтва і науки.⁴⁶

Економічні вигоди великомасштабних держав (*Grossstaaten*), як думав професор Густав Кон, продемонстровані історією Британії і Франції. Вони без сумніву були меншими, ніж можливі вигоди однієї глобальної економіки, але світова єдність, на жаль, все ще не є досяжною. Водночас «все, чого прагне людство для всієї людської раси... є в цей момент (*zunächst einmal*) вже досягнутим для значної його частини, тобто для 30-60 мільйонів». І тому «впливає, що майбутнє цивілізованого світу на довгий час прийме форму творення великих держав (*Grossstaatenbildung*)».⁴⁷ Ми зауважуємо, до речі, постійне припущення, до якого ми повернемося нижче, що «нації» є другим найкращим варіантом для світової єдності.

З цієї тези випливали два наслідки, що майже універсально приймалися серйозними мислителями з цього предмету, навіть коли вони і не формулювали їх так відверто, як німці, які мали певні історичні резони для цього.

Перше, випливало, що «принцип національності» прикладається на практиці тільки до національностей

⁴⁵ Oxford English Dictionary, VII, p. 30.

⁴⁶ Ibid., pp. 175-176.

⁴⁷ Gustav Cohn, *Grundlegung der Nationaloekonomie*, vol. I (Stuttgart 1885), pp. 447-449.

певної величини. Звідси і маємо вражаючий факт, що Мацціні, апостол цього принципу, не передбачав незалежності для Ірландії. Що ж до ще менших національностей чи потенційних національностей — сицилійців, бретонців, валлійців — то їх претензії не потребували менш серйозного відношення. Дійсно, слово *Kleinstaaterei* (система міні-держав) було відверто припинюючим. Воно було тим, проти чого виступали німецькі націоналісти. Слово «балканізація», що пішло від поділу територій колишньої Турецької імперії на різноманітні малі незалежні держави, дотепер зберігає свою негативну конотацію. Обидва терміни відносились до словника політичних образ. Цей «принцип порога» прекрасно ілюструється картою майбутньої Європи націй, яку сам Мацціні розробив у 1557 р.: вона охоплює заледве дюжину держав і федерацій, тільки одна з яких (зайве казати, що це Італія) не буде очевидно класифікована як багатонаціональна згідно з останніми критеріями.⁴⁸ «Принцип національності», за Вільсоном, що панував над мирними договорами після Першої світової війни, випродукував Європу двадцяти шести — двадцяти семи, коли додамо Ірландську Вільну Державу, яка була напередодні свого встановлення. Я просто додам, що недавнє вивчення регіональних рухів однієї лише Західної Європи налічує їх 42,⁴⁹ таким чином демонструючи, що може статися, якщо відкинути «принцип порога».

Однак, важливо занотувати, що в класичний період ліберального націоналізму ніхто б і не мріяв про його інорунування. Національне самовизначення стосувалось тільки тих, хто вважався життєздатною нацією: культур-

⁴⁸ Див. Denis Mack Smith (ed.), *Il Risorgimento* (Bari 1968), p. 422.

⁴⁹ Jochen Blaschke (ed.), *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen* (Frankfurt 1980).

но і неодмінно економічно (що саме точно ця б життєздатність не означала). У цьому сенсі бачення національного самовизначення Мацціні і Мілем принципово відрізнялось від Вільсонового. Ми розглянемо підстави, що різнять погляди одного від іншого, нижче. Однак, може бути вартим занотувати *en passant*, що «принцип порога» не був цілковито відкинутим навіть і у Вільсоніанську епоху. У період між війнами існування Люксембургу і Ліхтенштейну було легким конфузом, як би ці політичні утворення не вітали у світі. Існуванням Вільного Міста Гданьська ніхто не був задоволений не тільки у двох сусідніх державах, кожна з яких хотіла його до себе, але і більш загально: серед тих, хто мав відчуття, що жодне місто-держава не могло б бути життєздатним у ХХ столітті, як це було у ганзейські часи. Жителі залишкової Австрії майже одностайно бажали інтеграції до Німеччини, тому що вони просто не могли повірити, що така мала держава як їхня є незалежно економічно життєздатною ('*lebensfähig*'). Це лише після 1945 р., і навіть більше після деколонізації, ми проклали шлях у спільноті націй для сутностей на зразок Домініканської Республіки, Мальдійських Островів чи Андори.

Другим наслідком було те, що будівництво націй бачилось неминуче як процес експансії. Це було ще одним резонансом для аномальності ірландського зразка чи будь-якого іншого чисто сепаратистського націоналізму. Як ми бачимо, в теорії вважалось, що соціальна еволюція розширювала масштаб людських суспільних одиниць від сім'ї і племені до графства і кантону, від локального до регіонального, національного і, в майбутньому, глобального. Нації були тому, так би мовити, в Тон історичній еволюції тільки тією мірою, якою вони розширювали масштаб людської спільноти при рівності всіх інших обставин.

Якщо б наше вчення треба було підсумувати у вигляді одного речення, ми б напевно сказали, що загалом принцип національності є виправданим, коли він має тенденцію до об'єднання в компактне ціле розкиданих груп народу, і невиправданим, коли веде до розділу держави.⁵⁰

На практиці це означало, що національні рухи очікувались бути рухами за національне об'єднання чи експансію. Усі німці і італійці тому сподівались зібратись разом у одній державі, як і всі греки. Сербі будуть об'єднуватись з хорватами в єдину Югославію (для якої взагалі не було жодного історичного прецеденту), і крім цього, мрія про Балканську Федерацію переслідувала прихильників ще більшої єдності. Цьому були віддані комуністичні рухи аж до часу після Другої світової війни. Чехи будуть об'єднуватись зі словаками, поляки — з литовцями і рутенцями [назва українців широко вживана в Європі XV-XVI століть. — Т. К.] (в дійсності, вони вже формували єдину велику державу у Польщі до її поділів), молдавські румуни змішаються з валашськими і трансільванськими тощо. Це було очевидно несумісним з визначенням націй, що базуються на етнічності, мові чи спільній історії, але, як ми вже бачили, вони не були вирішальними критеріями ліберального націотворення. У будь-якому разі, ніхто ніколи не заперечував дійсної багатонаціональності, багатомовності чи багатоетнічності найдавніших і найбільш безсумнівних націй-держав, наприклад, Британії, Франції і Іспанії.

Що «нації-держави» будуть національно гетерогенними у такий спосіб, приймалось з дедалі більшою готовністю, так як було багато частин Європи та й більшість всього іншого світу, де національності були на-

⁵⁰ Maurice Block in Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, vol. II, p. 941.

стільки очевидно перемішаними на одній території, що суто просторове розмежування їх здавалось цілком не-реальним. Це мусило бути підставою інтерпретацій національності на зразок пізньої австро-марксистської, яка зводила національність не до території, а до людей. Не було випадковим, що ініціатива у цій справі в Австрійській соціал-демократичній партії йшла головним чином від словенців, які жили на території, де словенські і німецькі поселення, часто існуючі як анклавів в анклавах чи прикордонні зони непевної і плинної тотожності, було особливо важко розмежувати.⁵¹ Однак, національна гетерогенність націй-держав приймалась насамперед тому, що здавалось ясным: малі, і особливо малі і відсталі національності багато б здобули, вливаючись у більші нації і роблячи через них свій вклад до загальнолюдського доробку. «Досвід, — говорив Міль, артикулюючи позицію чуттєвих спостерігачів, — доводить, що для однієї національності є можливим влитися в іншу і розчинитись у ній». Для відсталих і слабших це було б дуже серйозним здобутком:

Ніхто не припустить, що не є більш корисним для бретонця чи баска з Французької Наварри бути... членом французької національності, допущеним на рівних умовах до всіх привілеїв французького громадянства... ніж дутися на свої власні скелі, напівдикі релікти минулих часів, обертаючись у своїй маленькій духовній орбіті, без участі чи інтересу до загального руху світу. Те ж саме вірне стосовно валлійців чи шотландських горців, як членів британської нації.⁵²

З усталеним принципом, що незалежна чи «справжня» нація також повинна бути життєздатною нацією,

⁵¹ Про внесок Етбіна Крістана до Брінського (в Брно) з'їзду партії, який розробив її національну програму див.: Georges Haupt, Michel Lowy and Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914* (Paris 1937), pp. 204-207.

⁵² Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, pp. 363-364.

згідно з прийнятими тоді критеріями, одразу впливало, що деякі із менших національностей і мов приречені на цілковите зникнення. Фрідріх Енгельс був гостро атакований як велико-німецький шовініст за прогнозування зникнення чехів як народу і неприємні зауваження щодо майбутнього доброї частини інших народів.⁵³ Він справді з гордістю був німцем і схильним упереджено порівнювати свій народ з іншими, як кращий у всьому, за винятком його революційної традиції. Він також був, без найменшого сумніву, неправий стосовно чехів і деяких інших народів. Проте, є цілковитим анахронізмом критикувати його за цю незаперечну позицію, яка до того ж поділялась кожним безпристрасним мислителем середини XIX століття. Безумовно, *деякі* малі національності і мови не мають незалежного майбутнього. Саме так загалом визнавалось, навіть людьми далеко не ворожими до національного визволення в принципі чи на практиці.

У такому загальному настановленні не було нічого шовіністичного. Воно не викликало жодної ворожості до мов і культури, так би мовити, колективних жертв законів прогресу (як їх би напевно тоді назвали). Навпаки, де верховенство державної національності і державної мови не було під запитанням, головна нація могла пестити і леліяти діалекти і менші мови всередині себе, історичні і фольклорні традиції менших спільнот, які вона охоплювала, хоча б уже як доказ діапазону кольорів на її макронаціональній палітрі. Більше того, малі національності чи навіть національні держави, що приймали їхню інтеграцію до більшої нації як щось позитивне — чи, якщо хочете, які приймали закони прогресу, — також не визнавали жодних

⁵³ Поп.: Roman Rosdolsky, 'Friedrich Engels und das Problem der „geschichtslosen Völker«' (*Archiv für Sozialgeschichte*, 4/1964, pp. 87-282).

непримиренних відмінностей між мікрокультурою і макрокультурою, і навіть мирились зі втратою того, що не могло бути адаптованим до реалій того часу. Саме шотландці, а не англійці, видумали поняття «північний британець» після Союзу 1707 р.⁵⁴ Саме ті, хто говорив і відстоював валлійську в Уельсі XIX століття, засумнівались, чи їх власна мова, настільки потужний медіум для релігії і поезії, може служити спільною мовою культури у світі XIX століття — тобто прийняли необхідність і переваги білінгвізму.⁵⁵ Без сумніву, вони добре розуміли можливості загально-британської кар'єри для англомовних валлійців, але це не зменшувало їх емоційного зв'язку з власною давньою традицією. Останнє є очевидним навіть серед тих, хто змирився з наступним зникненням згаданої ідіоми, як, наприклад, преподобний Гріфіц із Дисентін Коледж з Брекнока, який просто просив, щоб природній еволюції дали йти її дорогою:

Дайте їй [Валлійській мові] померти спокійно, мирно і поважно. Як ви не є до неї прив'язані, мало хто захотів би відкласти її евтаназію. Але ніяка жертва не вважалась би надто великою, щоб не допустити її замордування.⁵⁶

Сорок років потому ще один член національної меншини, соціалістичний теоретик Карл Каутський — за походженням чех — говорив у подібно упокорених, але не безпристрасних, термінах:

⁵⁴ Див.: Linda Colley, 'Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830' (*Past and Present*, 113, 1986), pp. 96-117.

⁵⁵ Ieuan Gwynedd Jones, 'Language and community in nineteenth-century Wales' in David Smith (ed.), *People and a Proletariat: Essay in the History of Wales 1780-1980* (London 1980), pp. 41-71, esp. pp. 59-63.

⁵⁶ Inquiry on Education in Wales, *Parliamentary Paper*, 1847, XXVII, part II (Report on the Counties of Brecknock, Cardigan and Radnor), p. 67.

Національні мови будуть дедалі більше обмежуватись домашнім вжитком, і навіть там вони матимуть тенденцію до обходження з ними, як з якимось представником старих родинних меблів, чимось, з чим ми обходимось благоговійно, навіть якщо воно має і небагато практичної користі.⁵⁷

Але це були проблеми менших національностей, незалежне майбутнє яких видавалось проблематичним. Англійці навряд чи переймались цими турботами шотландців і валлійців, коли вони мліли від доморощеної екзотики Британських островів. Справді, як театральні ірландці швидко відкрили, вони вітали менші національності, що не оспорювали більшої, тим охочіше, чим більш не як англійці ті поводитись: чим товстіше ірландськість чи шотландськість накладалась кельмою. Подібно всенімецькі націоналісти справді заохочували продукування літератури низькою німецькою чи фризською, оскільки ті були безпечно зведені швидше до додатків, ніж конкурентів високої німецької; націоналістичні італійці тішили себе на белі, гольдоні і співали неаполітанською. З тієї ж причини франкомовна Бельгія не заперечувала проти бельгійців, які розмовляли і писали фламандською. Навпаки, *фламандськомовні* противились французькій. Насправді траплялись випадки, коли провідна нація чи *Staatsvolk* намагалась активно придушувати менші мови і культури, але до кінця XIX століття таке траплялось рідко за межами Франції [Автор явно ігнорує ситуацію в Росії, вона для нього просто з іншого світу — Т. К.].

Деякі народи чи національності були таким чином приречені не стати повними націями ніколи. Інші вже здобули, чи ще здобудуть, повний статус націй. Але які мали майбутнє, а які ні? Дебати з того, що складає

⁵⁷ Haupt, Lowy and Weill, *Les Marxistes*, p. 122.

ознаки національності — територіальні, мовні, етнічні тощо — не дуже допомагали. «Принцип порога» був природно більш корисним, оскільки він відмітав якесь число малих народів, але, як ми вже побачили, він також не був вирішальним, оскільки існували незаперечні «нації» цілком скромного розміру, не згадуючи вже національних рухів на зразок ірландського, про спроможність яких сформувати життєздатну національну державу були протилежні погляди. Безпосередньо стержнем питання Ренана про Ганновер і Велике Герцогство Пармське було таки контрастувати їх не з *будь-якими* націями, а з іншими націями-державами такого ж скромного масштабу чи величини, з Нідерландами чи Швейцарією. Як ми побачимо, виникнення національних рухів з масовою підтримкою, вимагаючи уваги, буде потребувати суттєвого перегляду такого бачення, але в класичну епоху лібералізму все ще небагато з них, за межами Османської імперії, дійсно здається вимагали визнання незалежними суверенними державами, на відміну від вимог різних видів автономії. Ірландський випадок був, як звичайно, аномальним у цьому відношенні також — в будь-якому разі, він став таким з появою феніїв, які вимагали Ірландської Республіки, що не могла не бути незалежною від Британії.

На практиці існували тільки три критерії, що дозволяли твердо класифікувати народ як націю, завжди при умові, що він був достатньо великим, щоб пройти згаданий поріг. Першим було його історичне поєднання з теперішньою державою чи такою зі справді тривалим і недавнім минулим. Тому було мало суперечок про існування англійської чи французької нації-народу, (велико-) руського народу чи поляків, і мало суперечок за межами Іспанії про іспанську націю з добре зрозуміли-

ми національними ознаками.⁵⁸ Оскільки, приймаючи ототожнення нації з державою, для іноземців було природним припускати, що єдиним народом в державі є державний народ, кредо, що до цього часу дратує шотландців.

Другим критерієм було існування давно посталої культурної еліти, що володіє писаною національною літературою і адміністративним жаргоном. Це було підставою для італійських і німецьких претензій на національність, хоча обидва «народи» не мали єдиної держави, з якою вони б могли ототожнитись. У обох випадках національне ототожнення було в наслідок цього значною мірою мовним, хоча в обох випадках не було ні національної мови, якою б розмовляла для повсякденних цілей більш ніж маленька меншість — для Італії вона оцінювалась в 2,5 % на момент об'єднання⁵⁹, — тоді як всі решта спілкувалися різними і взаємно малозрозумілими ідіомами.⁶⁰

Третім критерієм, мусимо, на жаль, сказати, була визначена здатність до завоювання. Ніщо так не допомагає народу усвідомити своє суттєве колективне існування, як буття імперським народом, що добре зрозумів Фрідріх Ліст. Крім того, для XIX століття завоювання надавало дарвінівський доказ еволюційного успіху народу, як соціального виду.

Інші кандидати на національність очевидно не включались *a priori*, але також не було жодного *a priori*

⁵⁸ Всередині Іспанії культурні, мовні і інституційні відмінності між народами королівств Арагон і Кастилія були очевидними. В Іспанській імперії, з якої Арагон був виключений, ще більше.

⁵⁹ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari 1963), p. 41.

⁶⁰ 'Obwohl sie alle in einem Reich „Deutscher Nation« nebeneinander lebten, darf nichts darüber hinwegtäuschen, dass ihnen sogar die gemeinsame Umgangssprache fehlte.' Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, vol. I (Munich 1987), p. 50.

припущення на їх користь. Найкращим для них було, без сумніву, належати до якоїсь політичної сутності, що була, згідно зі стандартами лібералізму XIX століття, аномальною, застарілою і приреченою історією та прогресом. Османська імперія була найбільш очевидним еволюційним атавізмом цього виду, але таким, що ставало дедалі більше очевидним, була також і імперія Габсбургів.

Такими тоді були поняття нації і національної держави з позиції ідеологів епохи переможного буржуазного лібералізму: скажімо з 1830 по 1880 рр. Вони були частиною ліберальної ідеології у два способи. Перше, тому, що розвиток націй незаперечно вважався фазою людської еволюції чи прогресу від малої групи до більшої, від сім'ї до племені, регіону, нації і, в останній інстанції, до об'єднаного світу майбутнього, в якому, процитуємо поверхового, а тому типового Дж. Ловеса Дікінсона, «бар'ери національності, які відносяться до дитинства цієї раси, розтануть і зникнуть у світлі науки і мистецтва».⁶¹

Цей світ буде уніфікований навіть мовно. Єдину світову мову, співіснуючу, без сумніву, з національними мовами, зведеними до домашньої і сентиментальної ролі діалектів, мали на увазі і президент Уліс С. Грант і Карл Каутський.⁶² Такі передбачення, як ми зараз знаємо, були не такими вже й невірними. Спроби сконструювати штучні світові мови, що робились з 1880-их років слідом за створенням міжнародних телеграфних і сигнальних кодів у 1870-ті, були справді

⁶¹ B. Porter, *Critics of Empire. British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895-1914* (London 1968), p. 331, цитування G. Lowes Dickinson's *A Modern Symposium* (1908).

⁶² За відповідною цитатою з інавгураційної промови президента Гранта див.: E. J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (London 1975), epigraphs to ch. 3.

безуспішними, навіть і якщо одна з них, Есперанто, все ще виживає серед малих груп ентузіастів і під захистом деяких режимів, похідних від соціалістичного інтернаціоналізму того періоду. З іншого боку, чуттєвий скепсис К.Каутського стосовно таких зусиль і його передбачення, що одна з головних державних мов трансформується в *de facto* світову мову, справді виявились вірними. Англійська стала тією світовою мовою, навіть якщо вона швидше доповнює, ніж заміщає національні мови.

Таким чином, в розвої ліберальної ідеології нація (тобто життєздатна велика нація) була стадією еволюції, досягнутою у середині XIX століття. Як ми вже побачили, з іншого боку, «нація як прогрес» була тому, логічно, асиміляцією менших спільнот і народів більшими. Це не викликало з необхідністю забуття старих лояльностей і сентиментів, хоча, звичайно, і могло. Географічно і соціально мобільні, що не мали в своєму минулому нічого особливо бажаного, щоб сумувати за ним, малі нації-народи могли бути цілком готовими до такого. Це мало місце зокрема у випадку багатьох євреїв з середнього класу в країнах, що пропонували повну рівність через асиміляцію — Париж був вартий меси не тільки для короля Генріха IV, — поки вони не відкрили з кінця XIX століття і далі, що необмеженої готовності асимілюватися було недостатньо, якщо приймаюча нація не була підготована приймати асимільованих в цілому. З іншого боку, не варто забувати, що США в жодному разі не були єдиною державою, що вільно пропонувала своє «національне» членство кожному, хто хотів до неї приєднатись, і «нації» приймали відкритий вхід з більшою готовністю, ніж класи. Покоління напередодні 1914 р. повні великодержавних шовіністів, чиї батьки, не будемо чіпати матерів, не воло-

діли мовою народів, вибраних їх синами, і чиї прізвища, слов'янські чи мадяризовані німецькі або слов'янські, засвідчували цей вибір. Плата за асиміляцію могла бути значною.

Але ця модерна нація була частиною ліберальної ідеології і у інший спосіб. Вона пов'язувалась з залишками великих ліберальних гасел швидше довгою асоціацією, ніж логічною необхідністю: як свобода і рівність з братерством. Інакше, тому що нація сама була історично новою, їй протистояли консерватори і традиціоналісти, а тому до неї тягнулись їх опоненти. Асоціацію між цими двома лініями думки можна проілюструвати прикладом типового всенімця з Австрії, народженого в області гострого національного конфлікту, Моравії, Арнольда Піхлера,⁶³ який служив віденській поліції з відданістю, яку не похитнули політичні трансформації від 1901 до 1938 рр., і був все своє життя і до певної міри залишився пристрасним націоналістичним німцем, античеським і антисемітським — хоча він і встановив межу перед відправленням всіх євреїв у концентраційні табори, що пропонували побратими-антисеміти.⁶⁴ Одночасно він був пристрасним антиклерикалом і навіть лібералом у політиці; у будь-якому випадку, він дописував до найбільш ліберальних з віденських щоденних газет першої республіки. У його статтях націоналізм і евгенічні міркування йдуть поряд з ентузіазмом від промислової революції і, більш несподівано, від створення нею маси «громадян світу» (*Weltbürger*)... які..., віддалені від провінціалізму містечок і горизонтів, зв'язаних церковними шпильями, відкрили всю

⁶³ Franz Pichler, *Polizeihofrat P. Ein treuer Diener seines ungetreuen Staates. Wiener Polizeidienst 1901-1938* (Vienna 1984). Я вдячний Клеменсу Гелеру за це посилання.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 19.

земну кулю для тих, хто був раніше ув'язнений у своєму регіональному закутку.⁶⁵

Так бачилось поняття «нації» і «націоналізму» ліберальними мислителями у розпал буржуазного лібералізму, що був також епохою, коли «принцип національності» вперше став значним питанням міжнародної політики. Як ми побачимо, він відрізнявся в одному фундаментальному моменті від вільсоніанського принципу національного самовизначення, що є також, в теорії, ленінським, який домінував у дебатах з цього питання (національності — Т.К.) з кінця XIX століття та й все ще панує зараз. Він (принцип національності — Т.К.) не був безумовним. У цьому відношенні він також відрізнявся від радикально-демократичного бачення, викладеного в декларації прав Французької революції, цитованій вище, яке зокрема відкидало «принцип порога». Проте, на практиці міні-народом, чие право на суверенність і самовизначення нібито гарантувалось, загалом не дозволялось втілювати його їхніми більшими і більш хижими сусідам. І не було серед них багато прихильників принципу 1795 р. Приходять на думку (консервативні) вільні гірські кантони Швейцарії, що навряд чи могли бути поза уявою читачів Руссо, який розробляв декларації прав людини в ту епоху. Дні лівих рухів за автономію чи незалежність у таких спільнотах ще не прийшли.

З погляду лібералізму і — як приклад Маркса і Енгельса демонструє, не тільки лібералізму — справа з «нацією» полягала в тому, що вона представляла стадію історичного розвитку людського суспільства, і справа з встановленням будь-якої національної держави, незалежно від суб'єктивних почуттів членів цієї національності чи

⁶⁵ *Ibid.*, p. 30.

персональних симпатій дослідника, залежала від того, чи можна було показати, що воно узгоджується з таким розумінням, чи просуває історичну еволюцію і прогрес.⁶⁶ Універсальне буржуазне захоплення шотландськими горцями не привело, наскільки я знаю, жодного письменника до вимог національної державності для них — навіть сентименталістів, що оплакували невдачу реставрації Стюартів під проводом князя Чарльза Красунчика, головними прихильниками якого були члени гірських кланів.

Але якщо єдиним історично виправданим націоналізмом був той, що узгоджувався з прогресом, тобто той, який швидше збільшував, ніж обмежував простір оперування економік, суспільств і культур, чим тоді міг бути захист малих народів, мов, традицій в абсолютній більшості випадків, якщо не виразом консервативного протистояння невідворотному ходу історії? Малий народ, його мова чи культура узгоджувалися з прогресом тільки настільки, наскільки він приймав підпорядкований статус стосовно якоїсь більшої одиниці чи відмовлявся від боротьби, щоб стати прихистком ностальгії і інших сентиментів — коротше кажучи, приймав статус старих сімейних меблів, який йому приписав Каутський. І який, без сумніву, достатньо багато малих спільнот і культур світу, здавалось, приймали. Чому, — так міг міркувати ліберал, що розмовляв галльською, — має чинити інакше ніж ті, що спілкуються нозумберландським діалектом? Ніщо не заважало їм бути двомовними. Письменники

⁶⁶ Pop. Frederick Engels' letter to Bernstein, 22-5 February 1882 (*Werke*, vol. 35, pp. 278ff.) про балканських слов'ян: «І навіть якщо б ці хлопці були б настільки хороші, як шотландські горці, оспівані Вальтером Скотом — ще одна компанія жахливих конокрадів — найбільше, що ми можемо робити, то це засуджувати способи, якими їх сьогодні трактує суспільство. Якщо б ми були при владі, ми б також повинні були щось робити з бандитизмом цих типів, який є частиною їх культурної спадщини.

англійського діалекту вибирали свою ідіому не *всупереч* стандартній національній мові, а з усвідомленням, що і те, і те мають свою вартість і місце. І якщо з плином часу місцева ідіома відступить перед національною чи навіть зникне, що вже сталося з деякими незначними кельтськими мовами (корнською і менською вже не розмовляють з XVIII ст.), то, звичайно, це буде сумно, але напевно невідворотно. Вони не помруть неоплаканими, але покоління, яке винайшло поняття і термін «фольклор», зможе відрізнити живе теперішнє від залишків минулого.

Щоб зрозуміти «націю» класичної ліберальної епохи, важливо не забувати, що «націобудівництво», яким би центральним для історії XIX століття воно не було, мало місце тільки для деяких націй. І насправді вимога застосовувати «принцип національності» також не була універсальною. І як міжнародна, і як внутрішня проблема вона зачепила тільки обмежене число народів чи регіонів, навіть всередині багатомовних і багатоетнічних держав, таких як імперія Габсбургів, де вона уже очевидно панувала в політиці. Не буде надто сильним сказати, що після 1871 р. — завжди, виключаючи Османську імперію, що поволі розпадалась, — мало людей очікувало якихось подальших суттєвих змін карти Європи, і визнавалось мало національних проблем, що ймовірно могли викликати такі зміни, за винятком вічного польського питання. І справді, за межами Балкан єдиною зміною європейської карти в період між створенням Німецької імперії і Першою світовою війною було відділення Норвегії від Швеції. Що ще, після національних заворушень (1848 — 1867 роки) дуже свідчило, що навіть у Австро-Угорщині пристрасті охолонуть. Цього, без сумніву, очікували посадовці імперії Габсбургів, коли (достатньо неохоче) погодились прийняти рішення

Міжнародного статистичного конгресу в Петербурзі 1873 р. про включення питання про мову у майбутні переписи, але запропонували відкласти його виконання аж до часу після 1880 р., щоб дати думкам можливість трохи заспокоїтись.⁶⁷ Важко бути більш враженим хибним прогнозом.

Також впливає, що в цей період нації і націоналізм переважно не були серйозними внутрішніми проблемами для політичних сутностей, що вже досягли статусу «націй-держав», якими б національно гетерогенними ті не були згідно з сучасними стандартами, хоча вони і були гостро болісними для ненаціональних імперій, яких (анахронічно) не відносили до «багатонаціональних». Жодна з європейських держав на захід від Рейну все ще не стояла перед серйозними труднощами з цієї причини, за винятком Британії, що страждала від постійної проблеми з ірландцями. Це не означає, що політики не знали про каталонців чи басків, бретонців чи фламандців, шотландців чи валлійців, але їх головним чином розглядали як додаток до, чи віднімання від потужності певної загальнодержавної політичної сили. Шотландці і валлійці функціонували як підкріплення до лібералізму, бретонці і фламандці — до традиціоналістського католицизму. Звичайно, політичні системи націй-держав все ще користувались перевагами відсутності виборчої демократії, яка мусила підірвати ліберальну національну теорію і практику, як і ще дуже багато всього іншого у лібералізмі XIX століття.

Саме тому, напевно, серйозна теоретична література про націоналізм ліберальної епохи є незначною і має дещо легковажний присмак. Вчені-мислителі на зразок Міля і

⁶⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1990* (Vienna-Cologne-Craz 1982).

жаючи на шалену вікторіанську захопленість «расою, мови, релігії, території, історії, культури і всього іншого», тому що політично все ще небагато значило, що саме з цього переліку вважалось важливішим від всього іншого. Але з 1880-х років і пізніше дебати з «національного питання» стають серйозними і інтенсивними, особливо серед соціалістів, тому що політична апеляція національних гасел до мас, потенційних чи актуальних виборців, чи прихильників масових політичних рухів стала тепер справою реального практичного інтересу. І дебати з таких питань, як теоретичні критерії національності, стають пристрасними, тому що будь-яка відповідь, як тепер вважалось, вимагала особливої форми політичної стратегії, боротьби і програми. Це було важливим не тільки для урядів, що зіткнулися з різними видами національної агітації чи вимог, але й для політичних партій, що прагнули мобілізувати виборців на підставі національних, ненаціональних чи альтернативних національних закликів. Для соціалістів у центральній і східній Європі мало велику різницю, на якому теоретичному фундаменті визначались нація і її майбутнє. Маркс і Енгельс, подібно до Міля і Ренана, розглядали такі питання як незначні. У II Інтернаціоналі такі дебати стали центральними, і сузір'я видатних фігур, чи фігур з видатним майбутнім долучилось до них важливими працями: Каутський, Люксембург, Бауер, Ленін і Сталін. Але якщо такі питання цікавили марксистських теоретиків, то було також справою гострого практичного значення для, скажімо, хорватів і сербів, македонців і болгар, чи буде національність південних слов'ян визначатись тим або іншим способом.⁶⁸

⁶⁸ Поп.: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca and London 1984), pp. 76-86.

1878 рр., був тому відмінним від політичного феномена націоналізму, який ставав дедалі більш домінуючим в епоху європейської демократизації і масової політики. У дні Мацціні те, що для великої маси італійців Ресорджименто не існувало, не мало значення настільки, що Массімо д'Азельйо визнавав у відомій фразі: «Ми зробили Італію, тепер нам треба зробити італійців.»⁶⁹ Не мало навіть значення для тих, хто розглядав «польське питання», що цілком ймовірно більшість польськомовних селян (не згадуючи вже однієї третини населення старої до 1772 р. Речі Посполитої, що розмовляла іншими говірками) ще не відчували себе націоналістичними поляками; що пізніше визволитель Польщі, полковник Пілсудський визнав у *своєму* вислові: «Саме держава робить націю, але не нація державу.»⁷⁰ Однак, після 1880 р. дедалі більше мало значення те, як відчують національність звичайні прості люди. Власне тому важливо розглянути почуття і прагнення таких людей серед інших представників передіндустріального народу, на яких новий заклик політичного націоналізму міг би будуватися. Цьому присвячено наступний розділ.

⁶⁹ Сказано на першому засіданні парламенту заново об'єднаного італійського королівства (E. Latham, *Famous Sayings and Theirs Authors*, Detroit, 1970).

⁷⁰ H. Roos, *A history of Modern Poland* (London 1966), p. 48.

РОЗДІЛ 2

Народний протонаціоналізм

Чому і як поняття «національний патріотизм», настільки віддалене від дійсного досвіду більшості людських істот, змогло стати такою потужною політичною силою так швидко? Очевидно тут недостатньо апелювання до універсального досвіду людських істот, що належать до груп, визнають один одного членами цих колективностей чи спільнот, а інших тому і вважають чужинцями. Наше дослідження йде від факту, що сучасна нація, чи як держава, чи як маса людей, що прагнуть сформувати державу, відрізняється за розміром, масштабом і природою від дійсних спільнот, з якими людські істоти ототожнювались протягом більшості історії, і ставить перед ними суттєво інші вимоги. Вона є, згідно з важливою думкою Бенедикта Андерсона, «уявною спільнотою», і, без сумніву, її можна створити, щоб заповнити емоційну порожнечу, залишену відходом чи розпадом, чи недоступністю *справжніх* людських спільнот і уз, але однаково все ж залишається питання, чому, втративши реальні спільноти, люди змушені прагнути вигадати цей особливий вид заміни. Однією з підстав може бути те, що у багатьох частинах світу держави і національні рухи змогли мобілізувати певні види почуттів колективної приналежності, які існували раніше, і які змогли діяти, так би мовити, потенційно в макрopolітичному масштабі, який зміг пристосуватись до сучасних держав і націй. Я буду називати ці узи «протонаціональними».

Вони є двох видів. Перше, існують надлокальні форми народного ототожнення, які виходять за межі тих, що окреслюють дійсні простори, де люди провели біль-

шість свого життя: як Діва Марія прив'язує віруючих Неаполя до ширшого світу, коли навіть для більшості за-собів колективного впливу на жителів Неаполя святий Януаріус, чия кров мусить проступати кожного року (і завдяки завжди гарантованому чуду так і робить), щоб зло не заповонило місто, набагато більш придатний. Друге, існують політичні узи і словники вибраних груп, більш безпосередньо прив'язаних до держав і інституцій, і вони мають здатність до подальшого узагальнення, розширення і популяризації. Вони мають трохи більше спільного з сучасною «нацією». Проте, жодне не можна законно ототожнити з сучасним націоналізмом, що виступає їхнім прямим продовженням, тому що вони не мали чи не мають *необхідного* відношення до одиниці територіально-політичної організації, яка є вирішальним критерієм того, що ми розуміємо сьогодні як «націю».

Візьмемо тільки два очевидних приклади. До 1945 р., частково і до нині, представники німецькомовних діалектів, чия еліта використовувала стандартну літературну німецьку мову культури, проживали не тільки у їх головному регіоні в центральній Європі, але, як прошарок правлячих класів і міщан у безлічі селянських поселень, були розкидані по всій східній і південно-східній Європі (не згадуватимемо маленьких колоній, що формували переважно релігійну діаспору в обох Америках). Вони були розкидані різними хвилями завоювань, міграції і колонізації від XI до XVIII століть аж до нижньої Волги. (Ми опускаємо феномен міграції XIX ст., що відрізнявся від більш ранніх його стадій). Всі вони без сумніву розглядали себе як у певному сенсі «німців», як відмінних від інших груп, серед яких вони жили. Далі, досить часто виникали суперечки між місцевими німцями і іншими етнічними групами, особливо там, де німці монополізу-

вали певні вирішальні функції, наприклад, наділений землею правлячий клас в Балтії, я не знаю жодного випадку до XIX століття, коли б серйозна політична проблема постала внаслідок того, що ці німці виявили себе такими, що живуть під ненімецькими правителями. Знову ж, хоча євреї, розкидані по всьому світу протягом кількох тисячоліть, де б вони не були, ніколи не переставали себе бачити членами особливого народу, цілком відмінного від різного роду іновірів, серед яких вони жили, на жодному етапі, щонайменше після повернення з вавилонського полону, це дійсно здається не викликало серйозного бажання єврейської політичної держави, не говорячи вже про територіальну, поки єврейський націоналізм не віднайшли в кінці XIX століття за аналогією з новомодним західним націоналізмом. Є цілком неправильним ототожнювати єврейські зв'язки з родовою землею Ізраїлю, чесноту, похідну від паломництва туди чи надію повернутись у ту землю з приходом Месії — оскільки він, на погляд євреїв, цілком очевидно ще не прийшов — з бажанням зібрати всіх євреїв в сучасній територіальній державі, розташованій на давній Святій землі. З тим же успіхом можна аргументувати, що добрі мусульмани, найвищим бажанням яких є проща до Мекки, здійснюючи її, справді мають намір заявити себе громадянами того, що тепер стало Саудівською Аравією.

Що саме складає народний протонаціоналізм? Це питання надзвичайно важке, оскільки воно передбачає розкриття сентиментів неписьменних, які формували абсолютну більшість населення світу до XX століття. Ми знаємо відносно ідей тієї частини освічених, що писали і читали — чи хоча б деяких з них, — але є явно безпідставним екстраполювати від еліти до мас, від освічених — до неписьменних, навіть якщо ці два світи і не є ціл-

ком окремими, і освічений світ впливає на ідеї тих, хто тільки розмовляє.¹ Те, що думав про *Volk* Гердер, не можна використовувати як свідчення думок вестфальського селянства. Наступний приклад може проілюструвати потенційну ширину цієї прірви між освіченими і неписьменними. Німці, що формували клас феодальних панів, а також міщан і освічених взагалі у Балтійському регіоні, природно відчували, «що національна помста продовжувала висіти як Дамоклів меч над їхніми головами», оскільки, як вказував Крістіан Кельх у своїй Лівонській історії 1695 р., естонські і латвійські селяни мали багато підстав їх ненавидіти ('Selbige zu hassen wohl Ursache gehabt'). Все ж немає свідчень, що естонські селяни думали у таких національних термінах. По-перше, вони здається не бачили себе етно-мовною групою. Слово «естонець» увійшло у вжиток тільки в 60-их роках XIX століття. До того селяни просто називали себе «таагагхвас», тобто «сільськими людьми». По-друге, слово *saks* (Saxon) мало головне значення «пан» чи «господар» і тільки вторинне «німець». Цілком правдоподібно аргументувалось (видатним естонським істориком), що там, де (німецькі) освічені розуміли з документів значення «німець», селяни найбільш ймовірно просто мали на увазі «пана» чи «господаря»:

З кінця XVIII століття місцеві пастирі і клерки змогли читати роботи просвітителів про завоювання Естонії (селяни не читали таких книжок) і були схильні інтерпретувати слова селян на зразок, що відповідав їхньому власному способу мислення.²

¹ Див.: Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton 1987), Introduction; також E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labor* (London 1984), pp. 39-42, про відношення народної і панівної культури.

² Дані і цитування із Juhan Kahk, 'Peasants' movements and national movements in the history of Europe' (*Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensis*, 2, 1985: 'National movements in the Baltic Countries during the 19th cen-

З цього приводу варто звернутися до однієї із дуже небагатьох спроб з'ясувати мислення тих, хто рідко формулює бачення суспільних матерій систематично і ніколи його не записує, а саме — до праці покійного Михайла Чернявського «Цар і народ».³ У цій праці Чернявський поряд з іншим розглядає поняття «Свята Росія» чи «Свята Російська земля», термін, до якого він знаходить відносно мало паралелей, при чому найближчим є «Свята Ірландія». Він міг би, напевно, ще додати 'das heilige Land Tirol' (Святу Землю Тіроль) для цікавого порівняння і контрасту.

Якщо слідувати за Чернявським, то земля не могла б стати «святою», поки не висунула виключної претензії у всесвітній справі спасіння, тобто у випадку Росії до середини XV століття, коли невдала спроба возз'єднати церкви і падіння Константинополя, що завершило падіння Римської імперії, залишили Росію єдиною православною землею у світі, і Москва стала Третім Римом, тобто єдиним джерелом спасіння для православного людства. Щонайменше, такою могла б бути думка царя. Але такі міркування не є надто доречними, оскільки цей вислів не входить до широкого вжитку аж до часу смути на початку XVII століття, коли цар і держава фактично зникли. Справді, навіть коли б і ні, вони б не змогли вплинути на долю цієї тези, оскільки ні цар, ні бюрократія, церква чи ідеологи московської влади *ніколи* здається не використовували її до чи після часу смути.⁴ Коротше кажучи, Свята Росія була народним терміном, який здається виражав народні уявлення. Його використання

tury', pp. 15-16

³ Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths* (New Haven and London 1961). Див. також Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read* (Princeton 1985), ch. VI, 'Nationalism and national identity', esp. pp. 213-232.

⁴ Cherniavsky, *Tsar and People*, pp. 107, 114.

ілюструється у епіці донських козаків середини XVII століття, як, наприклад, в «Сказанні про облогу Азова» (турками). Тут обложені козаки співають:

Ніколи нам більше не бути в Святій Росії. Наша грішна смерть при-
йде в цю пустиню. Ми вмираємо за Твої чудотворні ікони, за християн-
ську віру, за цареве ім'я і за всю Московську державу.⁵

Звідси Свята Російська земля визначається святими іконами, вірою, царем, державою. Це потужне поєднання, і не тільки тому, що ікони, тобто видимі символи на зразок прапорів, є все ще найбільш широко вживаними методами уявлення того, що можна уявити. І Свята Росія є безсумнівно народною, неофіційною силою, що не створена згори. Розглянемо, як це робить Чернявський з тією чутливістю і делікатністю, якої він навчився у свого вчителя Ернеста Канторовича,⁶ слово «Росія». Імперія царів, політична одиниця була *Росією*, новоутворенням XVI-XVII століть, яке стало офіційним після Петра Великого. Святою землею Російською завжди була давня *Русь*. Бути росіянином до цих днів залишається бути *руським*. Жодне слово, похідне від офіційної Росії, — а скільки спроб було у XIX столітті — не мало успіху і не було прийняте як дескрипція російського *народу* чи *нації*, чи його членів. Бути *руським*, як нагадує нам Чернявський, було взаємозамінним з буттям курйозного дуплету селянин-християнин і з буттям «істинно віруючого» чи православного. Цей суттєвий народний і популістський сенс свято-руськості може відповідати сучасній нації, а може і ні. В Росії її ототожнення з лоном як церкви, так і держави очевидно сприяло такому порів-

⁵ *Ibid.* p. 113.

⁶ Див. піонерську *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology* (Princeton 1957).

нянню. У святій землі Тіроль — очевидно ні, оскільки пост-трідентське поєднання земля-ікони-віра-імператор-держава шанувалось Римською католицькою церквою і Габсбургом кайзером (чи як таким, чи як Графом Тірольським) всупереч новомодному поняттю німецької чи австрійської чи ще якоїсь «нації». Варто пам'ятати, що тірольські селяни у 1809 р. повстали не так проти французів, як проти сусідніх баварців. Однак, чи можна ототожнити «народ цієї Святої землі» з пізнішою нацією, чи ні, дане поняття очевидно передує їй.

І все ж ми спостерігаємо відсутність серед критеріїв Святої Росії, Святого Тіролю і, напевно, Святої Ірландії двох елементів, які сьогодні тісно, якщо не вирішально, поєднуємо з визначенням нації: мови і етнічності.

Як щодо мови? Чи вона не є самою суттю того, що відрізняє один народ від іншого, «нас» від «них», справжніх людських істот від варварів, які не можуть розмовляти справжньою мовою, а тільки видають якісь незрозумілі звуки? Хіба не знає кожен читач Біблії історії про Вавилонську вежу, і як відрізнити друга від ворога за допомогою правильної вимови слова 'shibboleth'? Чи не визначали себе греки протонаціонально цим способом стосовно всього іншого людства, «варварів»? Чи не створює нерозуміння мови іншої групи найбільш очевидного бар'єра для спілкування, і тому чи не найбільш очевидно визначає розмежувальні лінії між групами (як критерій мовлення особливим жаргоном все ще служить для самовиділення членів субкультури, яка хоче відокремити себе від інших субкультур чи від спільноти взагалі)?

Важко заперечувати, що люди, які розмовляють взаємно незрозумілими мовами, коли живуть поряд, будуть ототожнювати себе, як таких, що спілкуються однією мовою, і членів інших спільнот, що розмовляють іншою

чи хоча б як таких, що не володіють їхньою власною (як *barbaroi*, чи як *німців* в термінології слов'ян). Все ж не в цьому суть. Питання в тому, чи такі мовні бар'єри вважаються тим, що розділяє сутності, які можна розглядати як потенційні національності чи нації, а не просто групи, що мають проблеми з розумінням слів одна одної. Це питання переносить нас в сферу досліджень витоків простонародних мов і їх використання як критеріїв членства в групах. В обох дослідженнях ми мусимо, знову ж таки, усвідомлювати небезпеку сплутати дебати освічених, які виявляються нашими майже єдиним джерелом, з позицією неписьменних, і небезпеку анахронічно читати тексти минулого, привносячи в них значення ХХ століття.

Неокультурена простонародна мова є завжди комплексом місцевих варіантів чи діалектів взаємозрозумілих з різною мірою легкості чи складності в залежності від географічної близькості чи віддаленості. Деякі (мови — Т.К.), особливо в гірських районах, котрі сприяють відокремленню, можуть бути настільки незрозумілими, як нібито вони належали до різних мовних сімей. Існують, у відповідних країнах, жарти про труднощі для північних валлійців розуміти південних, чи чегських албанців розуміти тоський діалект. Для філологів той факт, що каталонська ближча до французької, ніж баскська, може бути дуже важливим, але для норманського матроса, який потрапив у Байонну чи Порт Бу, місцева мова може при першому прослуховуванні видатись однаково незрозумілою. До цього дня освічені представники німецькомовного населення, скажімо, з Кіля, можуть мати величезні труднощі з розумінням навіть освічених швейцарських німців, що розмовляють очевидно німецьким діалектом, який є їхнім звичайним засобом усного спілкування.

Тому в період до загальної початкової освіти не було і не могло бути «національної» мови за винятком таких літературних чи адміністративних ідіом, якими були писемні (чи спеціально придумані, чи адаптовані для усного використання), або лінгва франка, якими представники різних діалектів могли спілкуватися, чи — напевно більш доречно — звертатися до народних аудієнцій через діалектні межі: наприклад, проповідники чи декламатори пісень і поем, спільних для ширшої культурної території.⁷ Розмір цієї території спільного потенційного спілкування може істотно варіюватись. Він майже без сумніву буде більшим для еліти, чиє поле дій і горизонт були менш локалізованими, ніж, скажімо, для селян. Справжню усну «національну мову», що еволюціонувала на виключно усному фундаменті, іншу, ніж Піджин чи лінгва франка (яка може, звичайно, в майбутньому перетворитись у всецільову мову) важко помислити для будь-якого географічно достатньо великого регіону. Іншими словами, дійсна чи буквально «материнська мова», тобто ідіома, якої діти навчаються від неосвічених матерів і якою потім спілкуються у повсякденному вжитку, без сумніву в жодному сенсі не була «національною мовою».

Це, як я вже згадував, не виключає певного народно-го культурного ототожнення з мовою чи очевидно спорідненим комплексом діалектів, специфічним для масиву спільнот і таким, що відрізняє їх від сусідів, як у

⁷ Найбільш корисним вступом до цих складних питань є Einar Haugen, 'Dialect, language, nation' *American Anthropologist*, 68, 1966, pp. 922-935). Про порівняно недавню сферу соціолінгвістики пор.: J. A. Fishman (ed.), *Contribution to the Sociology of Language*, 2 vols. (The Hague-Paris 1972), зокрема редакторову 'The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society' in vol. I. Як приклад конкретного дослідження розвитку/конструювання мови піонером: Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950* (Munich 1952).

випадку мовлення мадярською. І тією мірою, наскільки це буває так, націоналізм пізнішого періоду може мати справді народне мовне протонаціональне коріння. Це цілком може бути у випадку албанців, які живуть під конкуруючими культурними впливами з часу класичної античності і розділені на три чи (якщо візьмемо місцево зосереджений ісламський культ Бекташі) чотири суперницькі релігії: іслам, православ'я і католицизм. Для піонерів албанського націоналізму було природним шукати албанську культурну totoжність у мові, оскільки релігія, і насправді майже все інше в Албанії, здавалось швидше роз'єднуючим, ніж навпаки.⁸ Все ж навіть і в такому очевидно ясному випадку нам не варто надто сильно покладатись на освічених. В якому сенсі, чи навіть наскільки прості албанці в кінці XIX і на початку XX століть бачили себе албанцями чи визнавали взаємну близькість, є далеко не ясным. Провідник Едіт Дюргем, юний горець з півночі, коли йому повідомили, що албанці на півдні мають православні церкви, сказав: «Вони не християни, а тоски». Таке навряд чи передбачає сильне відчуття колективної totoжності, і «не є можливим знати точного числа албанців, які прибули до Сполучених Штатів, оскільки перші емігранти не часто називали себе албанцями.»⁹ Більше того, навіть піонери національності в тій землі ворогуючих кланів і панів, прагнучи солідарності, апелювали до більш переконливих

⁸ 'Les grands noms de cette litterature... ne celebrent jamais la religion dans leurs oeuvres; bien au contraire ils ne manquent aucune occasion pour stigmatiser l'action hostile a l' unite nationale des differents clerges... Il semble que [la recherche de l'identite culturelle]... se soit faite essentiellement autour du probleme de langue.' Christian Gut y Groupe de Travail sur l'Europe Centrale et Orientale. *Bulletin d'Information*, no. 2, June 1978, p. 40 (Maison des Sciences de l'Homme, Paris).

⁹ Edith Durham, *High Albania* (1909, new edn, London 1985), p. 17; S. Thornstrom et al., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge and London 1980), p. 24.

аргументів, перш ніж вони стали апелювати до мови. Як це виклав Наїм Фрашьорі (1846–1900): «Всі ми є лише одне плем'я, одна сім'я; ми одної крові і одної мови.»¹⁰ Мова, хоча і не відсутня, але йшла останньою.

Національні мови є тому майже завжди напівштучними утвореннями і деколи, як сучасний іврит, очевидно «видумані». Вони є протилежністю того, чим їх уявляє націоналістична міфологія (власне найглибшими підвалинами національної культури і метриками національного духу). Вони є звичайно спробами винайти стандартизовану ідіому з розмаїття дійсних ідіом, якими розмовляють, яких після того припиняють до діалектів, при чому головною проблемою при їх конструюванні звичайно є, який діалект вибрати фундаментом стандартизованої і гомогенізованої мови. Подальші проблеми стандартизації і гомогенізації національної граматики та орфографії і додавання нових елементів до словника є вторинними.¹¹ Історія практично кожної європейської мови наполягає на цьому регіональному фундаменті: літературна болгарська ґрунтується на західно-болгарській ідіомі, літературна українська на її південно-східних діалектах, літературна угорська виникає у XVI столітті шляхом комбінації різних діалектів, літературна латвійська ґрунтується на середньому, ли-

¹⁰ Цитовано в *Groupe de Travail*, p. 52.

¹¹ Для зручного огляду цієї сфери, явно простежується «штучність» більшості культурних мов, Marinella Lörinzi Angioni, 'Appunti per una macrostoria delle lingue scritte de l'Europa moderna' (*Quaderni Sardi di Storia*, 3, July 1981 – June 1983, pp. 133–156). Вона особливо корисна для менших мов. Про різницю між традиційною фламандською і її сучасною версією, розвинутою з 1841, дивись ремарки Е. Coornaert в *Bulletin de la Societe d'Histoire Moderne*, 67e annee, 8, 1968, p. 5, в дискусії по R. Devleeshouwer, 'Donnees historiques des problemes linguistiques belges'. Див. також Jonathan Steinberg, 'The historian and the Question della lingua' у P. Burke and Roy Porter (eds.), *The Social History of Language* (Cambridge 1987, pp. 198–209).

товська на одному з двох тощо. Де, що звичайно у випадку мов, які досягають літературного статусу у XVIII чи XIX - XX століттях, імена архітекторів мови відомі, цей вибір може бути довільним (хоча і виправданим аргументами).

Деколи цей вибір є політичним чи має очевидні політичні наслідки. Так хорвати говорили трьома діалектами (*чакавським, кайкавським, штокавським*), один з яких також був головним діалектом сербів. Два з них (*кайкавський і штокавський*) розвинули літературні версії. Великий хорватський апостол ілліризму Людевіт Гай (1809-1872), хоча й природжений мовець і письменник *кайкавською* хорватською, переключився в своїх писаннях на *штокавський* діалект у 1838 р., щоб підкреслити фундаментальну єдність південних слов'ян, таким чином гарантуючи, що а) сербсько-хорватська розвивалась більш-менш як одна літературна мова (хоча писана латинкою католицькими хорватами і кирилицею — православними сербами), б) позбавляючи хорватський націоналізм зручного мовного виправдання, і в) забезпечуючи як сербів, так і пізніше хорватів виправданням для експансіонізму.¹² З іншого боку, деколи засновники мов вгадують невірно. Бернолак вибрав один діалект, як основу того, що, як він планував близько 1790 р., буде літературною словацькою, і той не зміг утвердити себе, але кількома роками пізніше Людовіт Штур вибрав те, що виявилось більш життєздатною основою. У Норвегії націоналіст Вергеланд (1808-1845) вимагав більш нор-

¹² Ця справа добре викладена у Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca and London 1984), звідки наступні дані: «Унікальну хорватську діалектну ситуацію, тобто використання трьох діалектів... важко було б примирити з романтичною вірою, що мова є найбільш глибоким виразом національного духу. Очевидно одна нація не може мати трьох духів, ні не може один діалект поділятися двома національностями». (р. 81).

везької, яка мала б бути відмінною від надто данізованої писемної мови, і таку мову швидко сконструювали (ландсмальська, відома тепер як нінорська). Не зважаючи на офіційну підтримку після того, як Норвегія стала незалежною, вона так ніколи і не утвердила себе як більше, ніж незначна мова означеної країни, котра з 1947 р. є *де факто* двомовною у письмі, при чому нінорська охоплює до 20% норвежців, в основному проживаючих у західній і центральній Норвегії.¹³ Звичайно, стосовно кількох старших літературних мов необхідний вибір зробила історія, як у випадку, коли діалекти, асоційовані зі сферою королівського адміністрування, стали фундаментом літературної мови у Франції і Англії, чи коли поєднання використання в морській торгівлі, культурного престижу і македонської підтримки допомогло античній грецькій стати фундаментом еллінського *койне* чи загальної грецької ідіоми.

Ми можемо залишити осторонь на деякий час меншу, але також гостру проблему того, як модернізувати навіть існуючі старі «національні» ідіоми, щоб вони підходили до сучасного життя, якого не передбачали Французька академія чи доктор Джонсон. Ця проблема універсальна, хоча у багатьох випадках заплутана — особливо у голландців, німців, чехів, ісландців і ще у декого — тим, що можна назвати філологічним націоналізмом, тобто наполяганням на мовній чистоті національного словника, яке зобов'язує німецьких науковців перекладати 'oxugen' у 'Sauerstoff' і зараз інспірує відчайдушний авангардний бій французів проти спустошення *franglais*. Однак, неминуче ця проблема є більш гострою для мов, які не були головними носіями культури, але хотіли б стати придатним засобом для, скажімо,

¹³ Einar Haugen, *The Scandinavian languages: An Introduction* (London 1976).

вищої освіти і сучасного техніко-економічного спілкування. Не будемо недооцінювати серйозності таких проблем. Так валлійська претендує, можливо з певним правом, бути найдавнішою живою літературною мовою, що датується десь VI століттям чи близько того. Все ж у 1847 р. було зауважено, що

було б неможливим виразити валлійською багато звичайних висловлювань з політики і науки так, щоб цілковито донести їх зміст до навіть освіченого валлійського читача, незнайомого з англійською.¹⁴

Тому ясно, що за винятком правителів і освічених кіл мова навряд чи могла б бути критерієм національності, і навіть для них спершу було необхідним надати національній говірці (у стандартизованій літературній формі) перевагу над більш престижними мовами, священними чи класичними, або те й інше, які були для вузької еліти чудово використовуваними засобами адміністративного чи інтелектуального спілкування, або навіть — подумайте про класичну перську в імперії Моголів, класичну китайську у Хаянській Японії — літературної композиції. Цей вибір, здається, був зроблений всюди швидше чи пізніше, за винятком, напевно, Китаю, де лінгва франка класично освічених стала єдиним засобом спілкування між інакше взаємно незрозумілими діалектами протяжної імперії, і є в процесі становлення чимось подібним до розмовної мови.

Чому, справді, повинна мова бути таким критерієм групового членства, за винятком, можливо, коли мовна диференціація співпадає з деякими іншими підставами відрізнати себе від ще якоїсь спільноти? Шлюб сам собою, як інститут, не передбачає спільності мови, інакше

¹⁴ Reports of the Commissioners of Inquiry into the State of Education in Wales (*Parliamentary Papers* XXVII of 1847, part III, p. 853n.).

навіть чи була б інституалізована екзогамія. Немає підстави відходити від позиції вивчених істориками думок про різноманіття мов і народів, які притримувалися переконання, що «тільки пізніє узагальнення встановлює людських істот тієї ж мови друзями, а чужої — ворогами».¹⁵ Де немає в межах досяжності вуха інших мов, власна ідіома зовсім і не є груповим критерієм, як щось таке, що всі інші також мають, як ноги, наприклад. Де співіснують декілька мов, багатомовність може бути настільки нормальною, щоб аж зробити виключне ототожнення з якоюсь одною цілком довільним. (Це робить переписну вимогу такого виключного вибору ненадійним джерелом мовної інформації.)¹⁶ На таких територіях мовна статистика може широко коливатись від одного перепису до іншого, оскільки ототожнення з якоюсь ідіомою залежить не тільки від знання, але від якогось іншого змінного чинника, як у деяких районах Словенії і Моравії за часів Габсбургів; чи ще люди можуть розмовляти і їх власною мовою, і офіційно не визнаною лінгва франка, як в деяких частинах Істрії.¹⁷ Більше того, ці мови не є взаємозамінними. Люди на Маврикії не довільно вибирають між мовленням креольською і тим, чим є їх домашня мова, тому що вони використовують кожну для різних цілей, як і німецькі швейцарці, які пишуть високою німецькою, а спілкуються її швейцарським діалектом, чи батько-словенець у екранізованому романі Джозефа Роса *Radetzky marsch*, який звертається до свого освіченого сина-офіцера не їхньою рідною мовою, як

¹⁵ Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*, 4 vols. in 6 (Stuttgart 1957-63) vol. IV, p. 1913.

¹⁶ Paul M. G. Levy, 'La Statistique des langues en Belgique' (*Revue de l'Institut de Sociologie* (Bruxelles), 18, 1938, pp. 507-570).

¹⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Vienna-Cologne-Graz 1982), e.g. pp. 182, 214, 332.

очікує молодий чоловік, а «ординарною грубою німецькою армійських слов'ян»¹⁸ зі зневаги до статусу габсбурзького офіцера. Дійсно, містичне ототожнення національності з якимось видом платонівської ідеї мови, існуючої поза і над всіма її конкретними і недосконалими версіями, є набагато більш типовим для націоналістичних інтелектуалів, пророком яких виступає Гердер, ніж для справжніх рядових її користувачів. Мова є літературним, а не екзистенціальним поняттям.

Це не значить, що мови, чи навіть мовні сім'ї, не є частиною народної реальності. Для більшості германомовних народів більшість чужинців від них на захід і південь — в основному романо-мовні, але також кельти — є *валлійцями*, тоді як більшість народу фінської, а потім слов'янської мови на схід і південний схід — *венетами*; і навпаки, для більшості слов'ян всі германомовні є *німцями*. Однак, завжди було для всіх очевидним, що мова і народ (як би їх не визначали) не співпадають. У Судані осілі фурійці живуть у симбіозі з кочовими багарійцями, але сусідній табір фуромовних кочівників трактується, як ніби вони багарійці, оскільки вирішальна відмінність між двома народами не мовна, але функціональна. Що ці кочівники говорять фурійською, «просто полегшує стандартні оборудки з купівлі молока, розташування стоянок чи отримання перегною, які можливі і з іншими багарійцями».¹⁹

Більш «теоретично», з відомих сімдесяти двох мов, на які була поділена людська раса після Вавилонської вежі (хоча б згідно з середньовічними коментаторами цієї Книги про генезу), кожна покривала декілька *націй* чи племен, згідно з Ансельмом з Ліона, учнем великого Ансельма з Кентербері. Вільям з Алтона, англійський до-

¹⁸ Josef Roth, *The Radetzky March* (Harmondsworth 1974), p. 5.

¹⁹ Frederik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston 1969), p. 30.

мініканець, спекулюючи далі у цьому ж напрямі у середині XIII ст., розрізняв людей за мовними групами (згідно з мовними ідіомами), відповідно до походження, територій проживання і *gentes*, які визначались відмінностями у звичаях і бесідах. Ці класифікації не обов'язково співпадали, і їх не слід було плутати з *populus* чи народом, який визначався волею підкорятись спільному закону, і який був тому швидше історико-політичною, ніж «природною» спільнотою.²⁰ У цьому аналізі Вільям з Атлона виявив надзвичайні, аж до кінця XIX століття рідкісні гостроту бачення і реалізм.

Оскільки мова була просто одним, і не обов'язково головним, способом розрізнення культурних спільнот, Геродот вважав, що греки формували один народ, не зважаючи на їхню географічну і політичну фрагментацію, тому що вони були спільного походження, мали спільну мову, спільних богів і сакральні місця, жертвні фестивалі і звичаї, традиції чи способи життя.²¹ Без сумніву мова мала б бути принципово важливою для освічених, на зразок Геродота. Чи мусила б вона бути таким же важливим критерієм грецькості для рядових боєтійців чи цезалійців? Ми дійсно не знаємо. Що ми справді знаємо, то це те, що націоналістична боротьба деколи ускладнювалась в новий час відмовою фракцій мовних груп приймати політичну єдність зі своїми єдиномовцями. Такі випадки (так звані *Wasserpölacken* у Сілезії під час її німецького періоду, так звані *Windische* у прикордонній зоні між тим, що стало Австрією і Словенською частиною Югославії) приводили до гнівних звинувачень

²⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*, pp. 752-753.

²¹ Herodotus, *Histories*, VIII, 144. Борст, який обмірковує це питання, зазначає, що хоча греки без сумніву думали, що «мова» прив'язана до «народу», і їх разом можна пронумерувати, Евріпід не вважав мову такою ж вже необхідною, і стоїк Зенон був двомовним, володіючи фінікійською і грецькою (*ibid.* 137, 160).

з боку поляків і словенців, що ці категорії винайдені велико-німецькими шовіністами, щоб виправдати власний територіальний експансіонізм, і без сумніву ці звинувачення мали деяку істину. Проте, існування груп мовних поляків і словенців які, якою б не була підстава, вирішували вважати себе політично німцями чи австрійцями, не можна цілковито заперечувати.

Тому очевидно, мова у гердеріанському значенні мови, якою говорить *Volk*, не була головним елементом у формуванні протонаціоналізму безпосередньо, хоча вона не була обов'язково недоречною до нього. З усім тим, опосередковано вона мусила стати визначальною для сучасного визначення національності, а тому також для її народного сприйняття. Оскільки, де існує мова елітарної літератури чи адміністративна мова, яким би малим не було число її дійсних користувачів, вона може стати важливим елементом протонаціональної єдності в наслідок трьох підстав, які добре встановлені Б. Андерсоном.²²

По-перше, вона створює спільноту цієї взаємокомунікуючої еліти, яка, якщо вона співпадає, чи може бути спонукана співпасти з територією окремої територіальної держави і зони, де використовується одна простонародна говірка, може стати певною моделлю чи пілотним проектом для все ще не існуючої більшої взаємокомунікуючої спільноти «нації». Цією мірою усні ідіоми не є недоречними для майбутньої національності. Мертві «класичні» чи ритуальні мови, якими б вони не були престижними, погано підходять на роль національних мов, що відкрили в Греції, де зберігалась дійсна мовна неперервність між давньою і сучасною усною грецькою. Вук Караджич (1787-1864), великий реформатор і на-

²² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London 1983), pp. 46-49; більш загально про мову див. розділ 5.

справді очевидний засновник сучасної літературної сербо-хорватської, був без сумніву правий, відкидаючи попередні спроби створити таку літературну мову із церковно-слов'янської тими, хто був передвісниками пізнішого створення сучасного івриту із адаптованого античного, і будуючи її на підставі діалектів, якими говорили серби.²³ Як імпульс, що привів до створення сучасного івриту, так і обставини, які привели до його успішного встановлення, є надто незвичайними, щоб бути загальним прикладом.

Проте, якщо діалектом, який формує фундамент національної мови, дійсно спілкуються, не має значення, що ті, хто ним розмовляє, є меншістю, якщо ця меншість має достатню політичну вагу. У цьому сенсі французька була суттєвою для поняття Франції, навіть якщо у 1789 р. 50 % французів не володіли нею взагалі, тільки 12-13 % розмовляли нею «правильно» — і справді, за межами центрального регіону вона звичайно не була звичним засобом мовлення навіть в районах *langue d'oui*, за винятком міст, і не завжди їх околиць. У північній і південній Франції очевидно ніхто не розмовляв французькою.²⁴ Якщо французька мала хоча б державу, «чиєю національною мовою» вона могла б бути, єдиною підставою для італійського об'єднання була італійська

²³ Про подібні дебати стосовно словацької див.: Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (London 1977), pp. 170-171.

²⁴ Фундаментальним джерелом у цих матеріях є Ferdinand Brunot (ed.) *Histoire de la langue française* (13 vols., Paris 1927-43), esp. vol. IX; і M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue: La Revolution Française et les patois: l'enquete de l'Abbe Gregoire* (Paris 1975). Про проблему розширення офіційної мови меншості до масової національної мови під час і після Французької революції див. прекрасну Renee Balibar, *L'Institution du français: essai sur le co-linguisme des Carolingiens a la Republique* (Paris 1985); див. також R. Balibar and D. Laporte, *Le Français national: politique et pratique de la langue nationale sous la Revolution* (Paris 1974).

мова, яка єднала освічену еліту півострова як читачів і письменників, навіть якщо і пораховано, що на момент об'єднання (1860 р.) тільки 2,5 % населення використовували цю мову для щоденних цілей.²⁵ Саме ця крихітна група була дійсно італійцями, а тому потенційно – *Італійським народом*. Більше ніхто не був. Аналогічно Німеччина XVIII століття була суто культурним поняттям і не більше, оскільки воно було єдиним, де «Німеччина» мала буття, як відмінна від численних князівств і держав (великих і малих, адміністративно розділених релігійними і політичними горизонтами), що адмініструвались за допомогою німецької мови. Вона складалась максимум з 500 000 читачів²⁶ творів, написаних літературною версією німецької, і майже напевно з набагато меншої кількості тих, хто дійсно розмовляв 'Hochsprache' чи мовою культури для щоденних цілей,²⁷ переважно акторів, які виконували (нові) роботи, що стали класикою цієї мови. За відсутності державного стандарту того, що є правильним («королівської англійської»), в Німеччині стандарт правильності було встановлено в театрах.

²⁵ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari 1963), p. 41.

²⁶ До «перших десятиліть XIX століття» *всіх* робіт Гете і Шіллера, разом і окремо, здається було продано менше, ніж 100 000 примірників, тобто протягом 30-40 років. H. U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815* (Munich 1987), p. 305.

²⁷ За винятком Швейцарії є напевно деяким перебільшенням притримуватись, що 'anche oggi il tedesco (*Hochdeutsch*), ancor piu che l'italiano, e una vera e propria lingua artificiale di cultura, sovradialettale, «sotto» o insieme con la quale la maggior parte degli utenti si servono anche di una *Umgangssprache* locale' (Lőrinczi Angioni, 'Appunti', p. 139n.), але таке було без сумніву вірним на початку XIX століття. Так Манзоні, чиє *I Promessi sposi* створило італійську, як національну мову літературної прози, не говорив нею у повсякденному житті, спілкуючись зі своєю французькою дружиною її мовою (якою він можливо говорив краще, ніж італійською) і з іншими – своєю рідною міланською. Справді, перша редакція його великого роману все ще має багато слідів міланської, які він спробував систематично видалити у другій редакції. За цю інформацію я в боргу перед професором Конором Фахі.

Другою підставою є те, що спільна мова, саме тому, що вона не є продуктом натуральної еволюції, а сконструйована, і особливо, коли її змушують до друку, набуває нової фіксованості, яка примушує її здаватись більш постійною і тому (внаслідок оптичної ілюзії) більш «позачасовою», ніж вона насправді була. Звідси важливість не тільки винаходу друку, особливо там, де простонародна версія святої книги ставала фундаментом літературної мови, що часто мало місце, але також великих коректорів і стандартизаторів, які з'являються в літературній історії кожної культурної мови, у будь-якому випадку після появи друкованої книжки. По суті ця епоха настає між кінцем XIX і початком XX століть для всіх, за винятком жменьки, європейських мов.

Третє, офіційна чи культурна мова правителів і еліти звичайно ставала дійсною мовою сучасних держав *через* громадську освіту і інші адміністративні механізми.

З усім тим, всі вони є пізніми продуктами. Вони наряд чи впливали на мову простих людей у переднаціоналістичну і точно ні у передлітературну епоху. Без сумніву мандаринська зв'язувала воедино протяжну Китайську імперію, багато народів якої не могли розуміти мови один одного, але вона робила це не безпосередньо як мова, а через адміністрацію централізованої імперії, яка діяла за допомогою спільного набору ідіограм і засобу спілкування еліти. Для більшості китайців не мало б ніякого значення, якщо б мандарини спілкувались латиною, так само як не мало значення для більшості жителів Індії, що Ост-Індійська компанія у 1830-их роках замінила перську, яка була адміністративною говіркою Монгольської імперії, англійською. Обидві були для простого населення однаково чужими і, оскільки вони не писали чи навіть читали, позбавленими будь-якого значення. На горі пізнішим націоналістичним істори-

кам, фламандські жителі того, що пізніше стало Бельгією, не були мобілізовані проти французів жорстокою галлізацією громадського і офіційного життя у революційні і наполеонівські роки, ні Ватерлоо не привело до жодного «явного руху у Фландрії на користь фламандської мови чи фламандської культури».²⁸ Та й чому б мало бути інакше? Для тих, хто не міг розуміти ніякої французької, практичні адміністративні поступки повинні б були бути зроблені навіть режимом мовних фанатиків. Зовсім не дивно, що притоку франкомовних іноземців у сільські общини Фландрії чинили опір більше через їх відмову відвідувати в неділю церковні відправи, ніж на мовному ґрунті.²⁹ Коротше кажучи, незважаючи на особливі випадки, немає підстави припускати, що мова була чимось більшим, ніж одним з критеріїв, за допомогою яких люди встановлювали приналежність до людської колективності. І є абсолютно певним, що мова все ще не мала політичного потенціалу. Як зауважив у 1536 р. французький коментатор Вавілонської вежі:

Зараз більше, ніж LXXII мови, тому що зараз більше різних націй на землі, ніж було в ті дні.³⁰

Мови множаться з державами, а не навпаки.

А як щодо етнічності? При звичайному використанні вона майже завжди пов'язується якимось не уточненим способом зі спільним походженням, із якого ніби виводяться спільні характеристики членів етнічної групи.

²⁸ Shepard B. Clough, *A history of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism* (New York 1930, repr. 1968), p. 25. Про повільність росту мовної свідомості див. також Val R. Lorwin, 'Belgium: religion, class and language in national politics' in Robert A. Dahl, *Political Opposition in Western Democracies* (New Haven 1966), p. 158ff.

²⁹ S. B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium*, pp. 21-22.

³⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*.

«Спорідненість» і «кров» мають очевидні переваги, щоб пов'язати разом членів групи і виключити чужаків, і тому є головними для етнічного націоналізму. «Культуру (Kultur) не можна здобути шляхом освіти. Культура в крові. Кращим доказом цього сьогодні є євреї, які не можуть більше, ніж присвоїти нашу цивілізацію (Zivilisation), але ніколи нашу культуру». Так у 1938 р. націонал-соціалістський крайсляйтер Інзбрука Ганс Ханак — іронічно, його ім'я видає слов'янське походження — вітав нацистських жінок Інзбрука з нагоди того, що єврейська спроба зруйнувати їх «високий і шанований статус», проповідуючи рівність чоловіків і жінок, мала тільки тимчасовий успіх.³¹ Все ж генетичний підхід до етнічності є очевидно недоречним, оскільки визначальний фундамент етнічної групи, як форми соціальної організації, є швидше культурним, ніж біологічним.³²

Більше того, населення великих територіальних національних держав є майже завжди надто гетерогенним, щоб претендувати на спільну етнічність, навіть якщо ми і залишимо осторонь сучасну імміграцію, і у будь-якому випадку, демографічна історія великих частин Європи була такою, що ми *знаємо*, наскільки різним походження етнічних груп може бути, особливо коли землі спустошувались і заселялись заново з плином часу, як у випадку великих територій центральної, східної і південно-східної Європи, чи навіть частин Франції.³³ Справжня мішанина дороманських іллірійців, романців, греків, іммігрантів-слов'ян різних видів і різних хвиль загарбників від аварів до османських турків, яка складає етніч-

³¹ Цитовано у Leopold Spira, 'Bemerkungen zu Jörg Haider' (*Wiener Tagebuch*, October 1988, p. 6).

³² Я йду слідом за переконливим аргументом праці Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*.

³³ Theodore Zeldin, *France 1848-1945* (Oxford 1977), vol. I, pp. 46-47.

ність будь-якого народу у південно-східній Європі, є вічною субстанцією дебатів (особливо у Румунії). Так чорногорці, які спершу вважалися сербами, а тепер є «національністю» і мають свою власну федеральну республіку, здається є комбінацією сербських селян, залишків старого Сербського королівства, і валашських скотарів, що переселились на цю територію, спустошену турецькими завоюваннями.³⁴ Звичайно, не слід заперечувати, що, скажімо, мадари XIII століття бачили б себе етнічною спільнотою, оскільки вони пішли, чи могли б заявляти, що пішли, від хвиль центрально-азійських кочових завойовників, розмовляли варіантами мови вищою мірою неподібної на всі оточуючі, жили, переважно, у особливому екологічному середовищі, у своєму власному королівстві і без сумніву поділяли різноманітні успадковані звичаї. Але такі випадки не є особливо типовими.

Проте, етнічність у геродотівському сенсі була, є і може бути чимось, що зв'язує разом людей, які живуть на великих територіях чи навіть розсіяні і не мають спільної політичної форми, у щось, що можна назвати протонаціями. Це може бути прийнятним у випадку курдів, сомалійців, євреїв, басків та й інших. Однак, така етнічність не має історичного відношення до того, що є головною проблемою сучасної нації, власне формування національної держави, чи, коли на те пішло, будь-якої держави, що демонструє випадок давніх греків. Навіть можна було б аргументувати, що народи з найбільш потужним і тривалим відчуттям того, що можна назвати «племінною» етнічністю, не просто проти-

³⁴ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, p. 44. Однак, оскільки ці факти взяті з багатой і ерудованої *Istorija Crne Gore*, опублікованої у 1970 р. в столиці цієї республіки, заснованої на припущенні, що чорногорці не є тим самим, що й серби, читачу варто, як завжди у балканській історіографії, бути пильним.

стояли встановленню сучасної держави, національної чи інакшої, але дуже часто *будь-якої* держави: що засвідчують пуштумовні жителі у і навколо Афганістану, шотландські горці до 1745 р., атлаські бербери і інші, які одразу приходять на думку.

Навпаки, тією мірою, як «народ» ототожнюється з окремою політичною формою, навіть як бачена знизу, вона ріже поперек етнічні (і мовні) поділи всередині себе, якими б очевидними вони не були. Люди Святої землі Тіроль, які повстали проти французів у 1809 р. під проводом Андреаса Хофера, включали як німців, так і італійців, а також, без сумніву, ладіномовних.³⁵ Швейцарський націоналізм є, як ми знаємо, багатоетнічним. Коли на те пішло, якщо б ми припустили, що грецькі горці, які повстали проти турків у часи Байрона, були націоналістами, що є не дуже ймовірним, ми б не змогли не зауважити, що деякі з їхніх найбільш грізних воїнів були не еллінами, а албанцями (суліотами). Більше того, дуже мало сучасних національних рухів справді ґрунтуються на сильній етнічній свідомості, хоча вони часто винаходять її, як тільки приходять у рух, у формі расизму. Підсумуємо, таким чином, нам не варто дивуватись, що донські козаки залишили за межами своєї дефініції те, що робило їх синами Святої Російської землі, етнічність чи спільне походження. По суті це було мудро, оскільки — як і у багатьох інших утвореннях вільних селянських бійців — їхні походження були вищою мірою перемішані. Багато з них були українцями, татарами, поляками, литовцями, так само як і великоросами. Те, що їх об'єднувало, було не кров'ю, а вірою.

Чи не є етнічність чи «раса» саме тому недоречними стосовно сучасного націоналізму? Безумовно ні, оскільки

³⁵ John W. Cole and Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York and London 1974), pp. 112-13.

ки видимі відмінності у фізичній конституції є надто очевидними, щоб їх розгледіти, і надто часто використовувались, щоб відзначити чи підсилити відмінності між «нами» і «ними», зокрема і національні. Тільки три речі варто сказати про такі відмінності. Перше, вони історично функціонували як горизонтальні, а також і як вертикальні розмежовувачі і до приходу епохи сучасного націоналізму напевно більш звично служили для виокремлення соціальних верств, ніж цілих спільнот. Найбільш звичайне використання кольорової дискримінації в історії здається, на жаль, те, яке приписує вищу соціальну позицію для світліших в межах одного суспільства (як, наприклад, в Індії), хоча як масова міграція, так і соціальна мобільність виявили тенденцію заплутувати справу, чи навіть обернули це взаємовідношення, так що «правильний» вид расової класифікації узгоджується з «правильним» видом соціальної позиції незалежно від фізичної зовнішності; як, наприклад, в країнах Анд, де індіанці, які стають частиною нижчого середнього класу, автоматично перекласифіковуються в «метисів» чи *cholos* незалежно від зовнішності.³⁶

Друге, «видима» етнічність схильна бути негативною, оскільки її набагато частіше використовують для визначення «іншої», ніж своєї власної групи. Звідси загальновідома роль расових стереотипів («єврейський ніс»), відносна кольорова сліпота колонізаторів до відмінностей в кольорі серед тих, кого класифікують як просто «чорних», і заява, «що вони всі виглядають мені однакови-

³⁶ Навпаки, ті, хто не знають соціальної позиції певної особи – можливо тому, що вона переїхала до великого міста, – оцінюють її виключно згідно з кольором і тому декласифікують. Обурення від цього здається стало загальною причиною для політичної радикалізації студентів у Лімі у 1960-ті і 1970-ті роки, коли маса дітей із сімей провінційних *cholo*, що соціально піднялись, ринула до університетів, які швидко розширювались.

ми», які напевно ґрунтуються на вибіркового соціальному баченні того, що «інші», як вважається, мають спільного, як, наприклад, розкосі очі і жовта шкіра. Етнічно-расова гомогенність своєї власної «національності» приймається гарантованою, там де вона стверджується — що не вірно у всіх випадках, — навіть коли цілковито поверховий огляд міг би кинути на неї сумнів. Що ж до «нас», то видається очевидним, що представники нашої «національності» широко різняться за розміром, формами і виглядом обличчя, навіть коли всі і поділяють певні фізичні ознаки, такі, наприклад, як певний тип чорного волосся. Це тільки для «них» ми всі виглядаємо подібними.

Третє, така негативна етнічність є очевидно завжди недоречною до протонаціоналізму, якщо вона не може бути сплавленою чи вже не сплавлена з чимось на зразок державної традиції, як ймовірно в Китаї, Кореї і Японії, які справді серед надзвичайно рідкісних прикладів історичних держав, складених з етнічно майже чи цілковито гомогенного населення.³⁷ Цілком можливо, що в таких випадках етнічність і політична лояльність пов'язані. Я маю рацію, що особлива роль династії Мін у китайських повстаннях з часу її відсторонення в 1664 р., намагання її реставрації була і, можливо, ще є в програмі важливих таємних товариств — вмотивована фактом, що на відміну від її попередниці, Монгольської династії, і наступниці, Манжурської, вона була суто китайською чи ханьською династією. З цієї причини більшість очевидних етнічних відмінностей відіграли достатньо малу роль у генезі сучасного націоналізму. Індіанці Латинської Америки з часу іспанського завоювання мали гли-

³⁷ Так із неарабських азійських держав теперішня Японія і дві Кореї є на 99 % гомогенними, і 94 % населення Китайської Народної Республіки є ханьцями. Ці країни існують, більш-менш, в межах їхніх історичних кордонів.

боке почуття етнічної відмінності від білих та метисів, особливо коли воно зміцнювалось і інституціоналізувалось іспанською колоніальною системою поділу населення на расові касты.³⁸ Однак, я все ще не знаю жодного випадку, де це привело б до націоналістичного руху. Воно насправді навряд чи навіть викликало всеіндіанське почуття серед індіанців, які не є *indigenista* інтелектуалами.³⁹ Знову ж таки, що жителі субсахарської Африки мають спільного в порівнянні з їхніми світлошкірими завойовниками, то це відносно темний колір. *Негроїдність* є почуттям, яке дійсно існує не тільки серед чорних інтелектуалів і еліти, але завжди, коли зібрання більш темношкірих протиставляється світлошкірим. Воно може бути політичним фактором, але лише тільки кольорова свідомість не випродукувала жодної африканської держави, навіть Гани і Сенегалу, засновники яких були натхненні всеафриканськими ідеями. І не протистояло це почуття силі дійсних африканських держав, сформованих з колишніх європейських коло-

³⁸ Стандартною працею є Magnus Mörner, *El mestizaje en la historia de Ibero-America* (Mexico City 1961); див також Alejandro Lipschutz, *El problema racial en la conquista de America y el mestizaje* (Santiago de Chile 1963), esp. chapter V. «Однак, хоча на прошарки індіанців часто вказують як на касты, ці поняття і термінологія подвійні і суперечливі», (Sergio Bagu, *Estructura social de la Colonia* (Buenos Aires 1952), p. 122.)

³⁹ Головним винятком, який підтверджує аналіз цього розділу – див. нижче – є згадка про імперію Інків у Перу, яка інспірувала як міфи, так і (місцеві) рухи, які передбачають її реставрацію. Див. антологію *Ideologia mesianica del mundo andino*, ed. Juan M. Ossio A. (Lima 1973) і Alberto Flores Galindo, *Buscando un Inca: identidad y Utopia en los Andes* (Havana 1986). Однак, здається очевидним із Флоресового прекрасного витлумачення індіанських рухів і їх прихильників, що а) індіанські рухи проти *mistas* були по суті соціальними, що б) вони не мали «національних» наслідків, хоча б тільки тому, що аж до часу після Другої світової війни андські індіанці не знали, що вони живуть у Перу (p. 321), і в) що *indigenista* інтелектуали того періоду практично нічого не знали про індіанців (наприклад, p. 202).

ній, єдина внутрішня спаяність яких походила від кількох періодів колоніальної адміністрації.

Ми тому погоджуємось з критеріями Святої Росії у тому вигляді, як їх бачили козаки XVII століття. Тобто з релігією і царством чи імперією.

Зв'язки між релігією і національною свідомістю можуть бути дуже тісними, що демонструють приклади Польщі і Ірландії. Насправді ці взаємини, здається, стають тіснішими там, де націоналізм стає масовою силою, а не в його фазі руху ідеологічної меншості і активістів. Сіоністські бійці в героїчні дні палестинської *Yishuv* швидше б демонстративно їли сандвічі з шинкою, ніж носили б ритуальні кіпи, до чого схильні тепер ізраїльські фанатики. Націоналізм арабських держав тепер настільки ототожнений з ісламом, що друзі чи вороги не знають, як з ним пов'язати різноманітні арабські християнські меншості (коптів, маронітів і православних), які були його головними піонерами у Єгипті і Турецькій Сирії.⁴⁰ Дійсно, наростаюче ототожнення націоналізму з релігією є характерним для ірландського руху також. Це не дивно. Релігія є давнім і добре випробуваним методом встановлення єдності через спільні дії і певний вид братерства між людьми, які інакше мають небагато спільного.⁴¹ Деякі її версії, такі як іудаїзм, спеціально розроблені як членські значки для окремих людських спільнот.

Все ж релігія є парадоксальним цементом для протонаціоналізму, та й насправді і для сучасного націоналіз-

⁴⁰ George Antonius, *The Arab Awakening* (London 1938) в цілому підтримується Maxime Rodinson, 'Developpment et structure de l'arabisme' у його *Marxisme et monde musulman* (Paris 1972), pp. 587-602.

⁴¹ Fred R. Van der Meiden, *Religion and Nationalism in Southeast Asia: Burma, Indonesia, the Philippines* (Madison 1963) є корисним при розгляді країн з дуже різними релігіями.

му, який звичайно (хоча б в його більш наступальних фазах) ставився до неї зі значним застереженням, як до сили, яка могла б кинути виклик монопольній претензії «нації» на лояльності її членів також. У будь-якому випадку, племінні релігії діють у надто малому масштабі для сучасних національностей і противляться значному розширенню. З іншого боку, світові релігії, винайдені в різний час між VI ст. до н. е. і VII ст. н. е., є універсальними згідно з визначенням, а тому приречені приховувати етнічні, мовні, політичні і інші відмінності. Іспанці і індіанці в імперії, парагвайці, бразильці і аргентинці з дня незалежності були однаково відданими дітьми Риму і не змогли б розрізнити себе як спільноти за релігією. На щастя, універсальні істини часто змагаються між собою, і народи на межах однієї можуть деколи вибрати іншу, як етнічний значок. Так росіяни, українці і поляки змогли розрізнити себе як віруючих православних, уніатів і католиків (християнство виявилось найбільш зручним репродуктором суперницьких універсальних істин). Напевно факт, що велика конфуціанська імперія Китаю оточена з боку землі великим півколом малих народів, що віддані іншим релігіям (головним чином буддизму, але також ісламу) є частиною цього ж феномену. Проте, не багато важить, що домінування транснаціональних релігій в будь-якому випадку у тих регіонах світу, де розвинувся сучасний націоналізм, накладало обмеження на релігійно-етнічне ототожнення. Воно далеко не універсальне, і навіть там, де ми його знаходимо, воно звичайно відрізняє розглядуваний народ не від усіх його сусідів, а тільки від деяких, як, наприклад, литовці відділяються від лютеран німців і латвійців та від православних росіян і білорусів своїм католицизмом, але не від поляків, які є такою ж мірою пристрасними католиками. У Європі тільки націоналістичні ірландці, які не мають ін-

ших сусідів, крім протестантів, виключно визначаються своєю релігією.⁴²

Але що власне релігійно-етнічне ототожнення означає там, де воно має місце? Очевидно у деяких випадках етнічна релігія вибирається насамперед тому, що люди відчують себе відмінними від сусідніх народів чи держав. Іран здається пішов своїм власним божественним шляхом і як зорастрійська держава, і, після його навернення до ісламу, чи в будь-якому випадку після Сафавідів, як шіїтська. Ірландці почали ототожнюватись з католицизмом, тільки коли вони не змогли, чи, можливо, відмовились, піти слідом за англійцями в реформацію, і масова колонізація частини їхньої країни протестантськими поселенцями, які відібрали їхні найкращі землі, виявилась неспроможною повернути їх.⁴³ Церкви Англії і Шотландії визначені політично, навіть якщо остання і представляє правовірний кальвінізм. Напевно *масове* навернення жителів Уельсу, які до того часу не дуже прагнули йти окремим релігійним шляхом, до протестантського розколу у першій половині XIX століття, є частиною того здобуття національної свідомості, що недавно було предметом одного прискіпливого дослідження.⁴⁴ З іншого боку, так само ясно, що навернення до різних релігій може допомогти створити дві різні національності, оскільки саме католицизм (і його супутній продукт, латинський алфавіт) і православ'я (зі своїм супутнім продуктом, кирилицею) вищою мірою

⁴² Однак, у XIX столітті відмінність між пристрасними віруючими і байдужими чи безбожниками запропонувала додаткові можливості для носіння національно-релігійних значків. Це склало Католицьку Церкву симпатизувати таким рухам як бретонці, баски і фламандці.

⁴³ В землі на зразок Ентріму кажуть, що відчуття жменьки ґрунту скаже чоловіку, чи земля, звідки ця жменька, населена католиками, чи протестантами.

⁴⁴ Поп.: Gwyn Alfred Williams, *The Welsh in their History* (London and Canberra 1982); 'When was Wales?' (London 1985).

очевидно відділили хорватів від сербів, з якими вони ділять спільну мову культури. Але, знову ж таки, існують народи, які очевидно володіють деякою протонаціональною свідомістю, такі як албанці, хоча і розділені більшим числом релігійних відмінностей, ніж звичайно знаходять на території розміром з Уельс (різні форми ісламу, православ'я, католицизму). І нарешті, далеко не ясно, чи окрема релігійна тотожність, як завгодно потужна, взята сама, подібна до націоналізму. Сучасна тенденція схильна їх асимілювати, оскільки ми більше не знаємо моделі багатокорпоративної держави, де різні релігійні спільноти співіснували під верховною владою як в певному сенсі автономні і самоуправні сутності; як в Османській імперії.⁴⁵ Зовсім не очевидно, що Пакистан був продуктом національного руху серед мусульман тодішньої Індійської імперії, хоча він добре розглядається як реакція проти всеіндійського національного руху, який не зміг надати адекватного визнання особливим почуттям чи вимогам мусульман, і хоча в епоху сучасних національних держав територіальне відокремлення видається єдиною наявною формулою, далеко не ясно, що окрема територіальна держава є тим, що навіть Мусульманська Ліга мала на увазі до недавнього часу, чи на чому вона б наполягала, якщо б не непримиримість Інни (який справді був чимось на зразок ісламського націоналіста, оскільки він точно не був релігійним чоловіком). І є цілком певним, що маса рядових мусульман мислила в обцинних, а не в національних термінах і не зрозуміла б поняття національного самовизначення як чогось, що можна прикласти до віри в Аллаха і Його Пророка.

⁴⁵ Про *millet* систему в Османській імперії див. Н. А. R. Gibb and H. A. Bowen, *Islamic Society in the West* (Oxford 1957), vol. I, pt. 2, pp. 219-226.

Без сумніву, пакистанці зараз бачать себе членами окремої (ісламської) нації, як і бангладешці, проживши в окремих державах різні періоди часу. Без сумніву, босняки і китайські мусульмани з часом вважатимуть себе національністю, оскільки їхні уряди трактують їх так. Однак, подібно до багатьох національних феноменів це буде чи стане *ex post facto* подією. Справді, яким би потужним не було релігійне ототожнення мусульман з ісламом, в межах колосальної території, де іслам межує з іншими релігіями, здається є мало, коли і є хоч які, протонаціональних чи національних рухів, безсумнівно схарактеризованих ісламським значком, крім іранців. Що вони можуть зараз протистояти Ізраїлю чи можливо чинити вплив у радянських середньо-азійських республіках, є іншим питанням. Словом, відношення між релігією і протонаціональним чи національним ототожненням залишається складним і надзвичайно темним. Вони очевидно не підлягають простому узагальненню.

Проте, як вказує Гелнер,⁴⁶ приєднання народу до більших культур, особливо книжних, яке часто опосередковується наверненням до однієї із світових релігій, справді дозволяє етнічним групам здобути цінності, які можуть пізніше допомогти перетворити їх в нації і структурувати їх як такі. Таким чином зв'язані африканські групи, як він переконливо показав, є в кращому становищі для розвитку націоналізму, ніж інші — як на Африканському Розі, де і християни амхарці, і мусульмани сомалійці легше змогли стати «державними народами», тому що вони є «народами книги», хоча і, словами Гелнера, її різних і протилежних редакцій. Це здається достатньо правдоподібним, хоча хотілось би знати,

⁴⁶ Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).

наскільки сильно вплинуло навернення до гілок християнства на два інші субсахарські політичні феномени, що нагадують масовий націоналізм, власне відокремлення Біафри 1967 р. і Південно-Африканський Національний Конгрес.

Якщо релігія не є необхідною ознакою протонаціональності (хоча можна зрозуміти, чому вона була для росіян XVII століття, що знаходилися під тиском католиків-поляків і мусульман-турків та татар), то святі ікони є її ключовим компонентом, як і у випадку сучасного націоналізму. Вони представляють символи і ритуали чи спільні колективні дії, які одні тільки і надають чуттєвої реальності інакше позачуттєвій спільноті. Вони можуть бути спільними образами (якими були ікони) чи діями на зразок мусульманських молитов п'ять разів на день, чи навіть ритуальними словами, як мусульманське Аллах Акбер чи єврейське Джуш Шема Ізраель. Вони можуть бути іменованими явищами, отождненими з достатньо великими для конституювання нації територіями, такими як Діва Гваделупська у Мексиці чи Діва Монсератська у Каталонії. Вони можуть бути періодичними фестивалями чи змаганнями, які збирають розкидані групи разом, такими як грецькі Олімпійські ігри і більш недавні національні винаходи того ж напрямку, такі як: каталонські Джокс Флорелс, валлійські Аїстедфодав і інші. Значення святих і Кон демонструється універсальним використанням простих кусків кольорового полотна — власне прапорів — як символів сучасних націй і їхньою асоціацією з потужно зарядженими ритуальними подіями чи актами молитви.

Однак, як і у випадку релігії, «святі ікони», якою б не була їх форма і природа, можуть бути або надто широкими, або надто вузькими, щоб служити символами протонаціоналізму. Саму Діву Марію важко звести до яко-

гось обмеженого сектора католицького світу, і на кожну локалізовану Діву, що стала протонаціональним символом, припадають десятки чи сотні тих, які залишаються заступницями обмежених спільнот, або інакше є недоречними для нашої цілі. Найбільш задовільними іконами з протонаціональної точки зору є очевидно ті, що унікально асоціюються з державою, наприклад, у переднаціональній фазі з божественним чи божественно проникнутим королем чи імператором, чиє царство співпадає з майбутньою нацією. Правителі, які офіційно є главами своїх церков (як в Росії) природно підходять для цієї асоціації, але магічні королівства Англії і Франції демонструють свій потенціал навіть там, де церква і держава роз'єднані.⁴⁷ Оскільки є порівняно мало теократій, які мають можливості націотворення, важко судити, наскільки достатньо суто божественного авторитету. Це питання варто залишити спеціалістам з історії монголів і тибетців чи, ближче до заходу, середньовічних вірмен. Його виявилось очевидно замало у Європі XIX століття, що з'ясували в Італії неогвельфи, коли вони спробували будувати італійський націоналізм навколо папства. Вони зазнали невдачі навіть при тому, що папство було *de facto* італійською інституцією і насправді до 1860 р. *единою* власне всеіталійською інституцією. Проте, від Святої Церкви навряд чи можна було очікувати, що вона перетворить себе в локалізовану національну, залишимо націоналістичну, інституцію, менше всього при Пію IX. На що б була подібна у XIX столітті Італія, об'єднана під папськими знаменами, не вартує бути навіть предметом спекуляцій.

Це приводить нас до останнього і без сумніву найбільш вирішального критерію протонаціоналізму —

⁴⁷ Класичним тлумаченням цієї теми все ще залишається Marc Bloch's *Les Rois thaumaturges* (Paris 1924).

усвідомлення приналежності чи минулої приналежності до тривалої політичної сутності.⁴⁸ Найсильніший відомий протонаціональний цемент є без сумніву тим, що жаргон XIX століття називав «історичною нацією», особливо, якщо держава, що сформувала каркас пізнішої «нації», асоціювалась з окремим *Staatsvolk* чи державним народом, таким як великороси, англійці, кастильці. Однак, тут варто чітко розрізняти прямі і опосередковані впливи національної історичності.

Оскільки в більшості випадків «політична нація», яка первинно формулює словник того, що пізніше стає національним народом, не розуміється в тому сенсі, щоб включати більше, ніж малу частину жителів держави, але лише охоплює привілейовану еліту чи магнатів і шляхту. Коли французькі магнати описували хрестові походи як *gesta Dei per francos*, вони зовсім не мали наміру асоціювати цей тріумф хреста зі всією масою жителів Франції, чи навіть з малою частиною того шестикутника, який носив це ім'я у кінці XI століття, вже навіть хоча б тому, що більшість тих, хто вважав себе нащадком франків, вважали б народ, яким вони правили, нащадком народу, підкореного франками. (Це було перевернуто з ніг на голову з демократичною метою Республікою, яка наполягала через свої шкільні підручники, що «нашими предками» були гали, а не франки, і знову виправлено з реакційними і евгенічними цілями післяреволюційними реакціонерами на зразок графа Гобіно). Цей «націоналізм благородних» без сумніву можна вважати протонаціоналізмом, оскільки «три елементи *natio*,

⁴⁸ Проте, не варто припускати, що це усвідомлення стосувалося всіх груп населення рівною мірою чи покривало щось подібне до території сучасної «нації», чи передбачало сучасну національність. Народна грецька свідомість, як припускається, ґрунтована на візантійській спадщині, бачила греків частиною Римської імперії (*romaiosyne*).

політичні *fidelitas* і *communitas*, тобто категорії «національності», політичної «лояльності» і «політичної спільноти» були... вже об'єднані у соціально-політичному світогляді і емоціях групи всередині суспільства (*einer gesellschaftlichen Gruppe*).»⁴⁹ Він є прямим попередником певних пізніших націоналізмів у країнах на зразок Польщі і Угорщини, де ідея нації мадярів чи поляків змогла узгодитись без найменших труднощів з фактом, що більша частина жителів земель під короною святого Стефана чи Польської держави не були ні мадярами, ні поляками згідно з будь-яким сучасним визначенням національності. Вони були, згідно з визначенням, за межами тієї «політичної нації». І у будь-якому випадку, ту «націю» не варто плутати з сучасною національністю.⁵⁰

Звичайно, поняття і словник «політичної нації» могли б з часом розширитись на націю в сенсі всієї маси жителів, хоча майже напевно це ставалось значно пізніше, ніж вважає ретроспективний націоналізм. Більше того, зв'язки між обома були майже напевно непрямыми, оскільки хоча є багато свідчень, що прості люди в королівстві могли ототожнювати себе з державою і народом через верховного правителя, короля чи царя — як це робила Жанна з Арку — не є дуже ймовірним, що селяни ототожнювались би з «країною», що складалася б зі

⁴⁹ Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte* (Budapest 1981), pp. 84-5.

⁵⁰ «Знать підтримувала систематичне спілкування — єдиний клас, що це робив, — через свої адміністративні райони і станові банкети, де вони, як «Хорватська політична нація», обговорювали питання і приймали рішення. Це була нація без «національності» ... тобто без національної свідомості ... оскільки знать не могла ототожнити себе з іншими членами хорватської етнічної спільноти, селянами і городянами. Феодальний «патріот» любив свою «батьківщину», але його батьківщина охоплювала маєтки і володіння йому рівних і «королівство». Для нього «політична нація», членом якої він був, означала територію і традиції попередньої держави.» Mirjana Gross, 'On the integration of the Croatian nation: a case study in nation-building', *East European Quarterly*, XV, 2, June 1981, p. 212.

спільноти панів, які були, неминуче, головною мішенню їх незадоволення. Якщо їм деколи і траплялось мати теплі почуття до свого власного пана та бути відданими йому, то це звичайно не викликало ні ототожнення з інтересами решти шляхти, ні жодної прив'язаності до будь-якої місцевості, більшої, ніж його і їхня рідна територія. Справді, коли у перед-національну епоху ми наштовхуємось на те, що тепер класифікувалось би як автономний народний рух національного захисту проти іноземних загарбників, як, наприклад, у Європі XV і XVI століть, то його ідеологія виявляється соціальною і релігійною, але не національною. Селяни здається аргументували, що їх зрадили благородні, обов'язком яких як *bellatores* мало бути захищати їх від турків. Напевно вони мали таємні угоди з загарбниками. Тому простим людям випало захищати істинну віру проти поганства шляхом хрестового походу.⁵¹ Такі рухи могли б за певних обставин створити підставу ширшого народного національного патріотизму, як у гуситській Богемії – первинна гуситська ідеологія не була чесько-національною, чи на військових кордонах християнських держав серед селянства, з оборонною метою озброєного і наділеного відносною свободою. Згадані козаки, як ми бачили, є доречним прикладом. Проте, де державна традиція не забезпечує його міцним і постійним каркасом, такий простонародний патріотизм звичайно не можна розглядати, як поступово переростаючий у сучасний національний патріотизм.⁵² Але, звичайно, таке і рідко очікувалось владою старого режиму. Обов'язком підданих при таких режимах, за винятком тих, кого спеціально наділено військовими зобов'язаннями, була покірність і спокій, не лояльність чи пил. Фрідріх Великий обурено

⁵¹ Szűcs, *Nation und Geschichte*, pp. 112-125.

⁵² *Ibid.* pp. 125-130.

відмовився від пропозиції відданих йому берлінців допомогти в боротьбі з росіянами, які були на порозі окупації столиці, на ґрунті того, що війни були справою солдатів, а не цивільних. І ми всі пам'ятаємо реакцію імператора Франца II на партизанське повстання його вірних тірольців: «Сьогодні вони патріоти за мене, завтра вони можуть бути патріотами проти мене».

Однак, у той чи інший спосіб приналежність до історичної (чи дійсної) держави теперішньої чи минулої, може впливати безпосередньо на свідомість простих людей, продукуючи протонаціоналізм — чи можливо навіть, як у випадку Англії Тюдора, щось близьке до сучасного патріотизму. (Було б нерозумно відмовляти у цьому ярлику пропагандистським п'єсам Шекспіра з англійської історії; але, звичайно, ми не маємо права припускати, що малоосвічене простонароддя прочитувало в них те, що і ми). Немає підстави заперечувати протонаціональні почуття у сербів до XIX століття, не тому, що вони були православними в порівнянні з сусідніми католиками і мусульманами — це б не відрізнило їх від болгар, але тому, що пам'ять про старе царство, завойоване турками, зберігалась у піснях та героїчному епосі і, можливо більш суттєво, у щоденній літургії сербської церкви, яка канонізувала більшість сербських царів. Те, що в Росії був цар, без сумніву допомогло росіянам бачити себе чимось подібним на націю. Потенційна апеляція до народу державної традиції для сучасного націоналізму, метою якого є встановлення нації як територіальної держави, — очевидна. Вона привела деякі такі рухи далеко назад за межі дійсної пам'яті їхніх народів у пошуку в минулому пригожої (і належно вражаючої) національної держави, як у випадку вірмен, чие останнє задовільно важливе царство можна знайти не раніше I ст. до н. е., чи хорватів, чиї націоналісти бачили себе (неправдопо-

дібно) нащадками шляхетської «хорватської політичної нації». Як завжди, зміст національної пропаганди XIX століття є ненадійним провідником стосовно того, що прості люди справді думали до того, як прихилились до національної справи.⁵³ Це, звичайно, не заперечує, що протонаціональне ототожнення, на якому може будуватися пізніший націоналізм, існувало серед вірмен чи, хоча й напевно явно меншого масштабу, хорватських селян до XIX століття.

Проте там, де існує, чи здається, що існує, спадковість між протонаціоналізмом і сучасним патріотизмом, вона цілком може виявитись несправжньою. Немає жодної історичної спадковості будь-якого виду між єврейським протонаціоналізмом і сучасним сіонізмом. Німецькі жителі святої землі Тіроль стали у нашому столітті підвидом німецьких націоналістів і справді захопленими прихильниками Адольфа Гітлера. Але цей процес, який відмінно проаналізований в літературі, не має суттєвого зв'язку з тірольським народним повстанням 1809 р. під проводом (етнічного і мовного німця) власника заїжджого двору Андреаса Хофера, навіть і якщо всенімецькі націоналісти думають інакше.⁵⁴ Деколи, насправді, ми можемо бачити повне неспівпадіння протонаціоналізму і націоналізму, навіть коли обидва існують одночасно і у поєднанні. Освічені поборники і організатори грецького націоналізму на початку XIX століття були без сумніву натхненні думкою про славу давніх еллінів, яка також викликала ентузіазм освічених, тобто класично освічених, прихильників греків за кордоном. І національна літературна мова, сконструйована ними і

⁵³ Невдача в адекватному прийнятті цього до уваги робить в усьому іншому відмінні міркування І. Бенєка менш переконливими з хорватського аспекту означеної проблеми.

⁵⁴ Cole and Wolf, *The Hidden Frontier*, pp. 53, 112-113.

для себе, катаревоза, була і є пишномовною неокласичною ідіомою, що прагне повернути мову нащадків Фемістокла і Перікла назад до її істинної спадщини із двох тисячолітнього рабства. Однак справжні греки, які взяли за те, що виявилось формуванням нової незалежної національної держави, не володіли античною грецькою більшою мірою, ніж італійці — латиною. Вони розмовляли і писали демотською. Перікл, Ахіл, Евріпід і слава давніх Спарти та Афін значили для них мало, якщо взагалі щось значили, вони не вважали їх причетними до справи. Парадоксально, вони стояли швидше за Рим, ніж Грецію (*romaiosyne*), тобто бачили себе нащадками християнізованої Римської Імперії (власне Візантії). Вони боролись як християни проти невірних мусульман, як римляни проти турецьких собак.

Проте очевидно — навіть тільки з щойно цитованого грецького прикладу, — що протонаціоналізм, де він існував, полегшував завдання націоналізму, якими б великими не були відмінності між ними, тією мірою, якою існуючі символи і почуття протонаціональної спільноти можна було мобілізувати на підтримку сучасної справи чи сучасної держави. Але це зовсім не означає, що вони були чимось тим самим, чи навіть, що один мусив логічно чи невідворотно приводити до іншого.

Оскільки очевидно, що одного протонаціоналізму явно не достатньо для формування національностей, націй, не кажучи вже про держави. Число національних рухів, з державами чи без, є очевидно набагато меншим числа людських груп, спроможних сформувати такі рухи згідно з критеріями потенційної національності, і без сумніву менше, ніж число спільнот з таким відчуттям колективної приналежності, яке важко відрізнити від протонаціоналізму. І це, незважаючи на факт, що (навіть якщо ми і залишимо осторонь питання самовизначення

1800 жителів Фолклендських чи Мальвінських островів) серйозні претензії на незалежну державність зроблені настільки малими групами, як 70000 тих, хто бореться за незалежну сахарську націю, або 120000 чи щось близько того тих, які очевидно проголосили незалежність турецької частини Кіпру. Варто погодитись з Гелнером, що видиме універсальне ідеологічне домінування націоналізму сьогодні є певним оптичним обманом. Світ націй не може існувати — тільки світ, де деякі потенційно національні групи, заявляючи цей статус, не дають іншим мати подібних претензій, які, як виявляється, не так вже й поширені. Якщо б протонаціоналізму було достатньо, ми б вже до цього часу мали серйозний національний рух мапукійців чи аймарійців. Якщо такі рухи з'являться завтра, то це станеться через втручання інших чинників.

По-друге, хоча протонаціональна основа може бути бажаною, можливо навіть суттєвою, для формування серйозних національних рухів, що прагнуть державності, — хоча сама собою і не є достатньою для їх створення — вона *не* є суттєвою для формування національного патріотизму і лояльності з моменту, коли держава вже створена. Як неодноразово спостерігалось, нації є частіше наслідком встановлення держави, ніж її фундаментом. США і Австралія є очевидними прикладами національних держав, *всі* специфічні національні характеристики і критерії національності яких були встановлені, починаючи з кінця XVIII століття, і насправді не могли існувати до заснування відповідної держави і країни. Все ж таки нам навряд чи треба нагадувати, що простого встановлення держави самого по собі недостатньо для створення нації.

Прикінцево, і як завжди, застережне слово не завадить. Ми знаємо надто мало про те, що відбувалося чи,

коли на те пішло, що все ще відбувається в умах більшості відносно безсловесних людей, щоб вести мову з якоюсь впевненістю про їхні думки і почуття стосовно національностей і національних держав, котрі заявляють їх лояльність. Дійсні взаємозалежності між протонаціональним ототожненням і наступним національним чи державним патріотизмом мусять часто залишатися темними з цієї причини. Ми знаємо, що Нельсон мав на увазі, коли він просигналізував флоту перед початком Трафальгарської битви, що Англія очікує від кожного виконання власного обов'язку, але не те, що пролетіло в умах його матросів того дня, навіть якщо б і було цілком нерозумним сумніватися, що щось з того можна описати, як патріотичне. Ми знаємо, що національні партії і рухи прочитують у підтримці тих членів нації, які підтримують їх, але не що ці покупці намагаються отримати, коли вирішують придбати набір дуже різнорідних товарів, запропонованих їм в пакеті торгівцями національними політиками. Деколи ми можемо бути достатньо певними, що з цього набору вони не хочуть, наприклад, у випадку ірландців, універсального використання галльської мови, але такі мовчазні вибіркові референдуми можливі рідко. Ми постійно ризикуємо, даючи людям оцінки в термінах курсу лекцій, який вони не вивчали, і іспиту, який вони не складають.

Припустимо, наприклад, ми приймаємо готовність вмирати за батьківщину показником патріотизму, що видається достатньо правомірним, і що націоналісти і національні уряди природно були схильні робити. Ми тоді напевно очікуватимемо виявити, що солдати Вільгельма Другого і Гітлера, які, за припущенням, були більш відкриті для національної симпатії, билися сміливіше, ніж гесенці XVIII століття, найняті за плату їхнім князем, які, за припущенням, не були таким чином мо-

тивовані. Але чи це так? І чи вони билися краще, скажімо, ніж турки в Першій світовій війні, яких навряд чи вже можна вважати національними патріотами? Чи гуркхи, які цілком очевидно не мотивувались ні британським, ні непальським патріотизмом? Формулюємо такі очевидно абсурдні запитання не для того, щоб дістати відповіді чи стимулювати тези дослідження, але щоб показати густоту туману, який оточує питання про національну свідомість простих людей, особливо в період до того, як сучасний націоналізм безсумнівно став масовою політичною силою. Для більшості націй навіть у Західній Європі цього не сталося до другої половини XIX століття. Тоді хоча б цей вибір став ясним, навіть якщо, як ми побачимо, його зміст і ні.

РОЗДІЛ 3

Перспектива влади

Давайте повернемося від низів до вершин, з яких ті, хто правив державами і суспільствами після Французької революції, розглядали проблеми нації і національності.

Типова сучасна держава, що отримала свою впорядковану форму в епоху Французької революції, хоча багато в чому і передбачалась європейською теоретичною думкою XVI-XVII століть, була новою в багатьох відношеннях. Вона визначалась як (переважно суцільна і неперервна) територія, всіма жителями якої вона правила, і відділялась чіткими кордонами від інших таких же територій. Політично вона правила і адмініструвала цих жителів безпосередньо, а не через опосередковуючу систему правителів і автономних корпорацій. Вона прагнула, якщо тільки можливо, накладати однакові інституційні і адміністративні заходи і закони по всій своїй території, хоча після епохи революції релігійні та цивільно-ідеологічні — більше ні. І дедалі більше вона виявлялась такою, що приймає до уваги думки своїх підданих чи громадян, оскільки її політичні заходи дали їм голос — загалом через різні види виборних представників, — і/чи тому, що ця держава потребувала їх практичної згоди чи діяльності в інших аспектах, наприклад, як платників податків чи як потенційних призовників. Коротше кажучи, ця держава правила територіально визначеним «народом» і робила це як верховна «національна» інстанція влади над своєю територією, при тому, що її агенти все глибше сягали вниз до найзабитішого жителя найменшого з її сіл.

Протягом XIX століття ці нововведення стали настільки універсальними і настільки рутинними у «сучас-

них» державах, що сім'ї довелося би жити у якомусь дуже недоступному місці, щоб той чи інший її член не вступав у регулярний контакт з національною державою і її агентами: через поштаря, поліція чи жандарма і з часом через шкільного вчителя; через людей, зайнятих на залізниці, де ті були у суспільній власності; не кажучи вже про гарнізони солдатів і ще більш помітні військові формування. Дедалі більше держава стежила за кожним із своїх підданих і громадян через процедуру регулярних періодичних переписів (які не стали загальними до середини XIX століття), через теоретично примусове відвідування початкової школи і, де це мало місце, військовий призов. У бюрократичних і добре впорядкованих державах система особового документування і реєстрації ставила жителя навіть в ще тісніший контакт з цією машиною управління і адміністрації, особливо коли він чи вона переїжджали з одного місця на інше. У державах, які пропонували світську альтернативу церковному відзначенню головних людських ритуалів, що робили більшість, жителі могли стикатися з представниками держави на цих емоційно заряджених подіях; і завжди їх брала на облік машина реєстрації народжень, одружень і смертей, яка доповнювала машину переписів. Уряд і підданий чи громадянин невідворотно пов'язувались щоденними узами, як ніколи раніше. І революція XIX століття на транспорті і у зв'язку, визначена залізницею і телеграфом, зміцнила і зробила рутинними зв'язки між центральною владою і її найвіддаленішими форпостами.

З погляду держав і правлячих класів ця трансформація підняла два головні види політичних проблем, якщо ми залишимо осторонь зміну відношення між центральною владою і місцевою елітою, яке — в Європі, де федералізм був вищою мірою нетиповий і ставав

ще рідшим — поступово змістилось на користь національного центру.¹ По-перше, вона підняла техніко-адміністративні питання про найкращий спосіб імплементації нової форми правління, в якій би кожен дорослий (чоловічої статі) житель, а насправді, як об'єкт адміністрування, кожен житель незалежно від статі і віку, був би прямо пов'язаним з державною владою. Вони стосуються нас тут тільки тією мірою, якою вони тягнули побудову машини адміністрації і сили, складеної з дуже численної маси агентів, що автоматично піднімало питання писемної чи навіть усної мови, або мови спілкування в межах держави, котре прагнення до універсальної грамотності могло зробити політично чутливим. Хоча відсоток цих владних агентів був достатньо скромним згідно з нашими стандартами — близько 1910 р. він був, щонайбільше, десь 1/20 національного зайнятого населення, він безперервно ріс, деколи достатньо швидко, і представляв суттєве число працівників: близько 700000 у Ціслайтанській Австрії (1910), понад півмільйона у Франції (1906), майже 1,5 мільйона в Німеччині (1907), 700000 в Італії (1907), якщо процитувати деякі приклади.² Ми мимохідь зауважуємо, що у відповідних країнах це цілком ймовірно складало найбільші єдині масиви працівників, що потребували грамотності.

¹ Ліквідація окремого ірландського парламенту, відміна автономії «Сейму польського», домінування недавно федеральної Німеччини одним членом-гегемоном (Прусією) і єдиним всенациональним парламентом, трансформація Італії в централізовану державу і формування єдиної національної поліцейської сили в Іспанії, незалежної від місцевих інтересів, є прикладами цього спрямування. Центральна влада могла, як в Британії, залишати багато простору для місцевих ініціатив за центральним дозволом, але єдиним федеральним правлінням у Європі до 1914 було швейцарське.

² Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, vol. I, chapter 5 (Frankfurt, London and Chicago 1983).

По-друге, вона підняла політично набагато делікатніші проблеми лояльності громадян до держави і ототожнення з нею та правлячою системою. У дні перед тим, як громадяни і секуляризовані національні правителі зішлись безпосередньо, державна лояльність і ототожнення або не вимагались від простого чоловіка, не кажучи вже про просту жінку, або вони гарантувались за допомогою всіх тих автономних чи опосередковуючих інстанцій, які епоха революцій демонтувала чи знизила в значенні: через релігію і соціальну ієрархію («Боже благослови пана і його рідню, і сохрани нас у наших теперішніх станах»), чи навіть через автономно побудовані владні інституції, підпорядковані верховному правителю, або самоврядні спільноти і корпорації, які були бар'єром між підданим і імператором чи королем, даючи монархії свободу бути виразником блага і справедливості. Точно так, як діти були лояльними до батьків, жінки до чоловіків, які діяли «від їх імені». Альтернативно, класичний лібералізм, який знайшов вираз в реформах французької і бельгійської революцій 1830 р. і епосі реформ після 1832 р. в Британії, обійшов цю проблему громадянської політики шляхом обмеження політичних прав до людей, наділених власністю і освічених.

Все ж в останній третині XIX століття ставало дедалі більш очевидним, що демократизації, чи хоча б меншого обмеження електоральності політики, не уникнути. Також ставало очевидним, щонайменше з 1880-их років, що де тільки простому чоловіку надавали навіть лише вищою мірою номінальну можливість участі в політиці як громадянину — за надзвичайно рідкісними винятками проста жінка залишалась поза цим, — там на його автоматичні лояльність і підтримку правлячої еліти чи держави більше не можна було покладатись. Особливо ні, коли класи, до яких він належав, були історично но-

вими, а тому не мали традиційного місця у системі речей. Тому потреба держави і правлячих класів змагатись з конкурентами за лояльність нижчих станів стала гострою.

І одночасно, як проілюстрували тогочасні війни, державні інтереси тепер залежали від участі простого громадянина значно більше, ніж попередньо здавалось. Складались армії з призовників чи добровольців, бажання людей служити було тепер суттєвою змінною у владному розрахунку; такою насправді була і їх дійсна фізична і моральна здатність до даного, які влада тому почала систематично вивчати — як у відомій розвідці про «фізичну деградацію» у Британії після Бурської війни. Міра самопожертви, яку можна було б накласти на цивільних, мала ввійти у плани стратегів: тому британські перед 1914 р. не хотіли, на цих підставах, ослабляти флот, захисника британського продуктового імпорту, через посилення участі країни у масових війнах на суші. Політичні настанови громадян, і особливо робітників, стали справою життєвого інтересу, приймаючи до уваги ріст робітничого і соціалістичного руху. Очевидно, демократизація політики, тобто, з одного боку, дедалі більше розширення (чоловічого) виборчого права, а з другого — створення сучасної, адміністративної, мобілізуючої громадян і залежної від їх впливу держави разом ставили на перше місце в політичному порядку денному питання про «націю» і громадянські почуття стосовно того (чим би вони не були), що громадянин вважав своєю «нацією», «національністю» чи іншим центром лояльності.

Таким чином, для правителів ця проблема була не тільки проблемою здобуття нової законності, хоча, де держави були нові чи новостворені, це також треба було вирішити, але ототожнення з «народом» чи «нацією», як би їх

не визначали, було зручним і модним способом її вирішення, а у державах, які наполягали на народному суверенітеті, єдиним способом — самовизначенням. Що ще могло б узаконити монархії держав, які ніколи попередньо не існували, як, наприклад, грецьку, італійську чи бельгійську, або чие існування йшло всупереч всім історичним прецедентам, як у випадку Німецької імперії 1871 р.? Потреба адаптування постала навіть у давно встановлених режимах з трьох причин. Між 1789 і 1815 роками мало з них не пережили трансформації — навіть після-наполеонівська Швейцарія була у важливих аспектах новою політичною сутністю. Такі традиційні гарантії лояльності, як династична легітимність, божественне посвячення, історичне право і неперервність правління чи релігійна спаяність дуже ослабли. І останнє, але не менш важливе, всі ці традиційні виправдання державного авторитету були з 1789 р. під постійним викликом.

Це є зрозумілим у випадку монархії. Потреба забезпечити нову чи хоча б додаткову «національну» підвалину для цієї інституції відчувалась у державах настільки гарантованих від революцій, як Британія Георга III та Росія Миколи I.³ І монархії, без сумніву, намагались адаптуватися.

Однак, якщо пристосування монарха до «нації» є корисним показником того, наскільки традиційні інституції після епохи революцій мусили адаптуватися або вмирати, то сам інститут спадкового правління князями, у тому вигляді, якого він набув у Європі XVI-XVII століть, не мав до цього будь-якого необхідного відношення.

³ Linda Colley, 'The apotheosis of George III: loyalty, royalty and the British nation' (*Past & Present*, 102 (1984), pp. 94-129); про пропозицію графа Уварова (1832), що царська влада має ґрунтуватися не тільки на принципах автократії і православ'я, але також і «народності» див. Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (London 1977), p 84.

Дійсно, більшість європейських монархів у 1914 р. — коли монархія була ще майже універсальною на цьому континенті — були із взаємно-спорідненої групи династій, і їхня особиста національність (якщо вони відчували себе такими, що її мають) не мала жодного стосунку до їхньої функції, як голів держав. Князь Альберт, чоловік королеви Вікторії, писав до короля Прусії, як німець з відчуттям Німеччини своєю особистою батьківщиною, та все ж політика, яку він твердо представляв, була, ще більш безсумнівно, політикою Великої Британії.⁴ Транснаціональні корпорації кінця ХХ століття набагато більш схильні вибирати своїх головних управлінців з представників націй, де вони виникли, чи де знаходяться їхні головні офіси, ніж національні держави були схильні вибирати королів з місцевими зв'язками.

З іншого боку, післяреволюційна держава, очолювана спадковим правителем чи ні, мала необхідне органічне відношення до «нації», наприклад, до жителів своєї території, взятих як, в певному сенсі, колективність, «народ», і, як ми побачили, завдяки своїй структурі, і завдяки політичним трансформаціям, які перетворювали її у орган згуртування громадян з політичними правами чи претензіями. Навіть коли б ця держава все ще не стояла перед серйозним викликом своїй законності чи єдності і перед жодними реальними потужними силами її усунення, вже тільки простий занепад застарілих соціально-політичних уз зробив би необхідним сформулювати і привити нові форми громадянської лояльності («громадянської релігії», якщо використати фразу Руссо), оскільки інші потенційні лояльності могли тепер отримати політичний вираз. Та й яка держава в епоху революцій, лібералізму, націоналізму, демократизації і росту

⁴ Поп. *Revolutionsbriefe 1848: Ungedrucktes aus dem Nachlass König Friedrich Wilhelms IV von Preussen* (Leipzig 1930).

робітничого руху могла відчувати себе абсолютно безпечною? Соціологія, яка з'явилась в останні двадцять років минулого століття, була насамперед політичною соціологією, і проблеми соціально-політичної єдності в державах були її серцевиною. Однак держави потребували громадянської релігії («патріотизму») ще більше тому, що вони безупинно потребували більш, ніж пасивності від своїх громадян. «Англія», як сказав своїм матросам Нельсон патріотичним віршем, коли вони готувались до Трафальгарської битви, «очікувала, що кожен цього дня виконає свій обов'язок».

І якщо б, в силу чогось, ця держава не мала успіху у наверненні своїх громадян до цієї нової релігії до того, як вони прислухались до конкуруючих євангелістів, вона цілком могла б бути втраченою. Ірландія, як зрозумів Гледстоун, була втрачена для Об'єднаного Королівства, як тільки демократизація голосування у 1884-1885 рр. продемонструвала, що очевидна більшість католицьких парламентських місць на цьому острові буде надалі належати ірландській (тобто націоналістичній) партії; проте, воно залишилось Об'єднаним Королівством, тому що його інші національні складові прийняли державно центрований націоналізм «Великої Британії», який вивели, передусім для їх же блага, у XIX столітті, і який все ще пантеличить теоретиків, що представляють більш ортодоксальний націоналізм.⁵ Імперія Габсбургів, зібрання Ірландій, не була настільки щасливою. У цьому полягає вирішальна відмінність між тим, що австрій-

⁵ Про еволюцію британської свідомості див. в загальному Raphael Samuel (ed.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity* (3 vols., London 1989), але особливо Linda Colley, 'Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830' (*Past & Present*, 113, November 1986, pp. 97-117) і 'Imperial South Wales' in Gwyn A. Williams, *The Welsh in their History* (London and Canberra 1982). Про цю загадку: Tom Nairn, *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy* (London 1988), part 2.

ський романіст Роберт Музіл назвав Каканія (від літер k і k, аббревіатур від німецького «імперський і царський»), і тим, що Том Нейрн, наслідуючи його, назвав Юкенія (від ініціалів Об'єднаного Королівства).

Суто ґрунтований на державі патріотизм не є обов'язково неефективним, оскільки вже саме існування і функціонування сучасної територіальної громадянської держави неодмінно втягує її жителів в її справи і, невідворотно, забезпечує інституційний чи процедурний «ландшафт», який відмінний від будь-якого іншого такого ландшафту і є сценою їх буття, яке він значною мірою визначає. Простого факту існування протягом кількох десятиліть, менше, ніж тривалість середнього людського життя, може виявитись достатнім для встановлення хоча б пасивного ототожнення цим способом з новою нацією-державою. Якщо б це було не так, ми мали б очікувати, що зростання революційного шийтського фундаменталізму у Ірані, мусив би мати такий же значний відгук в Іраку, як і серед шийтів поділеного Лівану, оскільки більшість некурдського мусульманського населення тієї країни, яка, між іншим, містить головні святині цієї секти, належить до однієї віри з іранцями.⁶ Все ж навіть сама ідея незалежної цивільної національної держави у Месопотамії є більш недавньою, ніж навіть ідея територіальної єврейської держави. Крайнім прикладом потенційної ефективності суто державного патріотизму є лояльність фінів до царської імперії протягом майже всього ХІХ століття (насправді, поки політика русифікації після 1880-их років не випродукувала антиросійської реакції). Дійсно, якщо пам'ятники династії Романових нелегко знайти у самій Росії, то статуя

⁶ Репресії без сумніву перешкоджали прояву таких симпатій в Іраку; з іншого боку, значний тимчасовий успіх наступаючих іранських армій здається не мав особливого успіху у їх підбадьоренні.

царя Олександра II Визволителя все ще гордо стоїть на головній площі Гельсінкі.

Можна піти і далі. Первинна революційно-народницька ідея патріотизму була швидше державно ґрунтованою, ніж націоналістичною, оскільки вона відноситься до самого суверенного народу, тобто держави, що втілює владу від його імені. Етнічність чи інші елементи історичної неперервності були нестосовними до «нації» у цьому сенсі, а мова була стосовною тільки чи переважно з прагматичних підстав. «Патріоти», у первинному сенсі цього слова, були протилежністю тих, хто вірив у «мою країну, правильно чи хибно», власне — як доктор Джонсон, цитуючи іронічне використання цього слова, це виклав — були «розкольніцькими надойдниками влади».⁷ Більш серйозно, Французька революція, яка здається використовувала цей термін на зразок, вперше запропонований американцями і більш специфічно Голландською революцією 1783 р.,⁸ мислила патріотів як тих, хто продемонстрував любов до своєї країни, бажаючи оновити її шляхом реформи чи революції. І *patrie*, якій належала їхня лояльність, була протилежністю існуючого (попередньо існуючого) утворення, або нацією, створеною політичним вибором її членів, які, роблячи його, порвали чи хоча б понизили в значенні, свої колишні лояльності. 1200 національних гвардійців із Лангедока, Дофіне і Провансу, які зустрілися біля Валансу 19 листопада 1789 р. присягнули на вірність Нації, Закону і Королю, і проголосили, що надалі вони більше не є дофінцями, провансальцями чи лангедокцями, але тільки французами; що, ближче до суті нашої проблеми,

⁷ Поп. Hugh Cunningham, 'The language of patriotism, 1750-1914' (*History Workshop Journal*, 12, 1981, pp. 8-33).

⁸ J. Godechot, *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799* (Paris 1956), vol. I, p. 254.

також зробили і національні гвардійці із Ельзасу, Лотарингії і Франш-Конте на подібному мітингу 1790 р., таким чином перетворюючи жителів провінцій, анексованих Францією заledве століття тому, у справжніх французів.⁹ Як Левіс виклав це:¹⁰ «*La Nation consentie, voulue par elle-meme*» стало французьким внеском в історію». Це революційне поняття нації, як сконституційованої шляхом свідомого політичного вибору її потенційних громадян, звичайно, все ще зберігається в чистому вигляді у США. Американцями є ті, хто хочуть ними бути. Ні французьке поняття «нації» як аналогу до плебіситу («*un plebiscite de tous les jours*», як це виклав Ренан) не втратило свого суттєво політичного характеру. Французька національність була французьким громадянством: етнічність, історія, мова чи говірка, використовувана вдома, були нестосовними до цього визначення «нації».

Більше того, нація в цьому сенсі — як маса громадян, чий права як таких дали їм частку цієї країни і таким чином зробили цю державу певною мірою «нашою власною» — була феноменом не тільки революційних і демократичних режимів; попри свою антиреволюційність і антидемократичність певна частина громадян все ж таки, хоча і надто повільно, приходила до визнання саме такого розуміння нації. Ось чому воюючі уряди у 1914 р. були настільки здивовані, виявивши, що їх народи рвуться до зброї, як би коротко це і не тривало, на хвилі патріотизму.¹¹

⁹ *Ibid.* I, p. 73.

¹⁰ Цитовано у Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Memoire II* La Nation*, p. 363 (Paris 1986).

¹¹ Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918* (Paris 1969), p. 23; A. Offner, 'The working classes, British naval plans and the coming of the Great War' (*Past & Present*, 107, May 1985, pp. 225-226).

Сам акт демократизації політики, тобто перетворення підданих на громадян, має тенденцію продукувати популістську свідомість, яку, якщо на неї дивитись в певному сенсі, важко відрізнити від національного, навіть шовіністичного, патріотизму: оскільки, якщо «ця країна» є у певному сенсі «моєю», то вона з більшою готовністю бачиться преференційно стосовно країн чужинців, особливо якщо ті мають брак прав і свобод справжніх громадян. «Вільнонароджені англійці» Е. П. Томпсона, британці XVIII століття, які ніколи не будуть рабами, з готовністю протиставляли себе французам. Це не викликало необхідно жодної симпатії до пануючих класів чи їх влади, і ті в свою чергу цілком могли сумніватися в лояльності військових з нижчих класів, для яких багаті і аристократи, що експлуатували простих людей, були більш безпосередньо і постійно наявними, ніж найбільш ненависні іноземці. Класова свідомість, яку працюючі класи здобували у численних країнах в останні десятиліття перед 1914 р., викликала, можемо стверджувати, вимогу прав людини і громадянина, і в кінцевому підсумку — потенційний патріотизм. Масова політична свідомість чи класова свідомість передбачала поняття «patrie» чи «батьківщини», що продемонструвала історія і якобінства, і рухів на зразок чартистського. Цікаво, що більшість чартистів були і проти багатих, і проти французів.

Що робило цей популістсько-демократичний і якобінський патріотизм надзвичайно уразливим, то це меншовартість, як об'єктивна, так і — серед працюючих класів — суб'єктивна, цих громадянських мас. Оскільки в державах, де цей рух розвинувся, політична програма патріотизму формувалась владою і правлячими класами, розгортання політичної і класової свідомості серед робітників вчило їх вимагати і реалізувати громадянські

права. Трагічний парадокс цих рухів був у тому, що, де вони навчилися утверджувати себе, там це допомогло кинути їх добровільно у взаємну м'ясорубку Першої світової війни. Однак є важливим, що воюючі уряди апелювали до підтримки цієї війни не просто на підставах сліпого патріотизму, і ще менше на підставах слави, мужності і героїзму, але шляхом пропаганди, фундаментально адресованої до цивільних громадян. Всі головні учасники війни представляли її оборонною. Всі — як зовнішню загрозу громадянським здобуткам, характерним для їхньої власної країни чи сторони; всі навчилися представляти свої військові цілі (дещо непослідовно) не тільки як усунення таких загроз, але, певним чином, як соціальну трансформацію країни на користь її бідніших громадян («будинки для героїв»).

Тому демократизація змогла автоматично допомогти урядам і режимам розв'язати проблеми здобуття законності в очах своїх громадян, навіть якщо очі останніх і обманювали їх. Вона зміцнила і могла навіть створити державний патріотизм. Однак, він все ж мав свої межі, особливо перед лицем альтернативних і тепер легше мобілізовуваних сил, що притягували лояльність, на яку виключно претендувала держава. Націоналізми, незалежні від держави, були найбільш загрозливими. Як ми побачимо, вони росли як в числі, так і в масштабах своєї привабливості, і в останній третині XIX століття сформували амбіції, які збільшили їх потенційну небезпеку для держав. Часто припускалось, що сама модернізація держав стимулювала, якщо не створила ці сили. Справді, теорії націоналізму як функції модернізації стали надзвичайно помітними у літературі останнього часу.¹²

¹² З часу Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge MA 1953), Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983) є добрим прикладом. Поп. John Breuilly, 'Reflections on

Все ж, яким би не було відношення націоналізму до модернізації держав XIX століття, держава протистояла націоналізму як політичній силі, окремій від неї, цілком відмінній від «державного патріотизму», і якій вона мусила йти на поступки. Проте, він міг стати надзвичайно потужним знаряддям влади, якщо б його вдалось інтегрувати в державний патріотизм, зробити головним емоційним компонентом останнього.

Це, звичайно, було часто можливим через просте проектування почуттів справжнього життєвого ототожнення зі своєю «маленькою» батьківщиною на батьківщину велику, що зафіксовано у філологічному розширенні обсягу таких слів як «pays», «paeese», «puerplo» чи й тієї ж «patrie», слово, яке ще в 1776 р. визначалось у місцевих термінах Французькою академією. «Країна француза була просто тією частиною Франції, де йому випало народитись.»¹³ Просто шляхом перетворення в «народ», громадяни країни стали певною спільнотою, хоча і уявною, і її члени тому починають шукати і в наслідок такого знаходять спільні речі, місця, дійства, персонажі, спогади, знаки і символи. Протилежно, спадщина частин, регіонів і місцевостей того, що стало «нацією», може поєднатись у всенациональну спадщину, так що навіть давні конфлікти починають символізувати їх примирення на вищій, більш всеохоплюючій площині. Вальтер Скот таким чином вибудував єдину Шотландію на території, залитій кров'ю воюючих горців і жителів низин, королів і членів конвенантів, і зробив це, підкреслюючи їхні давні суперечності. Загалом, ця теоретична проблема, що так добре узагальнена у *Tableau de la geographie de la France* Відаля де ля Бланш 1903 р.¹⁴, муси-

nationalism' (*Philosophy and Social Sciences*, 15/1 March 1985, pp. 65-75).

¹³ J. M. Thomson, *The French Revolution* (Oxford 1944), p. 121.

¹⁴ Вона була задумана як початковий том відомої багатотомної *Histoire de la*

ла бути вирішена практично для кожної національної держави: власне, «як фрагмент земної поверхні, що не є ні островом, ні півостровом, і який не може належним чином розглядатися як окрема одиниця фізичною географією, виріс до держави політичної країни і зрештою став батьківщиною (*patrie*)». Оскільки будь-яка нація навіть середнього розміру мусила будувати свою єдність на підставі очевидної невідповідності між ними.

Держави і режими мали всі підстави, якщо було можливо, зміцнювати державний патріотизм почуттями і символами «уявної спільноти», де б і як би вони не виникали, та зосереджувати їх на себе. Як виявилось, час, коли демократизація політики зробила суттєвим «просвітити наших панів», щоб «створити італійців», перетворити «селян у французів» і прикріпити всіх до нації і прапора, був також часом, коли народно-націоналістичні, чи у будь-якому випадку ксенофобські почуття, а також почуття національної зверхності, проповідовані новою псевдонаукою расизму, стало дуже легко мобілізувати. Оскільки період з 1880 до 1914 років був також часом найбільшого відомого на той час масового переселення всередині і між державами, епохи імперіалізму і наростаючих міжнародних суперечок, що закінчились світовою війною. Все це підкреслювало відмінності між «нами» і «ними». І не існує більш ефективного способу згуртувати охоплені відчаєм верстви неспокійних людей, як об'єднати їх проти чужинців. Не треба приймати абсолютний *Primat der Innenpolitik*, щоб визнати, що уряди мали серйозний внутрішній інтерес, мобілізуючи націоналізм серед своїх громадян. Навпаки, ніщо так не стимулювало націоналізм з обох боків,

France, редактованої Ернестом Лавісом, монумент позитивістської науки і республіканської ідеології. Див. J.-Y. Guiomar, 'Le Tableau de la géographie de la France de Vidal de la Blanche' y Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Memoire II**, p. 569ff.

як міжнародний конфлікт. Роль суперечки 1840 р. щодо Рейну у розвитку як французьких, так і німецьких націоналістичних clichés є відомою.¹⁵

Природно, держави будуть використовувати дедалі більш потужну індустрію спілкування зі своїми громадянами, передусім початкові школи, щоб поширити образ та спадщину «нації» і привити прив'язаність до неї, а також прив'язати всіх до країни і прапора, часто «винаходячи традиції», чи навіть нації, з цією метою.¹⁶ Автор пригадує, як його підкоряли у австрійській початковій школі середини 1920-их років такому (неуспішному) політичному винаходу у формі нового національного гімну, яким відчайдушно намагалися переконати дітей, що декілька провінцій, які залишились, коли решта великої Габсбурзької імперії відділилась чи була відірвана від них, сформували єдине ціле, варте любові і патріотичної відданості; завдання, яке зовсім не полегшувалось фактом, що єдина спільна для цих провінцій річ була тим, що змушувало величезну більшість їх жителів хотіти об'єднатися з Німеччиною. «Німецька Австрія», цей курйозний і з коротким життям гімн починався, «ти дивна (*herrliches*) земля, ми любимо тебе», продовжуючись, як і слід було очікувати, лекцією про подорож чи

¹⁵ На французькому боці вона запустила в загальний обіг тему, про «природні межі» нації, термін, який протилежно до історичного міфу, цілковито належить XIX століттю. (Див. D. Nordman, 'Des Limites d'etat aux frontieres nationales' in P. Nora (ed.) *Les Lieux de Memoire*, vol. II**, pp. 35-62 *passim*, але особливо р. 52). На німецькому ця громадська кампанія осені 1840 випродукувала «прорив сучасного німецького націоналізму як масового феномену», котрий був майже негайно – і вперше – визнаний князями і урядами. Пор. H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49* (vol. II, Munich 1987), p. 399. Також вона випродукувала майбутній квазінаціональний гімн.

¹⁶ E. J. Hobsbawm, 'Mass-producing traditions: Europe 1870-1914' у E. J. Hobsbawm and T. Ranger (eds.) *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983) chs. 7. Guy Vincent, *L'Ecole primaire française: Etude sociologique* (Lyons 1980), ch. 8: 'L'Ecole et la nation', особливо pp. 188-193.

уроком географії, що котився разом з гірськими потоками від альпійських льодовиків до Дунайської долини та Відня і закінчувався твердженням, що ця нова залишкова Австрія є «моєю батьківщиною» (*mein Heimat-land*).¹⁷

Хоча уряди очевидно навмисно брали участь у цій ідеологічній інженерії, було б помилкою розглядати ці запитання як чисту маніпуляцію зверху. Вони були, насправді, переважно успішними, коли могли будуватися на уже наявних неофіційних націоналістичних почуттях чи то простонародної ксенофобії, чи *шовінізму* — основа цього слова, щось на зразок «джінгоїзму», вперше з'являється у демагогічному мюзиклі чи водевілі¹⁸, — чи, більш ймовірно, у націоналізмі середніх і нижчих середніх класів. Тією мірою, наскільки такі почуття не створювались, але тільки запозичувались і плекались урядами, ті, хто це робив, ставали чимось на зразок футбольних новачків. У кращому випадку вони не могли повністю контролювати сили, які вивільнили; в гіршому — ставали їх заручниками. Так є незбагненним, що британська влада 1914 р., чи взагалі британський правлячий клас, хотів би організувати ту оргію антинімецької ксенофобії, яка охопила країну після проголошення війни, між іншим, змушуючи британську королівську родину змінити освячену століттями династичне прізвище Гвельф на менш німецькозвучне Віндзор. Оскільки, як ми побачимо, тип націоналізму, який виник ближче до кінця XIX століття, не мав фундаментальної подібності з державним патріотизмом, навіть і коли він приєднував себе

¹⁷ Цей гімн пізніше замінили іншим, географічно більш загальним, але — оскільки мало австрійців вірили в Австрію — сильніше підкреслюючим її німецькість, а також вводячим Бога — між іншим, на мелодію Гайдна, яку також використовували Габсбурзький гімн і «Deutschland über alles».

¹⁸ Див. Gerard de Puymege, 'Le Soldat Chauvin' у P. Nora *Les Lieux de Memoire*, II***, особливо pp. 51ff. Справжній Шовен здається пишався завоюванням Алжиру.

до нього. Його фундаментальна лояльність була, парадоксально, не до «країни», але тільки до особливої версії цієї країни: до ідеологічного конструкту.

Злиття державного патріотизму з недержавним націоналізмом було політично ризикованим, оскільки критерії першого охоплювали, наприклад, всіх громадян французької республіки, тоді як критерії другого були виключними — наприклад, охоплювали тільки тих громадян Французької Республіки, які розмовляли французькою і, у екстремальних випадках, були блондинами і з видовженою формою черепа.¹⁹ Потенційна ціна вливання одного в інший була тому високою там, де отождолення з однією національністю відчувало інші, які відмовлялись бути асимільованими чи ліквідованими нею. У Європі існувало декілька справді достатньо гомогенних національних держав, як, скажімо, Португалія, хоча у середині чи навіть у кінці XIX століття було все ще дуже велике число груп, потенційно класифікованих «національностями», які не виступали з претензіями до офіційно домінуючої «нації», і безкінечне число індивідів, які активно прагнули асимілюватися в тій чи іншій з домінуючих національностей і культурних мов.

Все ж якщо отождолення держави з однією нацією ризикувало створити контрнаціоналізм, то вже сам процес її модернізації робив це набагато менш ймовірним, оскільки він передбачав гомогенізацію і стандартизацію її жителів, особливо за допомогою писемної «національної мови». Як пряме адміністрування сучасними державами величезного числа громадян, так і технічний і еко-

¹⁹ Про сильний расистський елемент в дебатах про французький націоналізм див. Pierre Andre Taguieff, *La Force du prejudice: Essai sur le racisme et ses doubles* (Paris 1987, pp. 126-8). Про нововведення цього соціал-дарвіністського расизму, див. Günter Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936). Ein Beitrag zu Geschichte des Sozialdarwinismus in Frankreich* (Freiburg im Breisgau 1975).

номічний розвиток вимагали її, оскільки вони робили бажаною універсальну грамотність, а масовий розвиток вищої освіти майже обов'язковим. Саме масштаб оперування держави, а також її потреба *прямого* контакту зі своїми громадянами створюють проблему. Так масова освіта з практичних міркувань мусить здійснюватись мовою, якою спілкуються маси, тоді як освіту обмеженої еліти можна вести мовою, незрозумілою для народу чи невживаною ним. У випадку «класичних» мов на зразок латини, класичної перської чи класичної писемної китайської, ними взагалі не спілкувався ніхто. Адміністративні чи політичні операції на верхах можуть вестись мовою, незрозумілою для маси народу, як у випадку, коли угорська знать вела свої парламентські справи до 1840 р. латиною, чи як — все ще — використовується англійська в Індії, але виборча кампанія при демократичному виборчому праві мусить вестись народною мовою. Справді, економіка, технологія і політика дедалі більше роблять мову масового *усного* спілкування суттєвою — необхідність підсилена ростом кіно, радіо і телебачення, — так що мови, первинно винайдені чи функціонуючі як лінгва-франка для мовців взаємно незрозумілих масових говірок, чи як культурні ідіоми для освічених змушені ставати до служби як засіб національного мовлення: мандаринська китайська, бахаська індонезійська, філіппінська.²⁰

Якщо б вибір «офіційної» національної мови був просто вибором практичної зручності, він би був відносно простим. Довелося б вибрати найшвидше ту ідіому,

²⁰ Пор. Приклад про Філіппіни: «Земля 100 мов, але без єдиної мови» (*New York Times*, 2 December 1987). Про цю проблему в загальному див. J. Fishman, 'The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society' у T. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 12*** (The Hague-Paris 1974).

якою розмовляло і/чи яку розуміло найбільше число громадян, або ту, яка б найбільше полегшила спілкування між ними. Вибір Йосипом II німецької адміністративною мовою його багатонаціональної імперії був цілком прагматичним в цьому сенсі, як і вибір Ганді хінді для майбутньої незалежної Індії — для нього була рідною гуяраті, — а з 1947 р. вибір англійської, як засобу національного спілкування, який був найменш неприйнятним для індусів. У багатонаціональних державах ця проблема могла б, теоретично, бути вирішеною, як це прагнули зробити Габсбурги з 1848 р., шляхом надання «мови загального вжитку» (*Umgangssprache*) певного офіційного визнання на відповідному адміністративному рівні. Чим він більш локалізований і безграмотний, наприклад, ближчий до традиційного сільського життя, тим менше підстав для конфлікту між одним мовним рівнем, однією географічною сутністю і іншою. Навіть на піку конфлікту між німцями і чехами у імперії Габсбургів було можливим писати:

У багатонаціональній державі ми можемо вважати гарантованим, що навіть ті, хто, не займаючи офіційної позиції, мають стимули, насправді зобов'язані, вивчати іншу мову — наприклад, торгівці, ремісники, робітники. Селяни найменше зазнають впливу цього *de facto* обмеження. Оскільки самовідділення (*Abgeschlossenheit*) і самодостатність сільського життя, які в силі до цього дня, означають, що вони рідко усвідомлюють близькість поселення, яке розмовляє іншою мовою, щонайменше в Богемії і Моравії, де селяни обох національностей мають однаковий економічний і соціальний статус. На таких територіях мовна межа може залишатися незмінною протягом століть, особливо тому, що сільська ендогамія і те, що є на практиці пріоритетним правом на придбання маєтків членами певної громади, обмежують рекрутування чужинців у таке село. Те невелике їх число, що туди потрапляє, швидко асимілюється і стає з місцевими одним цілим.²¹

²¹ Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich* (Leipzig and Vienna 1918), p. 65. Це є другою, переписаною

Все ж «національна мова» є рідко справою прагматики і ще рідше — безпристрасною, як показують небажання визнавати мови конструктами, пошук історичних обґрунтувань щодо них і культивация для них традицій.²² Менше всього ця справа мала бути прагматичною і безпристрасною для ідеологів націоналізму того виду, яким він розвивався після 1830 р., і того, в який трансформувався ближче до кінця століття. Для них мова була душею нації і, як ми побачимо, дедалі більш вирішальним критерієм національності. Питання, яку мову чи мови варто використовувати у середніх школах Сельє (Сіллі), де німецькомовні і словеномовні жителі співіснували, зовсім не було справою адміністративної зручності. (Насправді це окреме питання довело до конвульсій австрійських політиків у 1895 р.)²³ Всі уряди у багатонаціональних країнах, за винятком найбільш щасливих, добре усвідомлювали вибуховість мовної проблеми.

Те, що робило її ще більш небезпечною, полягало в тому, що за певних обставин будь-який націоналізм, все ще не ототожнений з державою, ставав *політичним*. Тому що держава була машиною, якою треба маніпулювати, якщо якась «національність» має перетворитися в «націю», чи навіть щоб лише вберегти її існуючий статус від історичної ерозії, або асиміляції. Як ми побачимо, мовний націоналізм був і по суті є питанням про мову громадської освіти і офіційного використання. Він стосу-

редакцією *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* (1902) австромарксистського автора, який сам був німецьким селянським сином із Моравії.

²² «Багато мовних громад створюють і культивують міфи та генеалогії стосовно походження і розвитку стандартних видів [своїх мов], щоб затушувати численні компоненти більш недавнього типу, які ті містять... Окремий вид досягає історичності, шляхом асоціації з якимось великим ідеологічним чи національним рухом, або традицією.» J. Fishman, *The Sociology of Language*, p. 164.

²³ W. A. Macartney, *The Habsburg Empire* (London 1971), p. 661.

ється «контори і школи», що поляки, чехи і словенці ніколи не втомлювались повторювати вже з 1848 р.²⁴ Він про те, чи в школах Уельсу мають викладати валлійською так само, як англійською, чи навіть *лише* валлійською; про необхідність давати валлійські імена місцевостям цього князівства, в яких валлійськомовні не проживали ніколи, і яких вони тому ніколи не мали; про мову дорожніх знаків і назв вулиць; про державні субсидії для валлійськомовного телевізійного каналу; про мову, якою проводяться дебати у районних радах і пишуться їх протоколи; про мову аплікаційних форм для прав водія чи електронних рахунків, чи навіть про те, чи двомовні бланки мають розповсюджуватись, а чи окремі кожною мовою, чи, можливо, коли-небудь тільки валлійські. Оскільки, як це виклав автор-націоналіст:

В час, коли валлійська була ще відносно в безпеці, Емріс ап Айвен бачив необхідність зробити її якогось дня офіційною мовою і мовою освіти, якщо вона має вижити.²⁵

Держави таким чином були змушені тим чи іншим способом йти на поступки новому «принципу національності» і його симптомам, чи були вони спроможними використати його собі на користь, чи ні. Найкращий спосіб закінчити цей розділ — стисло переглянути еволюцію ставлення держав XIX століття до проблеми нації і мови. Це питання можна розібрати, вивчаючи дебати технічних експертів, власне урядових статистиків, які спробували скоординувати і стандартизувати періодичні національні переписи, які з середини століття стали

²⁴ P. Burian, 'The state language problem in Old Austria' (*Austrian History Yearbook*, 6-7, 1970-1, p. 87).

²⁵ Ned Thomas, *The Welsh Extremist: Welsh Politics, Literature and Society Today* (Talybont 1973), p. 83.

звичайною частиною індустрії документування, необхідної для всіх «передових» чи сучасних держав. Проблема, яка постала на Першому міжнародному статистичному конгресі 1953 року, полягала в тому, чи питання про «мову спілкування» варто включати у такі переписи, і який вплив воно має на націю і національність.

Це питання першим поставив, що і не дивно, бельгієць Кетелє, який не тільки був засновником соціальної статистики, але представляв державу, де стосунки між французами і фламандцями вже були справою певної політичної напруги. Міжнародний статистичний конгрес 1860 р. вирішив, що питання про мову не має бути обов'язковим в переписах, а кожна держава сама вирішуватиме стосовно його «національного» значення. Однак, Конгрес 1873 р. рекомендував, що таке питання має надалі включатися у всі переписи.

Спершу позицією цих спеціалістів була теза, що «національність» індивіда не буде з'ясовуватись питаннями перепису, за винятком сенсу, який надавали цьому слову французи: власне державного громадянства особи. У цьому сенсі мова не стосувалася «національності», хоча на практиці це означало просто те, що французи, і кожен, хто приймав таке визначення, наприклад, мадяри, офіційно визнавали тільки одну мову в межах своїх кордонів. Французи просто нехтували всіма іншими, мадяри, яким це було зробити набагато важче, оскільки менше половини їхнього королівства говорило мадярською, були змушені юридично описувати інакомовних, як «мадяр, що не говорять мадярською»,²⁶ дуже подібно згодом греки описували жителів анексованих ними частин Македонії як «слов'яномовних греків». Одним словом — мовна монополія замаскована під немовне визначення нації.

²⁶ K. Renner, *Staat und Nation*, p. 13.

Національність, як здавалось очевидним, була надто складною, щоб вимірюватись лише тільки мовою. Габсбурзькі статистики, які були в цьому більш досвідчені, ніж будь-хто інший, прийняли бачення, а) що вона не є атрибутом індивідів, але громад, і б) що також потребує вивчення «ситуації, демаркації і кліматичних умов, а також антропологічних і етнологічних досліджень фізичних та інтелектуальних, зовнішніх і внутрішніх характеристик народу, його звичаїв, звичок тощо».²⁷ Доктор Платтер, колишній директор Віденського статистичного інституту, пішов ще далі і цілком в дусі XIX століття вирішив, що не мова, але *раса* визначає національність.

Однак, національність була надто важливим політичним питанням, щоб його могли прогледіти переписувачі. Вона очевидно мала *якесь* відношення до мови спілкування, вже хоча б тому, що мова почала з 1840 р. відігравати значну роль у міжнародних територіальних конфліктах — дуже значну у питанні про Шлезвіг-Гольштейн, оспорюваний данцями і німцями,²⁸ навіть і якщо до XIX ст. мовні аргументи не використовувались для підтримки територіальних претензій держав.²⁹ Але у 1842 р. *Revue des Deux Mondes* уже зауважила, що «справжні природні межі не визначаються горами і ріками, але швидше мовою, звичаями, пам'яттю, всім тим, що відрізняє одну націю від іншої». Цей аргумент здається використовувався, щоб пояснити, чому Франція *не* мусить обов'язково прагнути до Рейну як кордону; точно так, як аргумент, що «говірка, якою розмовляють у Німці,

²⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen, 1880-1910* (Vienna-Cologne-Graz 1982), p. 76. Представлена тут оцінка статистичних дебатів ґрунтується на цій роботі.

²⁸ Pop. Sarah Wambaugh, *A Monograph on Plebiscites, With a Collection of Official Documents* (Carnegie Endowment for Peace, New York 1920), особливо p. 138.

²⁹ Nordmann y P. Nora (ed.), *Les Lieux de memoire*, vol. II**, p. 52.

тільки віддалено нагадує італійську», дав Кавуру офіційне виправдання для відокремлення частини Савойського королівства на користь Наполеона III.³⁰ Залишається фактом, що мова тепер стала чинником міжнародної дипломатії. Вона очевидно вже була фактором внутрішньої політики деяких держав. Більше того, як відзначив Петербурзький конгрес, вона була єдиним аспектом національності, який об'єктивно можна було хоча б порівнювати і звести в таблиці.³¹

Приймаючи мову показником національності, цей конгрес не тільки прийняв адміністративну позицію, але також погодився з аргументами німецького статистика, який доводив у впливових публікаціях 1866 і 1869 років, що мова саме і є таким єдиним адекватним показником.³² Таким вже довгий час було баченням національності, якого притримувались німецькі інтелектуали і націоналісти, приймаючи до уваги відсутність єдиної німецької національної держави і широке розповсюдження по всій Європі громад, що розмовляли німецькими діалектами, і чий освічені члени писали і читали стандартною німецькою. Це не обов'язково тягнуло вимогу єдиної німецької національної держави, яка б охоплювала всіх цих німців — така вимога була і залишалась цілковито нереалістичною,³³ — і у суто філологічній версії Бьокля зовсім не ясно, скільки спільної свідомості і культури таке визначення передбачало; оскільки, як

³⁰ Ibid., pp. 55-56.

³¹ Brix, *Die Umgangssprachen*, p. 90.

³² Richard Böckh, 'Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität' (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 4, 1866, pp. 259-402; теж саме: *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten* (Berlin 1869)).

³³ Навіть Гітлер розрізняв між німцями Рейху і «національними німцями» (*Volksdeutsche*), що проживали за межами його кордонів, але котрим можна було надати вибір повернення «додому» в Рейх.

ми вже побачили, на лінгвістичних засадах він послідовно зарахував до числа німців мовців ідишем, середньовічним німецьким діалектом, модифікованим в універсальну мову східних євреїв. Проте, як ми також побачили, територіальні претензії на лінгвістичних підставах були тепер можливими — німецька кампанія 1840 р. відкинула французьку вимогу рейнського кордону саме на цій підставі, — і якими б не були підтексти мови точніше, їх більше не можна було виокремити з політичних міркувань.

Але що саме треба було порухувати? У цьому місці очевидна переписна аналогія мови з місцем народження, віком чи подружнім станом зникає. Мова передбачала політичний вибір. Фікер, австрійський статистик, як дослідник відкинув вибір мови громадського життя, який міг накладатися на індивідів державою чи партією, хоча такий був цілком прийнятним для його французьких і угорських колег. На тій же підставі він відкинув мову церкви і школи. Однак, габсбурзькі статистики в дусі лібералізму XIX століття намагались знайти місце для плинності і зміни мови, а понад усе для мовної асиміляції, запитуючи громадян не про їх *Muttersprache* чи (в буквальному сенсі) мову, якої вони вперше навчилися від своїх матерів, але про «мову сім'ї», тобто мову, якою зазвичай розмовляють вдома, яка могла б бути іншою, ніж перша.³⁴

Ніхто не був задоволеним цим ототожненням мови і національності: націоналісти, тому що воно не давало індивідам, що розмовляють однією мовою вдома, вибрати іншу національність, уряди — без сумніву уряд Габсбургів, — тому що вони змогли відчувати небезпеку, навіть і не пробуваючи її. З усім тим, вони недооцінили здат-

³⁴ Brix, *Die Umgangssprachen*, p. 94.

ність цієї проблеми до саморозігріву. Габсбурги відклали означене мовне питання на час, коли національні пристрасті, настільки очевидно перегріті у 60-их роках ХІХ століття, як їм здавалось, охолонуть. Вони почнуть це запитувати у 1880 р. Те, чого ніхто зовсім не прийняв до уваги, полягало в наступному: постановка такого питання буде вже сама собою генерувати мовний націоналізм. Кожен перепис мав стати полем битви між національностями, і дедалі більш витончені спроби влади задовольнити конкуруючі сторони виявились марними. Вони тільки дали нам монументи безпристрасного дослідження, такі як австрійський і бельгійський переписи 1910 р., які дають насолоду історикам. Насправді, ставлячи питання про мову, переписи вперше змусили кожного вибирати не тільки національність, але й мовну національність.³⁵ Технічні потреби сучасної адміністративної держави ще раз допомогли стимулювати появу націоналізму, трансформації якого ми далі досліджуватимемо.

³⁵ *Ibid.* p. 114.

РОЗДІЛ 4

Трансформація націоналізму в період 1870-1918 років

Як тільки був досягнутий певний рівень європейського розвитку, спільноти народів, що мовчки визрівали протягом століть, повстали зі світу пасивного народного існування (*passiver Volkheit*). Вони усвідомили себе силою з історичним призначенням. Вони вимагали контролю над державою, як найвищим наявним інструментом влади, і боролися за своє політичне самовизначення. Днем народження політичної ідеї нації, а також цієї нової свідомості є 1789, рік Французької революції.¹

Через двісті років після Французької революції жоден серйозний історик і, сподіваємось, жоден, хто дочитав до цього місця дану книгу, не буде розглядати твердження, подібні цитованому вище, інакше, ніж вправи в програмі з міфології. Все ж ця цитата здається репрезентативним викладом того «принципу національності», який доводив до колапсів міжнародну політику Європи після 1830 р., привів до створення нових держав, що відповідали, наскільки було можливим, першій половині заклику Мацціні «кожній нації державу», але набагато менше другій, «лише одна держава для всієї нації».² Вона репрезентативна, зокрема, за п'ятьма відношеннями: в підкресленні мовної і культурної спільності, що було нововведенням XIX століття,³ в підкресленні швидше націоналізму, що прагнув сформувати чи захопити держави, ніж «націй» уже існуючих держав; у її історизмі і

¹ K. Renner, *Staat und Nation*, p. 89.

² *Ibid.* p. 9.

³ Поп. 'Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats' y H. A. Winkler (ed.), *Nationalismus* (Königstein im Taunus 1985), p. 128.

відчутті історичної місії, у декларуванні свого родоводу з 1789 р., і не меншою мірою у своїй термінологічній розмитості і риторичності.

Все ж, хоча ця цитата на перший погляд виглядає чимось подібним на те, що міг би написати і сам Мацціні, насправді вона була написана через сімдесят років після революцій 1830 р. і марксистським соціалістом моравського походження у книзі про особливі проблеми Габсбурзької імперії. Словом, хоча її легко сплутати з «принципом національності», який змінив карту Європи між 1830 і 1870-ими роками, насправді вона стосується пізнішої і іншої стадії націоналістичного розвитку європейської історії.

Націоналізм 1880-1914 рр. відрізнявся за трьома головними аспектами від Маццініанської фази націоналізму. По-перше, він відмовився від «принципу порога», який, як ми побачили, був у центрі націоналізму ліберальної епохи. З того часу і надалі *будь-яке* людське утворення, що вважає себе «нацією», заявляло право на самовизначення, яке, згідно з останнім аналізом, означало право на окрему суверенну незалежну державу для його території. По-друге, внаслідок цієї мультиплікації потенційних «неісторичних» націй, етнічність і мова стали головним, дедалі більш вирішальним чи навіть єдиним критерієм потенційної національності. Все ж була і третя зміна, яка впливала не стільки на недержавні національні рухи, що тепер ставали все численнішими і амбітнішими, як на національні почуття всередині встановлених націй-держав: різке зрушення у бік політичного права нації і прапора, для якого термін «націоналізм» і був насправді винайдений в останні десятиліття XIX століття. Цитата Реннера представляє дві перші, але (походячи зліва) цілком очевидно не третю з цих змін.

Є три причини, чому не часто помічалось, як насправді пізно етно-лінгвістичний критерій визначення нації став панівним. Перша — два найбільш помітні недержавні національні рухи першої половини XIX століття суттєво базувались на спільнотах освічених, об'єднаних через політичні і географічні кордони використанням встановленої мови високої культури і її літератури. Для німців і італійців їхня національна мова була не просто адміністративною зручністю чи засобом уніфікації загальнодержавного спілкування, як була французька у Франції після едикту Вілер-Котре у 1539 р., чи навіть революційним засобом для донесення істин свободи, науки і прогресу до кожного, що гарантує тривалість громадянської рівності і захищає від відродження *старорежимної* ієрархії, яким вона була для якобінців.⁴ Вона була навіть більше, ніж засобом вишуканої літератури і універсального інтелектуального самовиразу. Вона була *єдиною* річчю, що робила їх німцями чи італійцями, і тому несла значно сильніший заряд національної тотожності, ніж, скажімо, англійська для тих,

⁴ «Всі члени суверенного народу можуть займати всі (громадські) посади; є бажаним, щоб всі обіймали їх в порядку ротації до повернення до своїх сільськогосподарських чи механічних занять. Цей стан справ ставить нас перед наступною альтернативою. Якщо ці посади будуть зайняті людьми, що не можуть висловлюватися чи писати національною мовою, як права громадян зможуть захищатися документами, тексти котрих містять термінологічні помилки, ідеям бракує точності, одним словом, всі ознаки безграмотності?

Якщо, з іншого боку, така безграмотність мала б не допустити людей до громадських посад, ми б швидко побачили нове народження тієї аристократії, котра вже колись використовувала *patois* як знак захисної ввічливості, говорячи до тих, кого вона пихато називала «нижчими станами» (*les petits gens*). Незабаром суспільство було б знову зараженим «правильним видом людей» (*de gens comme il faut*) ... Між двома розділеними класами знову б встановився якийсь вид ієрархії. Таким чином незнання мови піддало б ризику соціальне благо, або воно б зруйнувало рівність.» (Із Abbe Gregoire's *Rapport*, цитованого у Fernand Brunot, *Histoire de la langue française* (Paris 1930-48), vol. IX, I, pp. 207-208.

хто писав чи читав нею. Проте, хоча для німецького і італійського ліберальних середніх класів мова таким чином забезпечила головний аргумент для створення об'єднаної національної держави, в першій половині XIX століття нічого подібного більше ніде не було. Політичні претензії на незалежність Польщі чи Бельгії не були мовно обґрунтованими, і не були такими повстання різних балканських народів проти Османської імперії, які випродували деякі незалежні держави. Не був таким і ірландський рух у Британії. Навпаки, де мовні рухи уже здобули значну політичну опору, як у чеських землях, національне самовизначення (як протилежне до культурного визнання) ще не було на порядку денному, про встановлення окремої держави ще серйозно не думали.

Як би то не було, оскільки Європа кінця XIX століття (і значною мірою під німецьким інтелектуальним впливом) була охоплена романтичною пристрасстю до чистого, простого і незіпсованого селянства, і до цього фольклорного перевідкриття «народу», простонародна мова, якою спілкувався народ, стала надзвичайно важливою. Все ж, хоча цей народницький культурний ренесанс забезпечив фундамент для багатьох наступних націоналістичних рухів, і тому його виправдано вважають першою фазою («фазою А») їхнього розвитку, навіть сам Грох не сумнівається, що в жодному сенсі він ще не був політичним рухом народу, яким так цікавились, ні не викликав він жодного політичного прагнення чи програми. Справді, деколи відкриття народної традиції і її перетворення у «національну традицію» якогось забутого історією селянського народу було справою ентузіастів із (чужих) правлячих класів чи еліти, таких як балтійські німці чи фінські шведи. Фінське Літературне Товариство (засноване 1831 р.) було засноване шведами, його про-

токоли велись шведською, і всі праці головного ідеолога фінського культурного націоналізму Шнелльмана здається написані шведською.⁵ Хоча є неможливим заперечувати широке розповсюдження в Європі у період з 1780-их до 1940-их років рухів культурного і мовного відродження, є помилкою плутати Грохову фазу А з його фазою Б, коли приходить до існування група активістів, відданих політичній агітації на користь «національної ідеї», і ще менше з його фазою С, коли стає можливим опертися на масову підтримку «національної ідеї». Як показує приклад Британських островів, немає, між іншим, необхідного зв'язку між рухами культурного відродження цього типу і наступною національною агітацією чи рухами політичного націоналізму, і, навпаки, такі націоналістичні рухи можуть спершу мати мало, а то й взагалі нічого спільного з культурним відродженням. Фольклорне Товариство (1878) і відродження народної пісні в Англії були не більше націоналістичні, ніж Товариство циганських звичаїв.

Третя причина стосується швидше етнічного, ніж мовного ототожнення. Вона полягає у відсутності — аж до дуже пізніх років ХІХ століття — впливових теорій чи псевдотеорій, що ототожнюють нації з генетичним походженням. Ми повернемось до цього нижче.

Зростаюче значення «національного питання» протягом сорока років перед 1914 р. не вимірюється просто його інтенсифікацією в межах старих багатонаціональних імперій типу Австро-Угорщини і Туреччини. Воно стало тепер важливим питанням внутрішньої політики очевидно всіх європейських держав. Так, навіть у Об'єднаному Королівстві воно більше не зводилось до ірландської проблеми, хоча ірландський націоналізм,

⁵ E. Juttikala and K. Pirinen, *A History of Finland* (Helsinki 1975), p. 176.

під цим іменем, також виріс, — число газет, що описували себе як «національні» чи «націоналістичні» зросло від однієї в 1871 р. до 13 у 1881 р., і до 33 у 1891 р.⁶ — і стало політично вибуховим у британській політиці. Проте, часто не беруть до уваги, що це також був період, коли вперше було визнано валлійські національні інтереси як такі (Акт про неробочі неділі в Уельсі 1881 р. описується як «перший однозначно валлійський акт парламенту»),⁷ і коли Шотландія здобула як скромний рух за місцеве самоуправління шотландський офіс в уряді, так і, через так звану «Гошенську формулу», гарантовану національну долю суспільних витрат Об'єднаного Королівства. Внутрішній націоналізм міг також — як у Франції, Італії і Німеччині — прийняти форму росту тих правих рухів, для яких термін «націоналізм» насправді і викували у цей період, чи, загалом, політичної ксенофобії, яка знайшла свій найбільш прикрий, але не єдиний вираз у антисемітизмі. Що така відносно спокійна держава як Швеція пережила в цю епоху шок національного відокремлення Норвегії (1907) (воно ніким навіть не пропонувалось до 1890-их), є щонайменше настільки ж значимим, як і параліч габсбурзької політики в наслідок суперечностей націоналістичних агітацій.

Більше того, саме в цей період ми зустрічаємо поширення націоналістичних рухів у регіонах, де їх раніше не знали, чи серед людей, які до цього часу мали інтерес тільки до фольклору, чи навіть вперше, показово, у незахідному світі. Наскільки нові антиімперіалістичні

⁶ Я завдячую цими даними, видобутими з газетного видавничого каталогу тих років, неопублікованому дослідженню ірландської провінційної преси, 1852-1892, Мері Ло Лер із Біркбек Коледж.

⁷ Див. 'Report of the Commissioners appointed to inquire into the operation of the Sunday Closing (Wales) Act, 1881' (*Parliamentary Papers*, H. o. C., vol., XL of 1890); K. O. Morgan, *Wales, Rebirth of Nation 1880-1980* (Oxford 1982), p. 36.

рухи можна розглядати як націоналістичні, далеко не ясно, хоча вплив західної націоналістичної ідеології на їх проповідників і активістів є незаперечним — як у випадку ірландського впливу на індійський націоналізм. Однак, навіть якщо ми обмежимось Європою і її країнами, то виявимо в 1914 р. багато рухів, що заздалеку існували чи зовсім не існували у 1870 р.: серед вірменів, грузинів, литовців і інших балтійських народів та євреїв (як сіоністської, так і несіоністської версій), серед македонців і албанців на Балканах, рутенців [українців — Т. К.] і хорватів у імперії Габсбургів — хорватський націоналізм не варто плутати з більш ранньою хорватською підтримкою югославського чи «іллирійського» націоналізму — серед басків і каталонців, валлійців, і в Бельгії очевидно радикалізований фламандський рух, а також і до цього часу неочікувані штрихи місцевого націоналізму на теренах типу Сардинії. Ми можемо навіть виявити перші прояви арабського націоналізму в Османській імперії.

Як уже зазначалось, більшість цих рухів тепер підкреслювали мовний і/чи етнічний елемент. Що це було часто новим, легко продемонструвати. До заснування Галльської ліги (1893), що спершу не мала жодних політичних цілей, ірландська мова не була питанням ірландського національного руху. Вона не фігурувала ні у Відмовній агітації О'Конела — хоча Визволитель був галльськомовним жителем Керрі, — ні у Фенійській програмі. Навіть серйозні спроби створити уніфіковану ірландську мову із звичайного комплексу діалектів не робились аж до часу після 1900 р. Фінський націоналізм був схильний захищати автономію цього Великого герцогства від царів, і фінські ліберали, які з'явилися після 1848 р., прийняли позицію, що вони представляють єдину двомовну націю. Фінський націоналізм не став

суттєво мовним до 1860-их років (коли імператорський указ покращив суспільну позицію фінської стосовно шведської), але до 80-их років XIX століття мовна боротьба залишалася переважно внутрішньою класовою боротьбою між нижчим класом фінів (представлених 'Fennomen', який стояв за єдину націю з фінською мовою) і вищим класом — шведською меншістю (представленою 'Svecomen', який аргументував, що ця країна охоплювала дві нації, а тому дві мови). Тільки після 1880 р., коли царизм змістився у свій власний тип русифікуючого націоналізму, дійсно боротьба за автономію і за мову та культуру почала співпадати.⁸

Знову ж таки, каталонізм, як (консервативний) культурно-мовний рух, навряд чи можна прослідкувати вглиб далі 1850-их років, фестиваль Хокс Флоралс (аналог валлійського Айстедфодау) не був відроджений до 1859 р. Сама ця мова не була офіційно стандартизована до початку XX століття,⁹ і каталонський регіоналізм не цікавився мовним питанням до середини чи кінця 1880-их років.¹⁰ Розвиток баскського націоналізму, як припускається, відставав десь на тридцять років від каталонського, хоча ідеологічне зрушення баскського автономізму від захисту чи реставрації давніх феодальних привілеїв до мовно-расового аргументу було раптовим: у 1894 р., менш ніж тридцять років після кінця Другої Карлістської війни, Сабіно Арана заснував свою Баскську Національну Партію (PNV), між іншим, одночасно винайшовши баскську назву для тієї країни ('Euskadi'), якої до того часу не існувало.¹¹

⁸ Juttikala and Pirinen. *A history of Finland*, pp. 176-186

⁹ Carles Riba, 'Cent anys de defensa i illustració de l'idioma a Catalunya' (*L'Avenc*, 71, May 1984, pp. 54-62). Це є текстом лекції, оригінально прочитаної у 1939.

¹⁰ Francesc Vallverdu, 'El català al segle XIX' (*L'Avenc*, 27, May 1980), pp. 30-36.

¹¹ H.-J. Puhle, 'Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext' у H. A. Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen 1982), p. 61.

В іншому кінці Європи національні рухи балтійських народів навряд чи вийшли зі своєї першої (культурницької) фази на початок останньої третини минулого століття, а на віддалених Балканах, де македонське питання підняло свою криваву голову після 1870 р., ідея, що різні національності, які проживають на цій території, варто розрізняти згідно з їх мовами, була останньою із багатьох, які жалили Сербію, Грецію, Болгарію і Високу Порту, що змагались за неї.¹² Жителів Македонії розрізняли за їх релігією, чи претензії на цю чи ту її частину базувались на історії, за рангом від середньовічної до античної, або ще на етнографічних аргументах про спільні звичаї і культові дійства. Македонія не стала полем битви для слов'янських філологів аж до XX століття, коли греки, які не могли змагатися на цьому терені, компенсували себе підкресленням уявної етнічності.

Водночас — у другій половині століття — етнічний націоналізм отримав потужне підкріплення: на практиці — від дедалі більш масової географічної міграції людей, і в теорії — шляхом трансформації центрального поняття соціальної науки XIX століття — «раси». З одного боку, давно встановлений поділ людства на кілька «рас» згідно з кольором шкіри тепер розвинули у набір «расових» відмінностей, що дозволяв розділяти людей приблизно однаково блідої шкіри на «аріан» і «семітів» чи, серед «аріан», нордичних, альпійських і середземноморських. З іншого боку, дарвінівський еволюціонізм, доповнений пізніше тим, що стало відомим як генетика, забезпечив расизм, що виглядало потужним набором «наукових» аргументів на користь того, щоб чужинців тримати подалі чи, як виявилось, виганяти і убивати. Все це сталося

¹² Carnegie Endowment for International Peace: *Report of the International Commission to Enquire into the Cause and Conduct of the Balkan Wars* (Washington 1914), p. 27.

відносно пізно. Антисемітизм не набув «расового» (як відмінного від релігійно-культурного) характеру до близько 1880 р., головні проповідники німецького і французького расизму (Ваше де Ляпож, Хьюстон Стюарт Чемберлен) належать до 1890-их років, і «нордики» не ввійшли до расистського чи якогось іншого дискурсу до 1900 р.¹³

Зв'язки між расизмом і націоналізмом є очевидними. «Раса» і мова легко плутались, як у випадку «аріан» і «семітів», що обурювало скрупульозних вчених типу Макса Мюллера, який вказував, що «расу», генетичне поняття, не можна виводити з мови, яка не успадковується. Більше того, існує очевидна аналогія між наполяганням расистів на важливості расової чистоти і жахах змішаних шлюбів та наполяганням дуже багатьох — хочеться навіть сказати майже всіх — форм мовного націоналізму на необхідності очистити національну мову від чужих елементів. У ХІХ столітті англійці були цілком унікальними, вихваляючись своїм змішаним походженням (брити, англосакси, скандинави, нормани, скоти, ірландці тощо) і прославляючи філологічну мішанину своєї мови. Проте, що ще більше зближувало «расу» і «націю», то це практика використання обох слів як очевидних синонімів, однаково широко узагальнюючи «расовий»/ «національний» характер, що було тоді модою. Так, перед англо-французькою *Entente Cordiale* [Сердечною угодою — Т. К.] 1904 р. французький автор зауважував, що угода між цими двома країнами була відкинута як не-

¹³ J. Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900* (Middletown 1978), p. 108. «Нордична» раса під цим іменем вперше з'являється у класифікуючій антропологічній літературі у 1998 (*OED Supplement: 'nordic'*). Цей термін здається належить J. Deniker, *Races et peuples de la terre* (Paris 1900), але був піднятий расистами, які виявили, що він зручно описує біляву, довгоголову расу, яку вони поєднували з вищністю.

можлива через «природжену ворожнечу» між двома означеними расами.¹⁴

Навряд чи дивує, що націоналізм здобув ґрунт настільки швидко з 1870-их до 1914 р. Він був функцією як соціальних, так і політичних змін, не згадуючи вже навіть міжнародної ситуації, яка надавала багато підстав для розпалювання ворожості до іноземців. Соціально, три процеси надали значно розширену сферу для розвитку новітніх форм винайдення «уявних» чи навіть дійсних спільнот як національностей: протистояння традиційних груп, наляканих стрімким приходом новизни, швидкий ріст новітніх і цілком нетрадиційних класів та прошарків в урбанізованих суспільствах розвинутих країн і безпрецедентні міграції, які поширили численні діаспори народів по всій земній кулі, при чому кожна була ворожа як до місцевих, так і до інших груп мігрантів, і жодна все ще не мала навичок і традицій співіснування. Вже однієї глибини і швидкості змін у цей період було б достатньо для пояснення, чому за таких обставин причини для конфліктів між групами множились, навіть якщо б ми не помітили потрясінь «Великої депресії», які дуже часто у ці роки ламали життя бідних і економічно скромних чи непевних. Все, що було потрібним для входження націоналізму в політику, зводилось до того, щоб група людей, які вважали себе, яким завгодно способом, руритенцями, чи бачились такими іншими, стала спроможною прислухатись до аргументу, що їхні негаразди певним чином спричинені принижуючим трактування (часто незаперечним) руритенців іншими національностями чи порівняно з іншими національностями, чи неруритенськими державою, або правлячим класом. У будь-якому випадку, на 1914 р. спостерігачі були

¹⁴ Jean Finot, *Race Prejudice* (London 1906), pp. V-VI.

схильні дивуватися європейським населенням, яке все ще видавалось цілковито несприйнятливим до будь-якої апеляції на засадах національності, хоча це не викликало необхідно прихильності до націоналістичних програм [цих спостерігачів — Т. К.]. Американські громадяни іммігрантського походження не вимагали жодних мовних чи інших поступок своїй національності з боку федеральної влади, але, проте, кожен політик Демократичної партії досконало знав, що звернення до ірландців, як ірландців, до поляків, як поляків, оплачувалися.

Як ми побачили, головними політичними змінами, що перетворили потенційну чутливість до національних закликів у дійсне їх сприйняття, були демократизація політики у зростаючому числі держав і створення сучасної адміністративної, мобілізуючої громадян і залежної від їх впливу держави. Але все ж таки ріст масової політики допомагає нам швидше переформулювати питання про народну підтримку націоналізму, ніж відповісти на нього. Що ми маємо відкрити, то це те, що саме точно означали національні гасла у політиці, і чи вони означали те ж саме для різних соціальних виборчих груп, як вони мінялися, і за яких обставин вони комбінувалися чи були несумісними з іншими гаслами, які могли б мобілізувати громадянство, як вони брали гору над ними чи зазнавали в цьому невдачі.

Ототожнення нації з мовою допомагає нам відповісти на ці запитання, оскільки мовний націоналізм суттєво вимагає державного контролю мови, чи хоча б здобуття офіційного визнання для неї. Це очевидно не є однаково важливим для всіх прошарків чи груп в межах держави чи національності, або для кожної держави чи національності. У будь-якому випадку, проблеми влади, статусу, політики та ідеології, а не спілкування чи навіть

культури лежать в серці мовного націоналізму. Якщо б спілкування чи культура були вирішальним питанням, єврейський націоналістичний рух (сіонізм) не вибрав би сучасний іврит, яким на той час ніхто не розмовляв, та й то з вимовою, неподібною до використовуваної в європейських синагогах. Він відкинув ідиш, яким спілкувалися 95% ашкеназьких євреїв з європейського сходу і їхні емігранти на заході – тобто суттєва більшість всіх євреїв світу. На 1935 р., як було сказано, приймаючи до уваги велику, різноманітну і витончену літературу, випroduкувану для його десяти мільйонів послідовників, ідиш був «однією з провідних «літературних» мов свого часу».¹⁵ І ірландський націоналізм не пустився б після 1900 р. у приречену кампанію новонавернення ірландців до мови, якої більшість з них вже не розуміли, і яку ті, хто взявся навчати її основам своїх співвітчизників, лише самі починали розуміти дуже неповно.¹⁶

Навпаки, як приклад ідишу показує, і золотий вік діалектних літератур (XIX ст.) підтверджує, існування широко використовуваної в усному мовленні чи навіть писемної ідіоми не генерує необхідно мовно-ґрунтованого націоналізму. Такі мови чи літератури можуть вважати себе і бачитися іншими цілком свідомо швидше як доповнюючі, ніж конкуруючі з певною панівною мовою загальної культури та спілкування.

Політико-ідеологічний елемент є очевидним в процесі конструювання мови, який може варіюватись від простої «корекції» і стандартизації існуючих літературних та культурних мов через формування таких мов із звичайного комплексу значною мірою співпадаючих діалектів до реанімації мертвих чи майже зниклих мов, що є практич-

¹⁵ Lewis Glinert, 'Viewpoint: the recovery of Hebrew' (*Times Literary Supplement*, 17, June 1983, p. 634).

¹⁶ Pop. Declan Kiberd, *Synge and the Irish Language* (London 1979), e. g. p. 223.

но однаковим з очевидним винайденням нових. Оскільки, на противагу націоналістичному міфу, народна мова не є фундаментом національної свідомості, а, як говорить Айнар Гауген, є «культурним артефактом».¹⁷

Свідома санскритизація літературної бенгальської, що виникла у XIX столітті як мова культури, не тільки відділила освічений вищий клас від народних мас, але також індуїзувала високу бенгальську культуру, таким чином принижуючи бенгальські мусульманські маси; навпаки, певна десанскритизація наявна у мові Бангладеш (Східний Бенгал) з часу відокремлення. Ще більш повчальною є спроба Ганді розвинути і зберегти єдину індійську мову, ґрунтовану на єдності національного руху, тобто не дати індуїстському і мусульманському варіантам єдиної лінгва-франка північної Індії розійтись надто далеко, одночасно забезпечуючи національну альтернативу для англійської. Однак, екуменічно мислячим поборникам єдиної індійської протистояла тверда проіндуїстська і антимусульманська (значить антиурдійська) група, яка у 1930-их роках контролювала організацію, сформовану Національним Конгресом для пропаганди єдиної мови, що привело до відходу від цієї організації (Хінді Сайтья Самуелян чи ХСС) Ганді, Неру і інших лідерів Конгресу. У 1942 р. Ганді безуспішно повертався до цього проекту створення «широкої індійської». Водночас ХХС створила стандартизовану індійську свого власного бачення, в остаточному підсумку, розбудовуючи екзаменаційні центри для середньої і університетської освіти та здобуття ступенів з мови, яка таким чи-

¹⁷ Einar Haugen, *Language Conflicts and Language Planning: The Case of Modern Norwegian* (The Hague 1966); того ж автора, 'The Scandinavian languages as cultural artifacts' in Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotindra Das Gupta (eds.), *Language Problems of Developing Nations* (New York-London-Sydney-Toronto 1968), pp. 267-284.

ном була стандартизована для цілей навчання, отримала «Раду з наукової термінології» для розширення свого словника у 1950 р. і коронувалася індійською енциклопедією, започаткованою 1956 р.¹⁸

Справді, мови ставали дедалі більш свідомими вправами з соціальної інженерії пропорційно до того, як їхнє символічне значення домінувало над їхнім дійсним використанням, що засвідчують різноманітні рухи за «справжній» чи більш істинно «національний» словник, найкращим відомим свіжим прикладом яких є боротьба французьких урядів проти «franglais». Пристрасті, що стоять за цими рухами легко зрозуміти, але вони не мають нічого спільного з мовленням, писанням, розумінням чи навіть духом літератури. Норвезька з суттєвими проявами данської була і залишається головним засобом норвезької літератури. Реакція проти неї у XIX столітті була націоналістичною. Як видно з тону заяви німецького казино у Празі, яке у 1890-их роках проголосило, що вивчення чеської — на той момент мови 93% міського населення — є *національною зрадою*,¹⁹ ця заява не була висловлюванням з питання спілкування. Ентузіасти валлійської, які навіть зараз видумують уельські топоніми для місцевостей, які ніколи не мали таких до теперішнього часу, цілком добре знають, що мовці валлійською потребують зуельщеної назви Бірмінгему не більше, ніж такої ж для Бомако чи будь-якого іншого іноземного міста. Однак, якою б не була мотивація пла-

¹⁸ J. Bhattacharyya, 'Language, class and community in Bengal' (*South Asia Bulletin*, VII, I and 2, Fall 1987, pp. 56-63); S. N. Mukherjee, 'Bhadralok in Bengali Language and Literature: an essay on the language of class and status' (*Bengal Past And Present*, 95, part II, July-December 1976, pp. 225-37); J. Das Gupta and John Gumperz, 'Language, communication and control in North India', in Fishman, Ferguson, Das Gupta (eds.), *Language Problems*, pp. 151-166.

¹⁹ B. Sutter, *Die Badensichen Sprachenverordnungen von 1897*, 2 vols. (Graz-Cologne 1960, 1965), vol. II, pp. 86-88.

нованого мовного конструювання і маніпуляції, і яким би не був ступінь передбачуваної трансформації, державна сила є суттєвою для нього. Як, за винятком державної сили, міг би румунський націоналізм наполягати (у 1863 р.) на своїх латинських джерелах (як відмінних від оточуючих слов'янських і мадярських), пишучи і друкуючи своєю мовою за допомогою латини замість до цього часу звичайної кирилиці? (Граф Зедльницький, начальник поліції Габсбургів при Меттерніху, практикував подібну форму культурно-мовної політики, субсидуючи друк православної релігійної літератури латиною замість кирилиці, для того щоб зашкодити всеслов'янським тенденціям серед слов'ян імперії Габсбургів.)²⁰ Як, якщо не через підтримку влади і визнання в освіті і адміністрації, змогли б домашні чи провінційні ідіоми трансформуватися в мови, спроможні змагатися з домінуючими мовами національної чи світової культури, не кажучи вже про очевидно не існуючі мови, що стали реальними? Яким було б майбутнє івриту, якщо б Британська підмандатна територія в 1919 р. не прийняла його однією з трьох офіційних мов Палестини, в час, коли число людей, що спілкувалися івритом як повсякденною мовою, було меншим 20000? Що ще, крім системи середньої чи навіть вищої освіти фінською, могло б допомогти очевидному факту, що коли мовні лінії застигли у Фінляндії перед кінцем XIX століття, «відсоток інтелектуалів, що розмовляли шведською, був у багато разів вищим відсотка шведськомовних простих людей», тобто, що освічені фіни продовжували вважати шведську більш зручною, ніж їхня материнська мова.²¹

²⁰ J. Fishman, 'The sociology of language: an interdisciplinary approach' in T. E. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 12*** (The Hague-Paris 1974), p. 1755.

²¹ Juttika and Pirinen, *A history of Finland*, p. 176.

Все ж наскільки б не були мови символами національних прагнень, вони також мають і широку сферу практичного і соціально диференційованого використання, і ставлення до мов, вибраних офіційними для адміністративних, освітніх чи інших цілей в результаті розрізняються. Дозвольте нагадати ще раз, що суперечливим елементом є *письмова мова*, чи мова використовувана в *громадських цілях*. Мова (мови), якою розмовляють у межах приватної сфери спілкування, не піднімає серйозних проблем, навіть якщо вона чи вони співіснують з громадськими мовами, оскільки кожна займає своє власне місце, що навіть і дитина знає, коли переключається з ідіоми, відповідної для мовлення з батьками, на ту, що призначена для вчителів чи друзів.

Більше того, хоча надзвичайна соціальна і географічна мобільність цього періоду змушувала, чи спонукала, безпрецедентне число чоловіків — і навіть, не зважаючи на їхню зайнятість в приватній сфері, жінок — вивчати нові мови, цей процес сам собою не обов'язково ставив ідеологічні питання, якщо одна мова навмисно *відкидалася*, а інша *ставилась на її місце* переважно — насправді майже універсально — як засіб входження до ширшої культури чи вищого соціального класу, ототожненого з тією іншою мовою. Це без сумніву часто мало місце, як у випадку асимільованих із середнього класу ашкеназьких євреїв центральної і західної Європи, які пишалися невмінням розмовляти чи навіть розуміти ідиш, або, як здається, деколи в родинній історії численних пристрасних німецьких націоналістів чи націонал-соціалістів центральної Європи, чиї прізвища вказують на очевидно слов'янське походження. Проте, не так вже й рідко старі і нові мови жили у симбіозі, кожна у своїй власній сфері. Для освіченого середнього класу Венеції володіння італійською не більшою мірою викликало відмову від

венетійської вдома чи на базарі, ніж двомовність — зраду рідної валлійської для Ллойда Джорджа.

Розмовна мова таким чином не являла серйозних проблем ні для вищих верств суспільства, ні для маси трудового народу. Верхи розмовляли однією з мов ширшої культури, і якщо їхня власна національна говірка чи родинна мова не були з числа таких, їхні чоловіки — і на початок ранніх 1900-их років деколи навіть їхні жінки — вивчали одну чи більше з них. Вони переважно природно розмовляли стандартною національною мовою способом «людей з освітою», з регіональним акцентом і ознаками місцевого словника чи без таких, але звичайно у такий спосіб, який видавав їхню приналежність до свого соціального стану.²² Вони могли (або і ні) говорити діалектом чи жаргоном нижчих станів, з якими вони вступали в контакт, у залежності від свого власного родинного походження, місця проживання, виховання, звичаїв власного класу і, звичайно, міри, якою спілкування з цими нижчими станами вимагало знання їхньої мови (мов) чи якоїсь креольської, чи Піджина. Офіційний статус будь-якої з цих мов не був важливим, оскільки, якою б не була мова офіційного використання і культури, вона була в їхньому розпорядженні.

Для неписьменних з числа простих людей світ слів був цілковито усним, а тому мова офіційного чи будь-якого іншого письма не мала значення, за винятком того, що вона дедалі більше нагадувала їм про власний брак знання і сили. Вимога албанських націоналістів, що їхня мова має писатися не арабськими, не грецькими літерами, а латинською абеткою, що не передбачало нижчості ні греків, ні турків, очевидно не мала значення

²² Жоден віденський іздовий, чуючи діалект Охса фон Лерхенау, навіть не бачачи того, хто говорить, не мав би ані найменшого сумніву щодо його соціального статусу.

для людей, які не могли читати жодного письма. У міру того, як люди з різних земель щораз більше вступали між собою в контакти, а самодостатність села зростала, проблема пошуку спільної мови для спілкування стала серйозною — менше для жінок, замкнених в обмеженому середовищі, ще менше для тих, хто вирощував хліб чи худобу — і найпростішим способом її вирішення було достатнє, щоб влаштуватися, вивчення національної (чи якоїсь національної) мови. Ще більше це ставало так, оскільки дві великі інституції масової освіти, початкова школа і армія, принесли деяке знання офіційної мови у кожен дім.²³ Що мови суто локального чи соціально обмеженого використання мали втратити ґрунт на користь мов ширшого вжитку, не дивує. І немає також жодного свідчення, що така мовна зміна і адаптація зустрічала якесь протистояння знизу. У випадку двох мов, мова з більш широким використанням мала величезні і очевидні переваги і жодних явних перепон. Також взагалі ніщо не перешкоджало використанню материнської мови серед одномовних. Однак, одномовні бретонці були безпорадними за межами рідної території і своїх традиційних занять. Десь в іншому місці простий бретонець мало чим відрізнявся від безсловесної тварини: німого пучка м'язів. З погляду бідних людей, які шукали роботу і спосіб якось знайти собі місце в сучасному світі, не було нічого поганого в тому, що селяни перетворювались на французів чи поляків у Чикаго, навчаючись англійської і прагнучи стати американцями.

Якщо переваги знання нелокальної мови були очевидними, то плюси володіння мовою ширшої циркуляції, і зокрема світовою мовою, були навіть ще більш не-

²³ Вже в 1794 р. абат Грего відзначав з задоволенням, що «загалом французькою спілкуються у наших батальйонах», напевно тому, що люди різного регіонального походження часто там перемішувались.

заперечними. Той тиск, що існує в Латинській Америці на користь навчання простонародними індіанськими мовами, що не є навіть писемним, породжений не індіанцями, але *indigenista* інтелектуалами. Бути одномовним значить бути скутим, якщо твоя місцева мова не виявилась *de facto* світовою мовою. Переваги знання французької були такими, що у Бельгії між 1846 і 1910 роками набагато більше природжених мовців фламандською стали двомовними, ніж число франкомовних, що потурбувались вивчити фламандську.²⁴ Занепад локалізованих чи мов обмеженого циркулювання, що існують збоку великих, не потребує для пояснення прийняття гіпотези про національно-мовне гноблення. Навпаки, гідні пошани і систематичні зусилля на їх підтримку, часто дорогою ціною, не досягали більшого, як лише сповільнення відступу зорбської, раєтророманської (романш/ладінш) чи шотландської галльської. Не дивлячись на сповнені гіркоти спогади народних інтелектуалів, яким прозаїчні вчителі забороняли використовувати рідну говірку чи мову в класах, де уроки велись англійською чи французькою, немає свідчення, що батьки цих учнів *масово* б віддали перевагу освіті виключно їхньою власною мовою. Звичайно, зобов'язання навчатися виключно іншою мовою *обмеженого* обігу — наприклад, швидше румунською, ніж болгарською, — могло би зустріти більше опору.

Тому не було особливого ентузіазму до мовного націоналізму ні з боку аристократії чи великої буржуазії, ні також робітників і селян. «Велика буржуазія» по суті не була необхідно віддана жодній з двох версій націоналізму, які виступили наперед в кінці XIX століття (ні імперіалістичному шовінізму, ні націоналізму малого наро-

²⁴ A. Zolberg, 'The making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914' (*Journal of Interdisciplinary History*, V/2, 1974, pp. 210-215).

ду), і ще менше — мовним намаганням малої нації. Фламандська буржуазія у Генті і Антверпені була, і напевно все ще частково залишається, навмисно франкомовною і *анти-фланантською*. Польські промисловці, більшість яких бачила себе швидше німцями чи євреями, ніж поляками,²⁵ настільки ясно розуміли, що їхні економічні інтереси краще забезпечуються роботою на загально-російський чи інший наднаціональний ринок, що привели Розу Люксембург до недооцінки сили польського націоналізму. Шотландські бізнесові класи, як би вони не пишалися своєю шотландськістю, розглядали б будь-яку пропозицію анулювання Союзу 1707 р. як сентиментальне ідіотство.

Робітничі класи, як ми побачили, навряд чи були схильними захоплюватися мовою як такою, хоча вона цілком могла служити символом для інших видів суперечностей між групами. Більшість робітників Гента і Антверпена не могли навіть спілкуватись без перекладу зі своїми товаришами із Льєжу і Шарле, але це не завадило їм сформуванню єдиний робітничий рух, в якому мова спричиняла настільки мало проблем, що стандартна праця з бельгійського соціалізму 1903 р. навіть не загадує фламандського питання: немислима для сьогодення ситуація.²⁶ Дійсно, у південному Уельсі як буржуазні, так і робітничі ліберальні інтереси об'єднались разом для опору намаганням північно-уельського націоналістичного лібералізму молодого Ллойда Джорджа ототожнити уельськість з мовною уельськістю і Ліберальну

²⁵ Waclaw Długoborski, 'Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive' у J. Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (Munich 1988), vol. I, pp. 266-289.

²⁶ Jules Destree and Emile Vandervelde, *Le Socialisme en Belgique* (Paris 1903, Originally 1898). Точніше 48-ми сторінкова бібліографія містить єдину назву з фламандської проблеми — передвибірчий памфлет.

партію — національну частину князівства — з її захистом. Вони були успішними у 1890-их.

Класи, які підтримували чи потрапляли на гачок офіційного використання писемної народної мови, були соціально скромними, але освіченими середніми станами, які включали тих, хто здобув статус нижчого середнього класу саме завдяки отриманню кваліфікованої роботи, що потребувала навчання. Соціалісти того періоду, які навряд чи й використовували слово «націоналізм» без означення «дрібнобуржуазний», знали, про що вели мову. Бойові лави мовного націоналізму комплектувались провінційними журналістами, шкільними вчителями і честолюбними дрібними чиновниками. Баталії габсбурзької політики в час, коли національне суперництво зробило австрійську половину імперії очевидно некерованою, велись з питань мови навчання в середніх школах чи національності начальників залізничних станцій. Цілком так само ультранаціоналістичні всенімецькі активісти у імперії Вільгельма II добре рекрутували серед освічених — але швидше *старших викладачів*, ніж професорів — і напівосвічених верств соціально мобільного суспільства, що розросталось.

Я не хочу зводити мовного націоналізму до питання про посади, як колись вульгарно-матеріалістичні ліберали зводили війни до питання прибутків виробників зброї. Однак, його не можна повністю зрозуміти, і опозицію до нього ще менше, якщо ми не будемо розглядати народну мову як, в числі іншого, предмет матеріального інтересу нижчих класів, що здали якісь іспити. Більше того, кожен крок, що давав народній мові вище офіційне становище, зокрема як мови навчання, множив число людей, які могли мати долю у цій сфері капіталовкладення. Створення суттєво мовних провінцій в Індії після здобуття незалежності, і спротив встановлен-

ню однієї з народних мов (хінді) загальнонаціональною разом відображають таку ситуацію: в межах Тамілнаду грамотність у тамільській відкриває можливість загальноштатової громадської кар'єри, тоді як збереження англійської не ставить особу, освічену тамільською, у гірше становище на національному рівні стосовно тих, хто здобув освіту будь-якою іншою народною мовою. Тому вирішальним моментом у перетворенні мови в потенційну матеріальну вартість є не її допуск до початкової освіти (хоча вже це автоматично створює величезну масу вчителів початкових класів і мовних теоретиків), але її перетворення у засіб середньої освіти, що було досягнуто у Фландрії і Фінляндії у 1880-ті роки. Оскільки саме це, як добре розуміли фінські націоналісти, пов'язує соціальну мобільність з такою народною мовою і через неї – з мовним націоналізмом. «Саме в Антверпені і Генті нове вільнодумне покоління, освічене фламандською у громадських середніх школах... дало багато індивідів і груп, які сформували і підтримували нову *фламінгантську* ідеологію». ²⁷

Все ж створюючи народномовні середні стани, мовний прогрес підкреслював меншовартість, статусну незахищеність і почуття обурення, які були такими характерними для нижчих середніх станів і робили новий націоналізм настільки привабливим для них. Так новий освічений фламандський клас виявився заручником між фламандськими масами, найбільш динамічні елементи яких тягнулись до французької через практичні переваги знання цієї мови, і вищими щаблями бельгійської адміністрації, культури і бізнесу, які залишалися непохитно франкомовними. ²⁸ Вже сам факт, що заради однакової посади фламандець мав бути двомовним, тоді

²⁷ Zolberg, 'The making of Flemings and Walloons', p. 227.

²⁸ *Ibid.* pp. 209ff.

як природжений Франкомовний потребував лише легкого заперечного кивка підборіддям у випадку іншої мови, а деколи і того ні, підкреслював меншовартість меншої мови, як це також було колись і в Квебеку. (Оскільки посади, для яких двомовність справді мала значення, і стосовно яких двомовні представники менших мов були тому в дійсно виграшному становищі, були переважно незначними).

Можна було б очікувати, що фламандці, як і квебекці, з допомогою сприятливої демографії могли б дивитись у майбутнє впевнено. Як-не-як, щодо цього їм більше поталанило, ніж носіям давніх і занепадаючих сільських ідіом типу ірландської, бретонської, баскської, фризської, растро-романської чи навіть валлійської, які, залишені самі, очевидно не виглядали б ефективними борцями у суто дарвінівській боротьбі мов за виживання. Фламандська і канадська французька в жодному сенсі не були під загрозою як мови, але ті, хто розмовляв ними, не потребували соціально-мовної еліти, і навпаки, ті, хто спілкувався домінуючою мовою, не мусили визнавати елітою освічених користувачів цього говору також. Під загрозою була не мова, але статус і соціальна позиція *фламінгантських* середніх станів. Тільки політична підтримка могла їх підняти.

По суті ситуація не була іншою там, де мовним питанням був захист ідіоми, що занепадала — часто такої, яка подібно до баскської і валлійської була очевидно на межі зникнення у нових індустріально-урбанізованих центрах країни. Звичайно захист старої мови означав захист старих звичаїв і традицій усього суспільства від нехтувань сучасності: звідси підтримка, яку бретонський, фламандський, баскський і інші рухи отримували від католицького духовенства. Цією мірою вони були не просто рухами середнього класу. Все ж баскський мов-

ний націоналізм не був рухом традиційного села, де люди все ще спілкуються мовою, яку іспаномовному засновнику Баскської Національної Партії (PNV) подібно до дуже багатьох пізніших мовних бійців довелось вивчати у дорослому віці. Баскське селянство проявляло мало інтересу до нового націоналізму. Його коріння було у (міському і побережному) «консервативному, католицькому і дрібнобуржуазному середовищі»,²⁹ що реагувало проти загрози індустріалізації і безбожного іммігрантського пролетарського соціалізму, який вона привела, хоча і відкидало крупну баскську буржуазію, чий інтереси прив'язали її до всеіспанської монархії. На відміну від каталонського автономізму PNV мала тільки короточасну підтримку буржуазії. І претензія на мовну і расову унікальність, на яку оперся баскський націоналізм, звучить знайомо для кожного знавця дрібнобуржуазних радикальних правих: баски були вищими за інші народи завдяки своїй расовій *чистоті*, продемонстрованій унікальністю мови, яка засвідчує відмову змішуватись з іншими народами, а особливо з арабами і євреями. Багато подібного можна сказати про рухи виключно хорватського націоналізму, які вперше з'являються в малому масштабі у 60-их роках XIX століття («підтримані дрібною буржуазією, насамперед дрібними крамарями і торгівцями») і здобувають деяку підтримку — знову серед того ж виду економічно пригноблених нижчих середніх класів — під час Великої депресії кінця XIX ст. Хорватський націоналізм «віддзеркалив опозицію дрібної буржуазії до югославізму, як ідеології багатшої буржуазії». У цьому випадку, оскільки ні мова, ні раса не могли відмежувати вибраний народ від інших, історична місія хорватської нації із захисту християнства від за-

²⁹ Puhle, 'Baskischer Nationalismus', pp. 62-65.

гарбників зі сходу послужила справі надання необхідного почуття вищості станам, яким до того бракувало впевненості у собі.³⁰

Ті ж самі соціальні верстви сформували ядро окремого підвиду націоналізму — рухів політичного антисемітизму, які з'являються останні два десятиліття минулого століття, зокрема в Німеччині (Штьокер), Австрії (Шьонерер, Люгер), і Франції (Дрюмон, справа Дрейфуса). Невпевненість щодо свого статусу і визначення, непевність значних прошарків, що знаходяться між переважно представниками ручної праці і безумовно членами вищих і вищих середніх класів, перенасиченість заявами про виключність і вищість, постійні загрози чи щось подібне — це забезпечило зв'язки між скромними середніми станами і агресивним націоналізмом, який завжди можна визначити як відповідь на такі загрози: від робітників, від іноземних держав і індивідів, від іммігрантів, від капіталістів і фінансистів, з такою готовністю отожднюваних з євреями, яких також розглядали і як революційних агітаторів. Оскільки ці середні стани бачили себе втягнутими в боротьбу, постійно відчуваючи загрозу. Головним словом в політичному словнику французьких правих у 1880-их роках були не «сім'я», «порядок», «традиція», «релігія», «мораль» чи інші подібні терміни. Ним була, як кажуть аналітики, «загроза».³¹

Серед нижчих середніх станів націоналізм таким чином зазнав мутації від поняття, асоційованого з лібералізмом і лівими, до шовіністичного, імперіалістичного і ксенофобського руху правих чи, точніше, радикальних

³⁰ Mirjana Gross, 'Croatian national-integrational ideologies from the end of Illyrism to the creation of Yugoslavia' (*Austrian History Yearbook*, 15-16, 1979-80, pp. 3-44, esp. 18, 20-21, 34 (discussion by A. Suppan).

³¹ Antoine Prost, *Vocabulaire des proclamations electorales de 1881, 1885 et 1889* (Paris 1974), p. 37.

правих, руху, який уже проглядається у амбітному використанні таких термінів як «батьківщина» і «патріотизм» близько 1870 р. у Франції.³² Сам термін «націоналізм» відчеканили, щоб відобразити появу цієї тенденції, особливо у Франції і трохи згодом в Італії, де його формування відбулося в романській мові.³³ На кінець століття він видавався достатньо новітнім. Проте, навіть де існувала неперервність, як у «Тюрнері», масових спортивних організаціях німецького націоналізму, зрушення 1890-их років вправо можна виміряти, простежуючи поширення антисемітизму з австрійських організацій у німецькі, заміною імперського (чорно-біло-червоного) прапора ліберально-національним (чорно-червоно-золотим) знаменом 1848 року і новим ентузіазмом від імперського експансіонізму.³⁴ Питання наскільки високо на шкалі середнього класу ми знаходимо центр тяжіння таких рухів — наприклад, «повстання груп дрібної і середньої міської буржуазії проти того, що вони вважали ворожим, а саме — щодо зростаючого руху пролетаріату»,³⁵ яке втягнуло Італію в Першу світову війну, може дебатуватися. Однак праці з соціальної структури італійського і німецького фашизму не залишають

³² Jean Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 a 1872* (Paris n. d. — 1962), p. 65, item 3665. Термін 'nationalisme' все ще не запроотокований і залишається у A. Prost, *Vocabulaire des proclamations electorales*, яка обмірковує зрушення вправо «національного» словника в цей період, зокрема pp. 52-53, 64-65.

³³ Про Францію Zeev Sternhell, *Maurice Barres et le nationalisme francais* (Paris 1972); Про Італію розділи S. Valtutti and F. Perfetti y R. Lill and F. Valsecchi (eds.), *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla Prima Guerra Mondiale* (Bologna 1983).

³⁴ Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im deutschen Kaiserreich von 1871 bis 1914* (Ahrensberg bei Hamburg 1976), pp. 41ff.

³⁵ Jens Petersen y W. Schieder (ed.), *Faschismus als soziale Bewegung* (Göttingen 1983), p. 122, цитування джерела 1923.

сумніву стосовно того, що ці рухи брали свою силу насамперед від середніх станів.³⁶

Більше того, хоча у встановлених національних державах потуги патріотичних намагань цих проміжних станів більш ніж віталися урядами, втягнутими у імперську експансію і національне протистояння з іншими такими державами, ми вже побачили, що такі почуття були автохтонними, а тому не повністю маніпулювалися зверху. Мало урядів, навіть напередодні 1914 р., були такими шовіністичними, як націоналістичні ультра, які спонукали їх. І все ж ще не було урядів, сформованих ультра.

Однак, хоча уряди не могли повністю контролювати новий націоналізм, а той ще не міг контролювати уряди, ототожнення з державою було суттєвим для націоналістичної дрібної буржуазії і нижчих середніх класів. Якщо вони все ще не мали держави, національна незалежність дала б їм становище, якого, як їм здавалось, вони заслуговували. Заклики до повернення Ірландії до її давньої мови були нічим іншим, як лише пропагандистським гаслом для людей, які вивчали елементарну галльську у вечірніх класах у Дубліні і навчали того, що самі щойно опанували, інших активістів. Як мала продемонструвати історія Ірландської Вільної Держави, галльська стане кваліфікаційним критерієм для всіх, за винятком найбільш незначних, посад громадської служби, і здача іспиту з ірландської стане критерієм приналежності до професійних і інтелектуальних класів. Якщо вони вже жили в національній державі, націоналізм давав їм соціальну тотожність, яку пролетарі отримували від свого класового руху. Здається, що самовизначення нижчих

³⁶ Michael Kater, *The Nazi Party: a social profile of members and leaders 1919-1945* (Cambridge MA 1983), esp. p. 236; Jens Petersen, 'Elettorato e base sociale del fascismo negli anni venti' (*Studi Storici*, XVI/3, 1975), pp. 627-669.

середніх класів — і тієї частини, що була безпомічна як ремісники і дрібні крамарі, і соціальних станів, які були ще занадто нові як працівники, приймаючи до уваги безпрецедентне розширення професійних занять, що потребували вищої освіти, — було не так як класу, але як групи найбільш ревних і лояльних, а також і найбільш «шанованих» дітей батьківщини.

Якою б не була природа націоналізму, що виступив на авансцену впродовж 50 років до 1914 р., всі його версії, здається, мали щось спільне: неприйняття нових пролетарських соціалістичних рухів, не тільки тому, що вони були пролетарськими, але також тому, що вони були свідомо і войовничо *інтернаціоналістськими* чи хоча б ненаціоналістичними.³⁷ Тому ніщо не видається більш логічним, ніж розгляд апеляцій націоналізму і соціалізму як взаємовиключних, і просування одного, як еквівалента відступу іншого. І канонічне бачення істориків справді полягає в тому, що в цей період масовий націоналізм тріумфував над альтернативними ідеологіями, особливо над соціалізмом, який базувався на класовому підході, що засвідчили вибух війни 1914 р., яка розкрила пустоту соціалістичного інтернаціоналізму, і безмежний тріумф «принципу національності» у мирних угодах після 1918 р.

Все ж на противагу загальному припущенню, різні принципи, на яких базувались політичні апеляції до мас — зокрема класова апеляція соціалістів, конфесійна апеляція релігійних деномінацій і апеляція до національності, — не були взаємовиключними. Не було чіткої лінії, що відмежовувала одне від другого, навіть у випад-

³⁷ Це розглядається в четвертому розділі Е. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (London 1984) і того ж автора, 'Working-class internationalism' у van Holthoon and Marcel van der Linden (eds.), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden-New York-Copenhagen-Cologne 1988), pp. 3-16.

ку, коли обидві сторони були схильні наполягати на ніби ex-offiціо несумісності (наприклад, у випадку релігії і безбожного соціалізму). Люди не вибирали колективне ототожнення, як вони вибирають черевики, знаючи що за раз можна взути лише одну пару. Вони мали, і все ще мають, декілька прив'язаностей і лояльностей одночасно, включно з національністю, і одночасно мають інтерес до різних аспектів життя, при чому будь-який з них може в якийсь момент бути у свідомості на передньому плані в залежності від ситуації. Протягом довгого часу ці різні прив'язаності звичайно не ставлять перед особистістю несумісних вимог, так що людина може без проблем відчувати себе сином ірландця, чоловіком німки, членом шахтарської спільноти, робітником, прихильником футбольного клубу Барнслі, лібералом, простим методистом, патріотичним англійцем, можливо республіканцем і прихильником Британської імперії.

Тільки коли одна з цих лояльностей прямо конфліктувала з іншою чи іншими, поставала проблема вибору між ними. Меншість відданих політичних бійців напевно природно була набагато чутливішою до таких несумісностей, так що є безпечним сказати, що серпень 1914 р. був набагато менш драматичним переживанням для більшості британських, французьких і німецьких робітників, ніж для лідерів їхніх соціалістичних партій, просто тому, що — в силу підстав уже частково обговорених вище (див. розділ 3) — підтримка свого власного уряду у війні здавалась простим робітникам цілком сумісною з демонстрацією класової свідомості і ворожості до чужинців. Шахтарі південного Уельсу, які шокували своїх революційно-синдикалістських і інтернаціоналістських лідерів, кинувшись під національні прапори, з такою ж готовністю розпочали загальний страйк менш, ніж за рік після того, будучи глухими до звинувачень в

непатріотичності. Однак, навіть активісти могли щасливо поєднувати те, що теоретики вважали несумісним: наприклад, французький націоналізм і повну лояльність до РСР, що продемонструвало багато діячів Французької Комуністичної партії.

Справді, вже сам факт, що нові масові політичні рухи, націоналістичні, соціалістичні, конфесіональні чи ще там які, часто змагались за ті ж самі маси, передбачає, що їхні потенційні виборці були готові підтримувати всі ці різні апеляції. Союз націоналізму і релігії є достатньо очевидним, зокрема у Ірландії і Польщі. Що є первинним? Відповідь далеко неясна. Набагато більш несподіваним і незауваженим є велике взаємоперекриття апеляцій до національного і соціального незадоволення, яке Ленін завдяки своєму завжди гострому до політичної реальності оку перетворив в одну з підвалин комуністичної політики у колоніальному світі. Добре відомі дебати інтернаціональних марксистів з «національного питання» були не просто апеляцією націоналістичних гасел до робітників, яким варто було б ніби прислухатися тільки до поклику інтернаціоналізму і класу. Вони були також, і напевно більш безпосередньо, про те, як ставитися до партій робітничого класу, які одночасно підтримували націоналістичні і соціалістичні вимоги.³⁸ Більше того – хоча це у той час не дуже фігурувало в дебатах – наразі є очевидним, що з самого початку існували соціалістичні партії, що були чи стали *головними рушійними національного руху своїх народів*, так само як існували по суті соціально мислячі селянські партії, що (як в Хорватії) природно розвивали національний вимір. Коротше кажучи, єдність соціалістичного і національного

³⁸ Для стислого огляду див. G. Haupt у Haupt, Lowy and Weill, *Les Marxistes et la question nationale* (Paris 1974), pp. 39-43. Польське питання було головним, але не єдиним цього роду.

визволення, про яку мріяв Коннолі в Ірландії — і до якої він не зміг привести — була очевидно досягнута в інших місцях.

Можна піти ще далі. Поеднання соціальних і національних вимог на загал виявилось набагато більш ефективним для мобілізації до боротьби за незалежність, ніж чиста апеляція націоналізму, привабливість якої обмежувалась незадоволеними нижчими середніми класами, тільки для яких він *заміняв* — чи здається заміняв — як соціальну, так і політичну програму.

Польща тут є наочним прикладом. Відновлення країни після півтора століття розчленування було досягнуте не під прапором якогось з політичних рухів, відданих виключно цій меті, але під прапором Польської Соціалістичної партії, лідер якої, полковник Пілсудський, став визволителем своєї країни. У Фінляндії саме Соціалістична партія *de facto* стала національною партією фінів, набравши 47% на останніх (вільних) виборах перед Російською революцією 1917 р. У Грузії також ще одна соціалістична партія виконала цю функцію — меншовики; у Вірменії — дашнаки, які були кооперовані в Соціалістичний Інтернаціонал.³⁹ Серед євреїв східної Європи соціалістична ідеологія панувала в національних організаціях як несіоністської (бундизм) так і сіоністської версій. І не зводився цей феномен лише до царської імперії, де справді майже кожна організація і ідеологія, що передбачала зміни, мала вважати себе передусім такою, що представляє соціальну і політичну революцію. Націо-

³⁹ Про неспроможність фінського націоналізму змагатися з Соціалістичною партією див. David Kirby 'Rank-and-file attitudes in the Finnish Social Democratic Party (1905-1918)', (*Past & Present*, III, May 1986), особливо р. 164. Про грузинів і вірменів див. Ronald G. Suny (ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* (Ann Arbor 1983), особливо частину II, есе R. G. Suny, Anahide Ter Minassian і Gerard J. Libaradian.

нальні почуття валлійців і шотландців у Об'єднаному Королівстві знайшли прояв не через окремі націоналістичні партії, а через головні всебританські опозиційні партії — спочатку лібералів, згодом лейбористів. У Нідерландах (а не в Німеччині) скромні, але справжні національні почуття малих народів транслиювалися головним чином у лівий радикалізм. Фризи тому так само аж надто представлені в історії нідерландських лівих, як шотландці і валлійці — серед британських. Найвидатніший лідер ранньої Голландської Соціалістичної партії Троелстра (1860-1930) розпочинав свою кар'єру фризькомовним поетом і лідером «Молодої Фризії», фризької групи за відродження.⁴⁰ В останні десятиліття цей феномен також спостерігався, але його певною мірою приховувала тенденція старих дрібнобуржуазних націоналістичних рухів і партій, первинно поєднаних з правими ідеологіями типу до 1914 року (як в Уельсі, Басконії, Фландрії та в інших регіонах), надягати модний костюм соціальної революції і марксизму. Однак, ДМК, яка стала головною рушійною силою претензій тамільської національності в Індії, починала життя як регіональна соціалістична партія Мадрасу, і подібні зрушення у бік сингальського шовінізму, на жаль, можна виявити серед лівих на Шрі-Ланці.⁴¹

Метою цих прикладів не є оцінка взаємовідношення націоналістичних і соціалістичних елементів всередині таких рухів, що достатньо виправдано привертало увагу і турбувало Соціалістичний Інтернаціонал. Вона в тому,

⁴⁰ A. Feijtsma, 'Histoire et situation actuelle de la langue frisonne' (*Pluriel*, 29, 1982, pp. 21-34).

⁴¹ За стислою оцінкою зрушення від уальтралівацтва до шовінізму сингалів у русі JVP (Janatha Vimukti Peramuna), який очолив сільське «молодіжне» повстання 1971, див. Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka* (Dehiwala 1985), pp. 84-90.

щоб продемонструвати, що такі масові рухи могли одночасно виражати прагнення, які ми вважаємо взаємовиключними, і що насправді ці рухи, роблячи головним чином соціально-революційну апеляцію, могли формувати матрицю того, що мало з часом стати масовими національними рухами їхніх народів.

Справді, вже сам той випадок, який так часто наводили, як вирішальний доказ вищості національної апеляції над класовою, на ділі ілюструє складність відносин між цими двома. Дякуючи одному ґрунтовному дослідженню, ми сьогодні цілком достатньо проінформовані про переконливий приклад суджень про такий конфлікт ідей, власне багатонаціональну імперію Габсбургів.⁴² У подальшому я підсумую цікаву розвідку думок, зроблену Петром Ханаком на підставі аналізу великої кількості листів з кореспонденції між солдатами і їхніми сім'ями, що були цензурованими чи конфіскованими під час Першої світової війни у Відні і Будапешті.⁴³ У перші роки було небагато націоналізму чи антимонархізму в цій кореспонденції, за винятком листів, що належали представникам етносів, держави яких були противниками імперії, таким як: *серби* (особливо з Боснії і Воеводини), які масово як серби симпатизували Сербському царству, і як слов'яни-православні Святий Русі; *італійці* і — після вступу у війну Румунії — румуни. Соціальна база сербської ворожості до Австрії була ясно простонародною, але маса націоналістичних листів італійців та румунів належала середньому класу чи інтелі-

⁴² Див. Z. A. Zeman, *The Break-up of the Habsburg Empire, 1914-1918* (London 1961); і збірку досліджень *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum* (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts, vol. III, Vienna 1970).

⁴³ Peter Hanak, 'Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich-Ungarn' у *Die Auflösung*, pp. 58-66.

енції. Єдине інше значне національне дисидентство зустрічаємо серед чехів (якщо судити з листів військово-полонених, серед яких напевно було багато патріотичних дезертирів). Як би то не було, більше половини активних противників Габсбургів і добровольців чеського корпусу в Росії походили із середнього класу і інтелігенції. (Листи з Богемії до полонених були набагато обережнішими і тому менш повчальними).

Роки війни, а особливо перша Російська революція, підняли політичне наповнення перехопленої кореспонденції максимально. Дійсно, звіти цензорів з суспільних настроїв одностайно відзначали, що Російська революція була першою подією з моменту початку війни, шокуючі хвилі якої дісталися до найнижчих верств народу. Серед активістів деяких пригнічених національностей, таких як поляки і українці, ця подія підняла сподівання реформ — ймовірно навіть незалежності. Проте, панівним настроєм було бажання миру і соціальної трансформації.

Політичні погляди, що тепер починають з'являтися навіть в листах робітників, селян і жінок з робітничого класу, найкраще аналізуються в термінах трьох взаємопов'язаних бінарних опозицій: багатий-бідний (чи пан-селянин, господар-робітник), війна-мир і порядок-безлад. Ці зв'язки, хоча б згідно з листами, є очевидними: багаті живуть добре і не служать в армії, бідні люди цілковито залежать від ласки багатих та владних, державного і армійського начальства тощо. Новизна полягає не тільки у вищій частоті скарг в сенсі того, що різними способами з бідними у військовій формі, а також вдома погано поводяться, але в тому, що революційне очікування фундаментальних змін було тепер наявним як альтернатива пасивного сприйняття долі.

Фундаментальною темою в кореспонденції бідних була війна як підлив і руйнування *устрою життя і праці*.

Тому бажання повернутися до пристойного впорядкованого життя щораз більше викликало ворожість до війни, військової служби, військової економіки тощо і бажання миру. Але знову ж таки ми тепер бачимо трансформацію скарг у опір. «Якщо б тільки милостивий Господь приніс нам мир знову» перетворюється в «з нас вже доволі», або в «кажуть, що соціалісти збираються укласти мир.»

Національне почуття вступає в ці аргументи тільки опосередковано, насамперед тому, що, як каже Ханак, «до 1918 р. національне почуття ще не викристалізувалось серед широких мас народу у стабільний компонент свідомості, чи тому, що люди ще не усвідомлювали відмінності між лояльністю до держави і до нації, чи ще не зробили ясного вибору між ними».⁴⁴ Національність з'являється найчастіше як аспект конфлікту між багатими і бідними, особливо коли вони відносяться до різних національностей. Але навіть там, де зустрічаємо найсильніший національний наголос — як серед чеських, сербських і італійських листів, — ми також бачимо величезне бажання соціальної трансформації.

Я не буду повторювати детальний цензорський огляд зміни настроїв у 1917 р. Але аналіз Ханака, що базувався на близько 1500 листах, написаних між серединою листопада 1917 р. і серединою березня 1918 р. — тобто після Жовтневої революції — говорить багато. Дві третини написані робітниками і селянами, третина — інтелігентами, приблизно згідно з пропорцією розподілу національностей у монархії. 18% цих листів представляють передусім соціальну тему, 10% — бажання миру, 16% — національне питання і відношення до монархії і 56% є поєднанням наступного: хліба і миру — якщо я можу

⁴⁴ *Ibid.* p. 62.

спрощувати питання — 29%, хліба і нації — 9%, миру і нації — 18%. Соціальна тема таким чином з'являється у 56% листів, тема миру — у 57% листів, і національна тема — у 43%. Соціальна і внаслідок цього також і революційна нота є особливо вражаючою в листах від чехів, мадярів, словаків, німців і хорватів. Мир, який третина листів сподіваються отримати від Росії, третина — від революції і ще 20% — від комбінації обох, природно бажаний для кореспондентів всіх національностей, з застереженням, яке я зазначу. З листів з національної теми 60% представляють ворожість до імперії і більш чи менш відкрите бажання незалежності, 40% є лояльними — чи швидше лояльними, якщо ми відкинемо німців і угорців, 28% — лояльні. 35% «національних» листів очікують незалежності в результаті перемоги союзу противників, але 12% все ще вірять, що бажаного можна досягнути в межах монархії.

Як і можна було б очікувати, бажання миру і соціальної революції йшли поруч, особливо серед німців, чехів і угорців. Але мир і національні прагнення не настільки легко поєднувались, здається саме тому, що національна незалежність надто залежала від перемоги союзників. Справді, під час переговорів у Брест-Литовському багато націоналістичних листів не схвалювали негайного укладення миру власне з цієї причини. Це є помітним серед листів чеської, польської, італійської і сербської еліти. Період, коли Жовтнева революція справила свій перший вплив, був часом найбільшої сили соціального елементу у суспільних настроях, але водночас це був і момент, коли — як погоджуються і Земан, і Ханак — національні і соціальні елементи в бажанні революції почали розходитись і конфліктувати. Великий січневий страйк 1918 р. став знаком певного поворотного пункту. В якомусь сенсі, як зауважує Земан, вирішуючи приду-

шити революційну агітацію і продовжувати програму війни, власті Габсбурзької монархії вважали, що швидше буде вільсоніанська, ніж радянська Європа. Але навіть коли в ході 1918 р. національна тема остаточно стала панівною у народній свідомості, вона не була відділена чи протиставлена соціальній темі. Для більшості бідних людей обидві йшли разом, коли монархія впала.

Який висновок можемо зробити з цього стислого огляду? *Перше*, що ми все ще знаємо дуже мало про те, що національна свідомість означала для мас розглянутих національностей. Щоб з'ясувати це, ми потребуємо не тільки значного дослідження предмету, зразком якого є заглиблення Ханак в цензуровані листи, але, перш ніж воно може стати корисним, подивитись холодним і критичним оком на термінологію і ідеологію, що оточують «національне питання» в цей період, особливо його націоналістичний варіант. *Друге*, що здобуття національної свідомості не можна відділяти від здобуття інших форм соціальної і політичної свідомості в цей період: всі вони сходяться. *Третє*, що прогрес національної свідомості (за межами класів і випадків, ототожнених з інтегралістським чи крайнім правим націоналізмом) не є лінійним і не обов'язково відбувається за рахунок інших елементів соціальної свідомості. Дивлячись з перспективи серпня 1914 р., можна дійти висновку, що нація і національна держава тріумфували над всіма суперницькими соціальними і політичними лояльностями. Чи можна таке сказати з позиції 1917 р.? Націоналізм здобув перемогу в колись незалежних національностях воюючої Європи тією мірою, якою рухи, що відображали дійсні інтереси бідних європейців, зазнали в 1918 р. невдачі. Коли це сталося, середні і нижчі середні стани пригноблених національностей отримали нагоду стати правлячою елітою нових незалежних вільсоніанських

дрібних держав. Національна незалежність без соціальної революції була, під прикриттям перемоги союзників, прийнятною відступною позицією для тих, хто мріяв про поєднання обох. Для головних переможених чи напівпереможених воюючих держав не було такої позиції для відступу. Там колапс привів до соціальної революції. Радянські, хоча і тільки короткотривалі республіки, мали бути заснованими не серед чехів і хорватів, але у Німеччині, Німецькій Австрії, Угорщині – і їхня тінь упала на Італію. Націоналізм там виник заново не як пом'якшена заміна для соціальної революції, але як мобілізація до контрреволюції колишніх офіцерів та цивільних із нижчого середнього і середнього класу. Він виник як матриця фашизму.

РОЗДІЛ 5

Апогей націоналізму – 1918-1950 роки

Якщо і був момент, коли «принцип національності» XIX століття тріумфував, то це в кінці Першої світової війни, навіть якщо цього і ніхто не передбачав, а майбутні перемоги не хотіли подібного. Насправді, це стало результатом двох непередбачуваних подій: колапсу великих багатонаціональних імперій центральної і східної Європи і Російської революції, яка зробила бажаним для союзників розіграти вільсоніанську карту проти більшовицької. Оскільки, як ми побачили, те, що здається мобілізувало маси у 1917-1918 рр., було швидше соціальною революцією, а ніж національним самовизначенням, можна було б спекулювати над тим, який вплив переможна загальноєвропейська революція могла мати на національності континенту, але така спекуляція є безпідставною. За винятком Радянської Росії, Європа не була перебудована на засадах більшовицької політики з «національного питання». По суті, континент став, вперше і востаннє у своїй історії, мозаїкою держав, визначених, за рідкими винятками, і як національні держави, і як певні буржуазні парламентські демократії. Цей стан справ був надзвичайно короткочасним.

Міжвоєнній Європі також випало побачити тріумф того іншого аспекту «буржуазної» нації, про який йшлося в одному з попередніх розділів: націю як «національну економіку». Хоча більшість економістів, бізнесменів і західних урядів мріяли про повернення до світової економіки 1913 р., це виявилось неможливим. Справді, навіть і коли було б можливим, однаково б не могло бути

повернення до економіки вільно конкуруючої приватної ініціативи і вільної торгівлі, що була ідеалом і навіть частиною реальності світової економіки в полудень британського світового панування.

Перед 1913 р. капіталістичні економіки уже швидко рухались в напрямку великих блоків концентрованого підприємництва, підтриманого, захищеного і навіть до певної міри керованого урядами. Сама війна значно прискорила це зрушення до керованого, навіть планованого державою, капіталізму. Коли Ленін передбачав планову соціалістичну економіку майбутнього, про яку соціалісти до 1914 р. взагалі не думали, його моделлю була німецька планована економіка війни 1914-1917 рр. Звичайно, навіть повернення до такої велико-бізнесово-державної економіки не повернуло б міжнародного взірця 1913 р., приймаючи до уваги той драматичний перерозподіл економічної і політичної влади у західному світі, до якого привела війна. Як би то не було, будь-яке повернення до 1913 р. виявлялось утопічним сподіванням. Міжвоєнна економічна криза вражаючи зміцнила замкнуту в собі «національну економіку». Протягом кількох років світова економіка здавалось сама була на грані колапсу, коли великі ріки міжнародної міграції висохли до струмків, високі стіни контролю обміну загальмували міжнародні платежі, міжнародна торгівля скоротилась, і навіть міжнародне інвестування показувало короткотривалі ознаки колапсу. Коли навіть Британія відмовилась від вільної торгівлі у 1931 р., здавалось ясным, що держави максимально можливо повертаються до протекціонізму, настільки захисного, що близько підходив до політики автаркії, ослабленої двосторонніми угодами. Коротше кажучи, коли економічна буря пронеслась через всю економіку земної кулі, світовий капіталізм відступив у коло економік національних держав і

асоційованих з ними імперій. Чи мусив він це робити? Теоретично, ні. Як-не-як, до того часу не було подібного відступу як відповідь на глобальні економічні бурі 1970-их і 1980-их років. Тим не менш, він це безсумнівно зробив.

Тому міжвоєнна ситуація надає нам унікальну можливість для оцінки обмежень і потенціалу націоналізму і національної держави. Однак, перш ніж їх розглядати, варто стисло поглянути на дійсний шаблон національних держав, накладений на Європу Версальською мирною угодою і супутніми договорами, включно з Англо-Ірландським договором 1921 р. (для резонності і зручності). Цей короткий погляд негайно розкриває надзвичайну непрактичність вільсоніанського принципу збігу державних кордонів з кордонами національності і мови. Оскільки означена мирна угода після 1918 р. дійсно втілила такий принцип у життя наскільки було реальним, за винятком деяких політико-стратегічних рішень стосовно кордонів Німеччини і кількох небажаних поступок експансіонізму Італії та Польщі. У будь-якому випадку, жодних такою ж мірою систематичних спроб переписати заново політичну карту згідно з національними межами, не було ні до, ні після того, ні в Європі, ні ще десь.

Цей принцип просто не спрацював. Неминуче, приймаючи до уваги дійсний розподіл народів, більшість нових держав, вибудованих на руїнах старих імперій, були майже такою ж мірою багатонаціональними, як і старі «тюрми народів», які вони замінили. Чехословаччина, Польща, Румунія і Югославія є вдалими прикладами. Німецька, словенська і хорватська меншості в Італії зайняли місце італійських меншин у імперії Габсбургів. Головна зміна була в тому, що держави були тепер загалом значно меншими, а «пригнічені народи» всере-

дині них тепер називали «пригніченими меншинами». Логічним наслідком намагання створити континент, точно розділений на гармонійні територіальні держави, заселені окремим етнічно і мовно гомогенним населенням, стало масове витіснення і викорінення меншостей. Таким було і є вбивче *reductio ad absurdum* націоналізму в його територіальній версії, хоча це не було повністю продемонстровано аж до 40-их років XX століття. Проте, масове витіснення і навіть геноцид почали проявлятися на південних окраїнах Європи вже під час і після Першої світової війни, як, наприклад, у випадках, коли турки розпочали масове знищення вірмен у 1915 р., а після грецько-турецької війни 1922 р. вигнали від 1,3 до 1,5 мільйона греків з Малої Азії, де ті жили з часу Гомера.¹ Згодом Адольф Гітлер, який був щодо цього логічним вільсонівським націоналістом, готувався переселити німців, що жили за межами батьківщини, як, наприклад, в італійському Південному Тіролі, до Німеччини, а також здійснював заходи для остаточної ліквідації євреїв. Після Другої світової війни, коли євреї дійсно зникли з широкого поясу Європи між Францією і Радянським Союзом, прийшла черга масово виселяти німців, зокрема з Польщі і Чехословаччини. Гомогенну територіальну націю тепер можна було бачити як програму, що може бути реалізована лише варварами, або ж варварськими засобами.

Парадоксальним підсумком відкриття, що національності і держави не можна змусити співпасти, стало те, що кордони Версальської угоди, навіть якщо вони й були абсурдними згідно з вільсонівськими стандартами, виявились постійними, крім випадків, де інтереси вели-

¹ Див. С. А. Macartney, 'refugees' in *Encyclopedia of the Social Sciences* (New York 1934), vol. 13, pp. 200-5; Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (London 1931). Заради справедливості варто додати, що Греки вигнали 400 000 турків.

ких держав вимагали їхньої зміни, тобто в інтересах Німеччини до 1945 р., в інтересах СРСР після 1940 р. Незважаючи на різні короткотривалі спроби перекроїти заново кордони держав-спадкоємиць Австрійської і Турецької імперій, вони все ще практично там, де їх провели після Першої світової війни, щонайменше на південь і захід від Радянських кордонів, крім передачі Югославії територій на Адріатиці, захоплених Італією після 1918 р.

Проте, вільсонівська система також мала деякі інші важливі і не зовсім очікувані результати. По-перше, вона продемонструвала, не зовсім несподівано, що націоналізм малих націй був таким же нетерпимим щодо меншостей, як і те, що Ленін називав «великодержавним шовінізмом». Це, звичайно, не було відкриттям для тих, хто знав габсбурзьку Угорщину. Більш новим і важливішим було відкриття, що «національна ідея», сформульована її офіційними поборниками, не обов'язково співпадає з дійсним самоототожненням народу, про який йде мова. Плебісцити, організовані після 1918 р. у різних регіонах змішаного національного складу для вирішення питання про приналежність їх жителів до конкуруючих національних держав, виявили великі маси тих, хто розмовляв однією мовою, але бажав приєднатися до держави, де спілкувалися іншою. Це могло деколи пояснюватись політичним тиском чи виборчими махінаціями, або відкидатись як політична безграмотність і незрілість. Жодна з цих гіпотез не була цілковито неправдоподібною. Однак, існування поляків, які вибирали жити в Німеччині замість відродженої Польщі, чи словенців, які надали перевагу Австрії замість нової Югославії, не можна було заперечувати, хоча це було *a priori* непояснюваним для тих, хто вірив у необхідне ототожнення представників національності з територіаль-

ною державою, яка претендувала на охоплення цієї національності. Це, дійсно, було теорією, що тоді швидко здобувала свої основи. Двадцять років потому вона мала привести британський уряд до інтернування більшості колишніх німців, що проживали у Об'єднаному Королівстві *одним блоком*, включно з євреями і антифашистськими емігрантами, на підставі того, що кожен, народжений в Німеччині, мусить вважатися наділений першочерговою лояльністю до тієї країни.

Ще серйозніша розбіжність між визначенням і реальністю постала в Ірландії. Всупереч Емету і Вольфу Тону, більшість громади шести графств Ольстера відмовилась вважати себе «ірландцями», як і жителі 26 інших графств – навіть маленької протестантської меншості на південь від того кордону. Припущення, що єдина ірландська нація існувала в межах єдиної Ірландії, чи швидше, що всі жителі острова поділяли прагнення єдиної, об'єднаної і незалежної фенійської Ірландії, виявилось помилковим, і хоча впродовж п'ятдесяти років після встановлення Ірландської Вільної Держави (а згодом республіки) фенії і їхні симпатии могли відмахуватись від цього поділу країни, як британської імперської інтриги, і ольстерських юніоністів, як ошуканих простаків, якими керували британські агенти, останні двадцять років зробили очевидним, що коріння поділу Ірландії не варто шукати в Лондоні.

Ще встановлення Південно-Слов'янського королівства засвідчило, що його жителі не були наділені тією свідомістю єдиної Югославії, яку постулювали хорватські піонери іллірійської ідеї на початку ХІХ століття, і набагато легше мобілізувалися під гасла, достатньо сильні для випродукування різанини, як хорвати, серби чи словенці. Справді, масова хорватська національна свідомість здається розвинулась тільки після встанов-

лення Югославії і проти цього нового королівства, чи точніше проти стверджуваного сербського домінування у ньому.² В середині нової Чехословаччини словаки на-полегливо ухилилися від братерських обіймів чехів. Подібні процеси мали стати навіть ще більш очевидними у багатьох державах, випродукованих національним і колоніальним визволенням, і з тих же причин. Народи не ототожнювались зі своєю «нацією» способом, приписаним для них їхніми лідерами і ідеологами. Індійський Національний Конгрес, відданий єдиному об'єднаному субконтиненту, був змушений прийняти поділ Індії 1947 р., як і Пакистан, відданий єдиній державі для всіх мусульман субконтиненту, мусив прийняти свій поділ у 1971 р. Як тільки індійська політика перестала бути монополією невеликої і дуже зангліїщеної чи озахідненої еліти, їй довелося стати перед лицем вимоги мовних держав, про яку ранній національний рух взагалі не думав, хоча деякі індійські комуністи почали привертати увагу до неї вже напередодні Першої світової війни.³ Мовні суперечки змусили зберегти англійську офіційною мовою Індії до теперішнього часу, хоча нею розмовляє незначна частина 700-мільйонного населення країни, тому що інші індуси не бажають прийняти панування хінді, якою спілкується 40% населення.

Версальська угода відкрила ще один новий феномен: розширення географії націоналістичних рухів і відмінність нових від європейського взірця. Приймаючи до уваги офіційну відданість держав-переможниць вільсо-

² Mirjana Gross, 'On the integration of the Croatian nation: a case study in national building' (*East European Quarterly*, 15, 2 June 1981, p. 224).

³ Див. G. Adhikari, *Pakistan and Indian National Unity* (London 1942) *passim*, але особливо pp. 16-20. Це розходилося з лінією ранньої Комуністичної партії, котра, як і лінія Конгресу, була на користь індуїстської як єдиної національної мови (R. Palme Dutt, *India To-day*, London 1940, pp. 265-6).

ніанському націоналізму, було природним, що кожен, хто претендував говорити від імені якогось пригніченого чи невизнаного народу – а такі лобіювали верховних миротворців великим числом – мусив це робити в термінах такого національного принципу і особливо права на самовизначення. Все ж це було чимось більшим, ніж ефективним аргументом для дебатів. Лідери і ідеологи рухів колоніального і напівколоніального визволення широко проповідували мовою європейського націоналізму, яку вони так часто чули на заході чи від заходу, навіть якщо вона і не відповідала їхній ситуації. І коли радикалізм Російської революції став наступником радикалізму Французької як головна ідеологія глобальної емансипації, право на самовизначення, тепер включене в тексти Сталіна, надалі стосувалося тих, хто був за межами сфери Мацціні. Визволення для країн, що ще не були відомі як Третій світ, тепер всюди розглядали як «національне визволення» чи, серед марксистів, як «національне і соціальне визволення».

Як би то не було, практика ще раз не підтвердила теорію. Дійсна і зростаюча сила визволення полягала у гніві проти завойовників, правителів і експлуататорів, які розпізнавались як іноземці за кольором, одягом і звичаями, чи проти тих, кого вважали їх посібниками. Воно було антиімперським. Тією мірою, якою серед простих людей існували протонаціональні ототожнення (етнічні, релігійні чи інші), вони були, поки що, перешкодами, а не контрибуціями до національної свідомості, і їх радо мобілізували проти націоналістів імперські владники; звідси постійні напади на імперіалістичну політику «поділяй і владарюй», проти імперського захоплення, трайбалізму, комунізму чи ще там чого, що розділяло народи, які б мали бути, але не були об'єднаними як єдина нація.

Більше того, окрім кількох відносно постійних політичних утворень, таких як Китай, Корея, В'єтнам і напевно Іран і Єгипет, які, будь вони в Європі, визнавались би «історичними націями», територіальні одиниці, для яких так звані національні рухи прагнули вибороти незалежність, були переважно справжніми творіннями імперського завоювання, часто не довшого кількох десятиліть, або ще швидше вони представляли релігійно-культурні зони, ніж щось типу європейської «нації». Ті, хто боровся за визволення, були «націоналістами» тільки тому, що вони засвоїли західну ідеологію, відмінно придатну для подолання іноземного панування, і навіть при цьому вони звичайно складалися з незначної меншості місцевих *evolves*. Культурні чи геополітичні рухи типу всеарабізму, вселатиноамериканізму чи всеафриканізму не були націоналістичними навіть у цьому обмеженому сенсі, а були наднаціоналістичними, хоча без сумніву ідеології імперіалістичної експансії, народжені в серці національної Європи, такі як всегерманізм, передбачали спорідненість з націоналізмом. Ці ж останні були виключно конструкціями інтелектуалів, що не мали нічого ближчого до реальної держави чи нації, щоб на ньому зосередитись. Перших арабських націоналістів швидше знаходимо у Османській Сирії, яка практично мало чим була схожа на Єгипет, де рухи були значно більше проєгипетськи орієнтовані. У будь-якому випадку, такі рухи навряд чи виражали щось більше незаперечного факту, що люди, освічені якоюсь дуже поширеною мовою культури, задовольняють мовну кваліфікацію для заміщення посад де завгодно в межах тієї культурної території, що все ще є щастям для латиноамериканських інтелектуалів, однак більшість яких не виключають прокляття і політичного вигнання коли-небудь в своєму житті, і для палестинських випускників,

які можуть легко працевлаштуватися де-небудь між Перською затокою і Марокко.

З іншого боку, територіально орієнтовані рухи за визволення не могли уникнути розбудови на фундаменті тих спільних елементів, що були надані їхній території колоніальною владою чи владами, оскільки домінантою для них було поєднання ідеї Єдності і національного характеру, що їх мала країна. Єдність, накладена завоюванням і адмініструванням, могла деколи, в далекій перспективі, випродувати народ, що бачить себе «нацією», точно так само, як існування незалежних держав деколи породжувало відчуття громадянського патріотизму. Алжир не мав нічого спільного як країна з Францією, за винятком французького панування після 1830 р. і, більше до суті, боротьби проти нього, все ж здається, що його характер як нації є щонайменше встановленим настільки ж добре, як і характер «історичних» політичних одиниць Магрибу, Тунісу і Марокко. Ще більш очевидно, що спільний досвід сіоністського поселення і завоювання є тим, що створило палестинський націоналізм, асоційований з територією, яка аж до 1918 р. не мала навіть якогось значнішого регіонального самоототожнення всередині південної Сирії, до якої вона належала. Як би то не було, це не є достатнім, щоб називати держави, які постанали із деколонізації, насамперед після 1945 р., «націями», чи рухи, що привели до їх деколонізації – припускаючи, що така була відповіддю на дійсний чи уявний тиск на її користь, – «націоналістичними» рухами. Більш недавні події у залежному світі розглянемо нижче.

А наразі давайте повернемося до справжнього дому націоналізму – Європи.

Тут реконструкція карти згідно з національними межами позбавила націоналізм його визвольного і об'єднуючого наповнення, оскільки для більшості на-

цій, які боролись до того часу, їхні цілі були вже головним чином досягнуті. Певним чином європейська ситуація на той момент була прообразом ситуації політично деколонізованого «Третього світу» після Другої світової війни і нагадувала лабораторію недозрілого неокolonіалізму — Латинську Америку. Тому вже не було настільки легко, як до того, спрощувати чи приховувати проблеми майбутнього, відкладаючи їх вирішення на час після здобуття незалежності чи самовизначення, що, як тепер стало очевидним, автоматично всіх цих проблем не вирішувало.

Що залишилося від старого визвольного і об'єднуючого націоналізму? З одного боку, і для більшості національностей, залишилися невизволені меншини за межами кордонів національних держав, такі як угорці у Румунії і словенці в Австрії; з іншого — залишилася національна експансія таких національних держав за рахунок іноземців чи внутрішніх меншин. Природно, все ще існували деякі національності без держав як у східній, так і західній Європі, наприклад, македонці і каталонці. Однак, якщо до 1914 р. типовий національний рух спрямовувався проти держав чи політичних агломерацій, які вважались багатонаціональними чи наднаціональними, таких як Габсбурзька чи Османська імперії, після 1919 р. він в Європі загалом спрямовувався проти національних держав. Він був тому, майже за визначенням, швидше сепаратистським, ніж об'єднуючим, хоча сепаратистські прагнення могли послаблюватись політичним реалізмом чи, як у випадку ольстерських юніоністів, ховатися за прив'язаність до якоїсь іншої країни. Але таке вже існувало раніше. Що було новим, то це поява таких прагнень у номінально національних, але в дійсності багатонаціональних державах західної Європи у швидше політичній, ніж насамперед у культурній

формі, хоча одному чи двом таким новим націоналістичним утворенням, як, наприклад, Валлійська і Шотландська національні партії, що виникли між війнами, все ще бракувало масової підтримки, оскільки вони тільки увійшли, не кажучи вже про те, щоб пройти, у «фазу Б» своєї еволюції.

Справді, не беручи до уваги ірландців, менші націоналізми у західній Європі зберігали швидше малий профіль до 1914 р. Баскська Національна партія, що здобула деяку масову підтримку після 1905 р. і очевидно визначила місцеві вибори 1917-1919 рр. (за винятком виборців із робітничого класу Більбао), була чимось виключним. Її молоді активісти брали своє натхнення безпосередньо від революційного націоналізму ірландців періоду 1916-1922 рр., і її народна база зміцнювалась централізуючою диктатурою Прімо де Рівери, а згодом більш жорстокими репресіями генерала Франко. Каталонізм все ще належав переважно місцевим середнім класам, містечковій провінційній знаті і інтелігентам, оскільки войовничий і переважно анархічний робітничий клас, як каталонський, так і іммігрантський, залишався підозрілим щодо націоналізму з класових підстав. Література анархістського руху свідомо і з наміром видавалась іспанською. Знову ж таки, регіональні ліві і праві порозумілися тільки при Прімо де Рівера завдяки певного виду народного фронту проти мадридської монархії на ґрунті автономії для Каталонії. Республіка і диктатура Франко мали зміцнити масовий каталонізм, що в останні роки диктатури і після смерті Франко можливо справді привів до масового мовного зрушення у бік того, що є тепер не тільки усною ідіомою, але встановленою і інституціолізованою мовою культури. Навіть якщо у 1980 р. поважну циркуляцію каталонської можна було зустріти в інтелектуальних і для середнього класу журна-

лах — надто процвітаючий жанр. Того року тільки 6,5% щоденних газет Барселони видавались каталонською.⁴ Однак, коли 80% жителів Каталонії спілкуються її мовою, і 91% жителів Галіції (які мають набагато менш активний регіональний рух) розмовляють місцевою мовою, тільки 30% жителів країни Басків володіли її мовою у 1977 р. — найновіші цифри здається не змінилися⁵ — факт, що не може не мати зв'язку з більшою ревністю баскського націоналізму до повної незалежності, ніж автономії. Відмінності між баскським і каталонським націоналізмом, одну з яких ми зараз навели, напевно стали ширшими з часом, головним чином тому, що каталонізм став, і міг стати, масовою силою тільки рухаючись вліво, щоб інтегрувати потужний і незалежний робітничий рух, тоді як баскський націоналізм успішно ізолював, а згодом практично ліквідував традиційний соціалістичний рух робітничого класу, факт, який не можна приховати за революційно-марксистською фразеологією сепаратистської ЕТА. Тому напевно не дивно, що каталонізм був набагато успішнішим в асиміляції іммігрантів (переважно із робітничого класу) в своїй країні, ніж баскський рух, який підтримується насамперед ксенофобією. Тоді як у 1977 р. 54% жителів Каталонії, народжених за її межами, розмовляли каталонською, тільки 8% проживаючих у країні Басків, але народжених десь інде, розмовляли баскською, хоча треба щось списати за рахунок значно більшої складності другої мови.⁶

⁴ *Le Monde*, II January 1981.

⁵ H.-J. Puhle, 'Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext' у H. A. Winkler (ed.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen 1982), pp. 53-54.

⁶ Для повного співставлення Каталонських і Баскських позицій і мовних практик, ґрунтованого на огляді зразків, див. M. Garcia Ferrando, *Regionalismo y autonomias en Espana* (Madrid 1982) і E. Lopez Aranguren, *La conciencia regional en el proceso autonomico espanol* (Madrid 1983).

Що ж до іншого західноєвропейського націоналізму (фламандського – Т.К.), який ставав серйозною політичною силою, то фламандський рух увійшов у нову і більш небезпечну фазу у 1914 р., коли деяка його частина співпрацювала з німцями, які захопили і окупували більшу частину Бельгії. Ця співпраця стала навіть ще більш драматичною під час Другої світової війни. Проте, до якогось часу після 1945 р. фламандський націоналізм здається не являв для єдності Бельгії серйозної загрози. Інші маленькі західноєвропейські націоналізми залишались несуттєвими. Шотландська і Валлійська націоналістичні партії впливали на терени історії тільки у роки міжвоєнної депресії, але вони залишались за межами політики своїх країн, на користь чого свідчить факт, що засновник Плайд Кімру був за природою континентальним реакціонером зразка Шарля Мораса і католиком аж до кісток.⁷ Жодна з цих партій не здобула ніякої електоральної підтримки аж до часів після Другої світової війни. Всі решта рухів цього спрямування ледве виійшли за межі фольклорного традиціоналізму і провінційного обурення.

Однак, наступне зауваження варто зробити про націоналізм після 1918 р., що переносить нас – і його – за межі традиційних сфер межових суперечок, виборів/плебісцитів і мовних вимог. Національне ототожнення у ці часи здобуло нові засоби самовираження у сучасних, урбанізованих, високотехнологічних суспільствах. Два найголовніші варто нагадати. Першим, що вимагає мало коментарів, був ріст сучасних засобів масової інформації: преси, кіно і радіо. За допомогою цих засобів народні ідеології могли як стандартизуватися, гомогенізува-

⁷ Див. E. Sherrington, 'Welsh nationalism, the French Revolution and the influence of the French right' у D. Smith (ed.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980* (London 1980), pp. 127-147.

тися і трансформуватися, так і, очевидно, експлуатуватися в цілях спрямованої пропаганди приватними силами і державами. (Перше міністерство, конкретно описане як таке, що має справу з пропагандою і «громадською просвітою» було створене в Німеччині у 1933 р. новим урядом Адольфа Гітлера). Проте цілеспрямована пропаганда напевно мала менше значення, ніж здатність засобів масової інформації творити те, що ставало по суті національними символами, частиною життя кожного індивіда, і таким чином сприяти ліквідації поділу між приватною і регіональною сферами, в яких більшість громадян нормально проживали, і громадською та національною. Еволюція британської королівської родини до домашньої, а також громадської ікони національного ототожнення була б неможливою без участі сучасних засобів масової інформації, і її найкраще продуманий ритуальний образ дійсно винайшли спеціально для радіо (згодом адаптований для телебачення): королівське різдвяне радіомовлення, засноване 1932 р.

Пірву між приватним і громадянським світами також перекрили за допомогою *спорту*. Між війнами спорт з масового видовища трансформувався у безкінечну послідовність гладіаторських поєдинків між особами і командами, які символізували держави-нації, що є і сьогодні частиною життя світу. До того часу такі події як Олімпійські Ігри і міжнародні футбольні матчі цікавили насамперед публіку із середнього класу (хоча Олімпійські Ігри почали набувати духу національного змагання навіть ще до 1914 р.), а міжнародні матчі в дійсності започаткували з метою інтеграції національних компонентів багатонаціональних держав. Міжнародні поєдинки символізували єдність представлених на них держав, тоді як дружнє змагання між їхніми націями зміцнювало відчуття, що вони гармоніюють між собою

шляхом запровадження регулярних змагань, які надали запобіжний клапан для групових суперечностей, що мали безболісно розчинятися у символічних псевдо-з'єдинках. Важко не побачити цього елементу ритуального багатослів'я у перших регулярних міжнародних футбольних матчах, організованих на європейському континенті, власне між тими ж Австрією і Угорщиною.⁸ Є природна спокуса розглядати розширення змагань з регбі із Англії і Шотландії на Уельс і Ірландію у 1880-их як реакцію на поширення національного почуття в Британії цього періоду.

Між війнами, як би то не було, міжнародний спорт став, як це незабаром визнав Джордж Орвел, вираженням національної боротьби, а спортсмени, що представляли свою націю чи державу, головними представниками їхніх уявних спільнот. Це був період, коли Тур де Франс почав домінуватися національними командами, коли кубок Мітропа поставив провідні команди держав Центральної Європи одну проти одної, коли Кубок Світу ввели у світовий футбол, і, як продемонстрував 1936 р., коли Олімпійські Ігри точно стали нагодою для суперницького національного самоствердження. Те, що зробило спорт настільки унікально ефективним засобом для привиття національних почуттів, в будь-якому разі для чоловіків, є тією легкістю, з якою навіть найменш політичний чи громадянський індивід може ототожнитись з нацією, символізованою молодими людьми, що досягають відмінних успіхів в тому, в чому хоче (чи якийсь час в житті хотів) практично кожен чоловік — бути сильним. Уявна спільнота мільйонів здавалась більш реальною як команда одинадцяти поименованих людей. Індивід, навіть той, що лише кричить та аплодує,

⁸ E. J. Hobsbawm, 'Mass-Producing' у E. J. Hobsbawm and T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983), pp. 300-1.

стає сам символом своєї нації. Автор пам'ятає, як він нервово прислухався до радіотрансляції першого Англо-Австрійського міжнародного футбольного матчу, що проводився у Відні у 1929 р., в будинку друзів, які обіцяли відігратися на ньому, якщо Англія переможе Австрію, що, згідно зі статистикою, здавалося дуже ймовірним. Як тільки єдиний наявний англійський хлопець, я був Англією, тоді як вони були Австрією. (На щастя, той матч закінчився внічию.) Цим способом дванадцятирічні хлопчачки дійсно поширювали поняття відданості команді на націю.

Тому те, що панувало у міжвоєнному націоналізмі в Європі, було націоналізмом встановлених національних держав і їхніх *меншин* за кордоном. Серед колишніх воюючих держав націоналізм, звичайно, був підсилений війною, особливо після того, як хвиля революційних сподівань відкотилась назад на початку 1920-их років. Фашистські і інші праві рухи швидко почали його експлуатувати. Вони робили це, насамперед, щоб мобілізувати середні стани та інших наляканих соціальною революцією проти червоної загрози, яка — особливо у своїй більшовицькій формі — радо ототожнювалась з войовничим інтернаціоналізмом і, що здавалось майже тим самим, антимілітаризмом, зміцненим досвідом війни 1914–1918 рр. Апеляція такої націоналістичної пропаганди була ще більш ефективною, навіть серед робітників, тією мірою, якою вона покладала вину за невдачі і слабкість на ворогів ззовні і зрадників всередині. А в той час було багато невдач і слабкості, так що було що виправдовувати.

Є перебільшенням заявляти, що такий войовничий націоналізм був не більше, ніж реакцією відчаю, навіть і коли саме неспроможність, розчарування і обурення привели багатьох людей в Нацистську партію та інші

рухи правих ультра в інших місцях Європи під час Великої депресії. Однак, різниця між німецькою реакцією на поразку після 1918 р. і реакцією західних німців після 1945 р. є значною. За Веймарської республіки, очевидно, всі німці, включно з комуністами, були глибоко переконані в неприпустимій несправедливості Версальської угоди, і боротьба проти тієї угоди була однією з головних сил масової мобілізації в усі партії, праві чи ліві. Все ж зобов'язання, накладені на Німеччину після 1945 р., були безмірно тяжчими і більш деспотичними, ніж у 1919 р. Більше того, Федеральна Німеччина містила мільйони ображених і націоналістичних німців, брутально виселених із центральної і східної Європи, не переконаних, що це було справедливим покаранням за більші страхиття, вчинені нацистською Німеччиною над іншими народами. З усім тим, войовничий політичний ревізіонізм ніколи не відігравав більш, ніж скромної ролі в політиці Федеративної Німеччини, та й та швидко зменшувалась, і він без сумніву не є серйозним чинником там зараз. Підставу для відмінності між Веймаром і Боном не важко знайти. У Федеративній республіці справи пішли вражаюче добре для більшості громадян з кінця сорокових, тоді як Веймар від поразки, революції, падіння і галопуючої інфляції пірнув в жахливу депресію на пів-десятиліття, коли заледве чи зробив щось більше, як з'явився.

Водночас, навіть якщо ми не розглядаємо відновлення войовничого націоналізму як просту реакцію відчаю, він очевидно був чимось, що заповнило порожнечу, залишену неспроможністю, імпотентністю і очевидною нездатністю інших ідеологій, політичних прожектів і програм втілити людські сподівання. Він був утопією тих, хто втратив старі утопії епохи Просвітництва, програмою тих, хто втратив віру в інші програми, опорою

тих, хто втратив підтримку від більш старших політичних і соціальних очевидностей. Ми повернемося до цього положення нижче.

Все ж, як попередній розділ намагався аргументувати, націоналізм не можна в цей період ототожнювати з тими, для кого він був виключним, всепожираючим, всепоглинаючим політичним імперативом. Це була, як ми побачили, не єдина форма, якої набирало почуття національного ототожнення чи, якщо викласти це в термінах громадянських прав і обов'язків, патріотизму. Важливо розрізнити виключний націоналізм держав чи правих політичних рухів, який ставив себе на місце всіх інших форм політичного і соціального ототожнення, і конгломерат національної/громадянської, соціальної свідомості, що у сучасних державах формує ґрунт, в якому проростають всі інші політичні почуття. У цьому сенсі «нація» і «клас» ще розрізнялися. Якщо ми приймаємо, що класова свідомість на практиці мала громадянсько-національний вимір, і громадянсько-національна чи етнічна свідомість мала соціальний вимір, то є вірогідним, що радикалізація робітничих класів у перші роки повоєнної Європи можливо зміцнила їх потенційну національну свідомість.

Як ще ми маємо пояснювати надзвичайний успіх лівих у нефашистських країнах у відвоюванні національного і патріотичного почуття в час антифашистського періоду? Оскільки навряд чи можна заперечувати, що спротив нацистській Німеччині, особливо під час Другої світової війни, мав тенденцію апелювати як до національних почуттів, так і до сподівань на соціальне оновлення і визволення. Без сумніву, у середині 1930-их років комуністичний рух продумано порвав з традиціями як II, так і III Інтернаціоналів, які залишили символи патріотизму — навіть ті, що настільки інтимно поєднані

з революційним, і насправді соціалістичним минулим, як «Марсельеза»⁹ – буржуазним державам і дрібнобуржуазним політикам. Наступні спроби повернути ці символи і, так би мовити, зупинити монополію армій диявола на найкращі маршові мелодії виглядали кумедно, хоча б ззовні, як, наприклад, коли Комуністична партія США оголосила – безуспішно, на диво кільком спостерігачам, – що комунізм був американізмом ХХ століття. Однак, роль комуністів у антифашистському спротиві надала значної правдоподібності їхньому переходу до патріотизму, особливо після 1941 р.; без сумніву цілком достатньої, щоб стурбувати генерала де Голя.¹⁰ Більше того, як всередині, так і за межами цього руху, поєднання червоних і національних прапорів було справді популярним.

Чи був дійсно підйом національного почуття зліва, чи це було просто те, що традиційному революційному патріотизму якобінського типу дозволили ще раз з'явитися на центральній сцені після стількох років вигнання на периферію офіційним антинаціоналізмом і антимілітаризмом лівих, судити важко. З цих питань було мало досліджень, хоча вони не є за межами серйозної розвідки, а сучасна політична документація є поганим провідником в цих матеріях, як і спогади очевидців. Що ясно, то це те, що нове поєднання соціальної революції і патріотичного почуття було надзвичайно складним феноменом. Хоча ми очікуємо подальшого вивчення, є можливим хоча б зазначити деякі з цих складностей.

⁹ Про заміну «Інтернаціоналом» «Марсельези» в Німеччині, а також у Франції, див. M. Dommanget, *Eugene Pottier* (Paris 1971), ch. III. Про патріотичну апеляцію див. наприклад, Maurice Thorez, *France To-day and the People's Front* (London 1936), XIX, pp. 174-185, esp. 180-1.

¹⁰ Charles De Gaulle, *Memoires de Guerre*, II (Paris 1956), pp. 291-292. Про США див. Earl Browder, *The People's Front in the United States* (London 1937), esp. pp. 187-196, 249-269.

Перше, антифашистський націоналізм виник у контексті *інтернаціональної* ідеологічної громадянської війни, в ході якої частина багатьох національних правлячих класів здається вибрала на користь міжнародного політичного рівняння направо, і держав ототожнених з ним. Такі місцеві партії правих просто відмовились від апеляції до ксенофобського патріотизму, який вже одного разу їм добре послужив. Як відзначав французький вислів: «Краще Гітлер, ніж Леон Блюм». Цей вислів міг також цілком добре означати «краще німець, ніж єврей», але було б надто поверховим читати його як «краще чужа країна, ніж своя власна». Це зробило легшим для лівих забрати назад національний прапор з ослаблих рук правих. Подібним чином у Британії опозиція політиці поступок Гітлеру була набагато легшою для лівих, ніж для консерваторів, що не могли не розглядати його, цілком правильно, швидше як потужний бастион проти більшовизму, ніж загрозу для Британської імперії. В якомусь сенсі ріст антифашистського патріотизму був таким чином частиною того, що могло законно розглядатися як триумф певного виду інтернаціоналізму.

Друге, як робітники, так інтелігенти також зробили *інтернаціональний* вибір, але той, що, як виявилось, зміцнив національне почуття. Недавні дослідження як з британського, так і італійського комунізму тридцятих підкреслили роль антифашистської мобілізації у привабленні як молодих робітників, так і інтелігентів до нього, і понад усе — роль Іспанської громадянської війни.¹¹ Але підтримка Іспанії не була простим актом міжнародної солідарності типу антиімперіалістичних кампаній на користь Індії і Марокко, які мали набагато більш обме-

¹¹ Hywel Francis, *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War* (London 1984); Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, vol. III (Turin 1970), ch. IV.

жений відгук. У Британії боротьба проти фашизму і війни стосувалася британців, у Франції – французів, але після липня 1936 р. головний фронт, на якому вона велась, виявився поблизу Мадриду. За справи, які були по суті внутрішніми у кожній країні, через історичну нагоду воювали на полях країни настільки віддаленої і невідомої для більшості робітників, що вона очевидно не мала для середнього британця жодної іншої асоціації, крім асоціації з його власною боротьбою. Більше того, оскільки фашизм і війна ототожнювались з конкретними іноземними державами, Німеччиною і Італією, те, що було на кону в цій боротьбі, не зводилось тільки до внутрішнього майбутнього Британії чи Франції, або війни і миру загалом, а було захистом британської і французької нації від німців.

Третє, антифашистський націоналізм очевидно був так само втягнутий у соціальний, як і в національний конфлікт, що стало очевидним ближче до кінця Другої світової війни. Як серед британців, так і серед рухів опору на європейському континенті перемога і соціальна трансформація були невіддільними. Те, що війна закінчилась в Британії виборчою поразкою Вінстона Черчіля, улюбленого і обожнюваного військового лідера і символу британського патріотизму, та масованою перемогою Лейбористської партії, демонструє означене положення без всіляких аргументів; оскільки, якою б не була ейфорія визволення ще десь, саме британські загальні вибори 1945 р. були поза всіляким сумнівом обґрунтованим виразом громадської думки. Як консерватори, так і лейбористи однаково були віддані перемозі, але тільки одна партія була формально віддана перемозі і соціальній трансформації.

Більше того, для багатьох британських робітників сама війна мала соціальний вимір. Було невинновипадковим,

що німецький напад на СРСР 1941 р. сколихнув потужну хвилю просов'єтизму серед британських робітників, хвилю, на яку ніяк не вплинула поведінка як СРСР, так і рідних комуністів між вереснем 1939 р. і липнем 1941 р. Це не було просто тому, що нарешті британці перестали бути єдиною воюючою стороною. Для тих з нас, хто пережив цей поворот подій рядовим солдатом в робітничих підрозділах британської армії, цілковито ясно, що маса політично свідомих, тобто із лейбористів і тред-юніоністів, солдатів в таких підрозділах все ще якимось чином мислила Радянський Союз як певним чином «робітничу державу». Навіть такий твердий і непохитний антикомуністичний профспілковий лідер як Ернест Бевін не полишив цього припущення аж до якогось часу під час Другої світової війни.¹² Цією мірою сама війна здавалось мала елементи війни як між класами, так і між державами.

Націоналізм таким чином здобув сильну асоціацію з лівими під час антифашистського періоду, що згодом зміцнилась досвідом антиімперіалістичної боротьби у колоніальних країнах. Оскільки антиколоніальна боротьба пов'язувалась з міжнародними лівими різними способами, то союзники борців за колоніальне визволення у метропольних країнах мали знаходитись, майже незмінно, у їхніх штабах. Теорії імперіалізму (тобто антиімперіалізму) давно сформували органічну частину корпусу соціалістичної думки. Те, що Радянська Росія була сама значною мірою азійською державою і бачила світ достатньо в неєвропейській перспективі — між війнами головним чином в азійській, — не могло не вражати активістів з того, що ще не називалось «Третім світом». Навпаки, з часу ленінського відкриття, що визво-

¹² Пор. виступ 1941 у А. Ballock, *The Life and Times of Ernest Bevin*, vol. 2 (1967), p. 77. Н. Pelling, *The Labour Governments 1945-51* (London 1984), p. 120.

лення пригноблених колоніальних народів є важливою потенційною складовою для світової революції, комуністичні революціонери робили все, що могли, для боротьби за колоніальне визволення, яка в будь-якому випадку була їм мила на тій підставі, що будь-що ненависне для метропольних імперіалістів має вітатися робітниками.

Взаємостосунки між лівими і націоналізмом залежних країн були, звичайно, складнішими ніж якась одна проста формула. Цілком незалежно від власних ідеологічних преференцій антиімперіалістичні революціонери, якими б інтернаціоналістами вони не були в теорії, були зацікавлені в здобутті незалежності для своєї власної країни, а до всього іншого їм було байдуже. Вони не сприймали пропозицій, що їм варто відкласти чи модифікувати власну мету в інтересах якоїсь ширшої глобальної мети – такої, наприклад, як перемога у війні проти нацистської Німеччини і Японії. Ворогів своїх імперій (притримуючись традиційного фенійського принципу) багато з них вважали союзниками власних націй, особливо в роки, коли перемога тих виглядала майже напевною. З погляду антифашистських лівих типу Франка Раяна було важко зрозуміти: він був ірландським республіканським бійцем настільки лівого складу, що воював за Іспанську Республіку в інтернаціональних бригадах, але після того, як потрапив у полон до франкістів, несподівано опинився в Берліні, де зробив все, що міг, ведучи переговори про підтримку Німеччини IRA в обмін на об'єднання Північної і Південної Ірландії після німецької перемоги.¹³ З погляду традиційного ірландського республіканізму Раян міг би вважа-

¹³ Див. Sean Cronin, *Frank Ryan, The Search for the Republic* (Dublin 1980); але також Frank Ryan (ed.), *The Book of the XV Brigade* (Newcastle on Tyne 1975, first published Madrid 1938).

тись провідником послідовної політики, хоча напевно не дуже добре продуманої. Кримінальна справа була заведена проти Субхаза С. Босе («Нетаджі»), героя бенгальських мас і раніше важливої радикальної фігури в Індійському Національному Конгресі, який приєднався до японців і організував антибританську Індійську Національну Армію із індійських військовополонених, захоплених японцями у перші місяці війни. Що завгодно, але це не могло бути підставою того, що у 1942 р. союзники виглядали маючими кращі шанси виграти війну в Азії: успішне японське вторгнення в Індію було дуже навіть ймовірним. Багато лідерів антиімперіалістичних рухів на той час, як варто нагадати, бачили Німеччину і Японію здатними визволити останніх від Британії і Франції, особливо до 1943 р.

Однак, загальний рух за незалежність і деколонізацію, особливо після 1945 р., без сумніву, ототожнювався з соціалістичним/комуністичним антиімперіалізмом, через що напевно так багато деколонізованих і нових незалежних держав, і в жодному випадку не тільки тих, де соціалісти і комуністи відіграли важливу роль у боротьбі за визволення, проголосили себе у певному сенсі «соціалістичними». Національне визволення стало гаслом лівих. Парадоксально, але нові етнічні і сепаратистські рухи західної Європи таким чином почали засвоювати соціально-революційну і марксистсько-ленінську фразеологію, яка так погано пасує до їхніх ультра правих ідеологічних джерел часу до 1914 р. і профашистської та навіть, під час війни, колабораціоністської історії деяких з їхніх старших активістів.¹⁴ Молоді інтелігенти із тогочасних лівих, що кинулись у такі рухи, коли 1968 рік

¹⁴ Про колишній колабораціонізм багатьох «етнічних» активістів у Франції див. William R. Beer, "The social class of ethnic activists in contemporary France" у Milton J. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca 1977), p. 157.

не зміг започаткувати очікуване нове тисячоліття, надали додаткового імпульсу цій трансформації націоналістичної риторики, згідно з якою старомодні народи, позбавлені природного права на самовизначення, також були перекласифіковані в «колонії», що визволяють себе від імперіалістичної експлуатації.

Можна констатувати, що з 30-их до 70-их років ХХ століття панівний дискурс національної емансипації перегукувався з теоріями лівих, і зокрема розвитком подій у комінтернівському марксизмі. Те, що альтернативна ідіома національного прагнення була настільки сильно дискредитована своєю асоціацією з фашизмом, що фактично була виключена із громадського використання протягом покоління, просто зробило цю гегемонію лівого дискурсу більш очевидною. Гітлер і деколонізація здається відновили той союз націоналізму з лівими, який здавався настільки природним до 1848 р. Тільки в 1970-ті роки альтернативні виправдання для націоналізму з'явилися знову. На Заході [тут «Захід», здається охоплює і соцтабір – Т.К.] головні націоналістичні агітації цього періоду, що насамперед спрямовувались проти комуністичних режимів, повернулись до простіших і більш грубих форм національного утвердження, навіть якщо вони насправді і не відкидали жодної ідеології, що походила від правлячих комуністичних партій. У «Третньому світі» ріст релігійного інтегралізму, особливо в різних ісламських формах, а також і в інших релігійних варіантах (наприклад, буддизм серед сингальських ультра на Шрі-Ланці), забезпечив фундамент як для революційного націоналізму, так і національних репресій. У ретроспективі ця ідеологічна гегемонія лівих з 1930-их років може видаватися короткостроковою чи навіть ілюзією.

Залишається відповісти на важливе питання: як вплинуло на долю націоналізму поширення націоналістич-

них почуттів і рухів за межі географічних регіонів, де вони вперше з'явилися? Хоча європейські оглядачі у 1920-ті роки почали розглядати націоналізм у залежному світі — тобто на практиці в Азії і Ісламських країнах — серйозно, ймовірно навіть серйозніше, ніж ми робимо це в ретроспективі,¹⁵ вони не розглядали його як такий, що потребує модифікації європейського аналізу. Найбільше зібрання незалежних держав за межами Європи, латиноамериканські республіки, викликали дуже мало уваги, за винятком США, і націоналізм на цій території розглядався чи як руритенський жарт, чи як включений до *indigenismo*, культурного перевідкриття відповідних індіанських цивілізацій і традицій, поки в 30-их і 40-их роках не з'явилися певні групи, які здається виявляли симпатію до європейського фашизму, що дозволило їх легко закільцювати. Японія, хоча очевидно *унікальна*, могла розглядатися як поважне західне імперське утворення, а тому як національна і націоналістична держава, чимось подібна до своїх західних прототипів. За винятком Афганістану і ймовірно Сіаму (Таїланду), решта Афро-Азіатських регіонів, що дійсно не були підвладні і не адмініструвались з метрополії, містила лише одну державу, яка справді мала простір для незалежного маневру, власне — постімперську Туреччину.

Очевидно всі антиімперські рухи будь-якого значення могли б класифікуватися, і у метрополіях це загалом і робили, за трьома головними рубриками: місцеві освічені еліти, що імітували європейське «національне самовизначення» (як в Індії), народна антизахідна ксено-

¹⁵ Hans Kohn's *History of Nationalism in the East* (New York 1933) і *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (New York 1932), оригінально опубліковані в Німеччині в 1928 і 1930 відповідно, є напевно першим значним дослідженням цього предмету. Автора напевно спонукали зосередитись на цьому регіоні власні сionістські інтереси.

фобія (всецільова широко вживана рубрика, особливо в Китаї), і природні високі почуття войовничих племен (як в Марокко чи арабських пустелях). В останньому випадку імперські адміністратори і інтелектуали, не без наміру рекрутувати таких бравих і звичайно аполітичних хлопців до імперських армій, виявляли схильність до толерантності, зберігаючи свою справжню ворожість до міських агітаторів, особливо тих, хто мав деяку освіту. Жоден з цих випадків, здається, не вимагає серйозного теоретичного перегляду, хоча приклад народних рухів у ісламських країнах і навіть апеляція Ганді до індійських мас передбачали більшу мобілізуючу роль релігії, ніж це було звичайним у сучасній Європі. Напевно перша річ, що приходить на думку під впливом Третього світу – за винятком революційних лівих, – є загальний скепсис стосовно універсальної придатності поняття «національного». Імперським спостерігачам здавалось, що в залежному світі воно часто було інтелектуальним імпортом, піднятим меншістю *evolves*, відірваною від маси своїх співвітчизників, уявлення яких про спільноту і політичну лояльність були цілком іншими. Такі міркування були часто прийнятними, навіть якщо вони мали тенденцію схиляти імперських правителів чи європейських поселенців до незаперечення росту масового національного ототожнення, коли воно дійсно мало місце, що сіоністи і ізраїльські євреї очевидно і робили у випадку палестинських арабів.

Багато надзвичайно цікавих думок у міжвоєнний час з «національного питання» у залежному світі мали місце у міжнародному комуністичному русі, хоча вони не виходили за межі непорушної схеми ленінського марксизму того типу, в якому він був кодифікований між війнами. Як би то не було, проблемою, що головним чином цікавила Марксистів, було взаємовідношення класів

(включаючи тих, які мали бути втягнутими у боротьбу один проти одного, як, наприклад, буржуазія і пролетаріат колоніальної країни) в межах широкого антиімперіалістичного руху за національне і соціальне визволення; власне тією мірою, якою місцеві колоніальні спільноти володіли класовою структурою, що піддавалася аналізу в термінах західного походження, ситуація, що створювала подальші складнощі для марксистського аналізу. Дійсне ж визначення «націй», що борються за свою свободу, з іншого боку, загалом запозичувалось від існуючих націоналістичних рухів без особливого дослідження. Тому індійською нацією було населення індійського субконтиненту, як це заявлялось Індійським Національним Конгресом; ірландською нацією було те, що нею проголошували фенії.¹⁶ Для цілей нашого теперішнього дослідження ми не потребуємо заглиблюватись далі у цю цікаву сферу.

Оскільки мало антиімперських «національних» рухів співпадали з політичними чи етнічними сутностями, що існували до приходу імперіалістів, розвиток націоналізму в значенні цього терміна, яке він мав для Європи XIX століття, відбувся головним чином після деколонізації, тобто в основному після 1945 р. Його більшість, відповідно, спрямовувалась не проти іноземного імперіалістичного гнобителя, а проти щойно звільнених

¹⁶ *Die nationale Frage und Österreichs Kampf um seine Unabhängigkeit: Ein Sammelband*, Foreword by Johann Koplenig (Paris 1939), засвідчує головний виняток: Австрію. Її німецькомовні жителі до того часу вважались марксистами, членами німецької нації, головна підстава для схильності Австрійської Соціал-Демократичної партії до об'єднання з Німеччиною, що підняло проблеми, як тільки Німеччина опинилась в руках Гітлера. Хоча соціал-демократи притримувались цієї позиції до моменту, коли Карл Реннер (згодом перший президент другої Австрійської республіки) фактично привітав *Anschluss* 1938 р., австрійські комуністи розвинули теорію окремої австрійської національності, яка уникала цих проблем.

держав, що претендували на національну гомогенність, якою вони не володіли. Іншими словами, національні рухи протестували проти «національної», тобто етнічної чи культурної нереальності територій, на які імперська епоха поділила залежний світ, хоча деколи також проти нереальності ідеологій західного походження, перейнятих осучасненими елітами, які успадкували владу колишніх правителів.

Але чи вони протестували — протестують — в ім'я чогось-такого, що відповідає старому «принципу національності» і вимозі самовизначення? У деяких випадках вони очевидно проповідують тією ж мовою, але напевно уже похідною від Мацціні не безпосередньо, а опосередковано через міжвоєнних марксистів, головного ідеологічного впливу на інтелектуалів у великих зонах залежного світу. Це очевидно має місце на Шрі-Ланці як серед сингальських, так і тамільських екстремістів, хоча сингальський комуналізм також опирається на західні мовні/расові ідеї XIX століття для демонстрації арійської вишчості.¹⁷ Все ж з цього не випливає, що общинні конфлікти і суперечки та етнічне утвердження груп у третьому світі найкраще бачаться у цьому світлі, власне як рухи потенційного державотворення, логічною метою яких є встановлення територіальних держав. Нездатність «трайбалізму», який має очевидно дуже сильну підтримку у багатьох частинах Африки, «повернутися лицем до санкціонування апарату навіть відносно елементарних держав»¹⁸ має нас зупинити. Те ж саме має робити, якщо переверну-

¹⁷ Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka* (Dehiwala 1985); тощо ж авропа, 'The national question and the left movement in Sri Lanka' (*South Asia Bulletin*, VII, I and 2, 1987, pp. 11-22); Jayadeva Uyangoda, 'Reinterpreting Tamil and Sinhala nationalism' (*ibid.* pp. 39-46); R. N. Kearney, 'Ethnic conflict and the Tamil separatism movement in Sri Lanka' (*Asian Survey*, 25, 9 September 1985, pp. 898-917).

¹⁸ Fredrik Barth (ed.); *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston 1989), p. 34.

ти монету, і нездатність територій, дезінтегрованих на свої общинні компоненти, типу Лівану, підтримувати щось таке, що могло б бути навіть віддалено описаним як нація-держава чи будь-яка інша держава.

Звичайно, після 1945 р. були створені нові держави, які очевидно діляться на невелике число — скажімо від двох до чотирьох — регіонів, що виразно розрізняються за соціально-політичною структурою, культурою, етнічністю чи іншими політично стосовними характеристиками, і могли б, якщо б не міжнародна ситуація, розпастися вздовж таких структурних ліній, що уже час від часу траплялося (наприклад, західний і східний Пакистан, турецький і грецький Кіпр). Судан і Чад (мусульманська/арабська північ, християнський/анімістичний негритянський південь) та Нігерія (мусульманська і гаузька північ, ярубський південний захід, ібойський південний схід) є тут доречними прикладами. Як би то не було, є важливим, що нігерійська ситуація була очевидно заплутана з часу невдалої спроби від'єднання Біафри (Ібо) у 1967 р. шляхом ліквідації трьох головних спільнот і заміни первинного тристороннього поділу дев'ятнадцятьма меншими штатами, що, між іншим, підкреслило факт, що гаузи, ярубійці і ібійці разом представляють менше 60% всього нігерійського населення. Також ясно, що внутрішня ситуація держав, в яких влада тримається на одній домінуючій спільноті, є нестабільною, особливо якщо ця спільнота все ще тільки знаходиться в процесі встановлення панування над всією територією держави. Це здається має місце в Ефіопії, де зростання імперії XIX століття, що базувалась на общині християнської меншості — амхаромовні представляють 25% населення поділеного на 40% християн, 40% мусульман і 20% інших, — було перерване коротким періодом італійського колоніалізму, реставрацією розшире-

ної імперії і революцією 1974 р. Навіть при цьому є не дуже ймовірним, що територіальна єдність цієї нещасної, спустошеної голодом і війною країни була б під серйозною загрозою, якщо б не спроба включити до її складу Еритрею, що мала нагоду розвинути свої власні окремі політичні рухи і територіальну тотожність, і як італійська колонія, і за часу британської адміністрації, до того, як її додали, для міжнародної зручності, до Ефіопії, до якої вона раніше ніколи не належала.

Є очевидно маса етнічних, племінних чи общинних суперечностей в межах достатнього числа нових незалежних держав як в Африці, так і Азії, але — не говоримо про країни, які встановили те, що здається є працюючим багатоетнічним *modus vivendi* — далеко не ясно, що державний сепаратизм є саме тим, що кожний з їхніх народів, або навіть тільки лідери і проповідники цих народів мають на увазі.

Дійсна проблема етнічних і общинних груп, особливо тих, що стоять перед лицем драматичних соціально-економічних змін, до яких власна історія їх не підготувала, є цілком іншою. Вона набагато менше подібна до проблеми формування нових націй, ніж до проблеми масової міграції у старі (чи нові) індустріальні країни — як адаптуватися до нового світу у етнічно багатоманітному суспільстві. Звичайно такі іммігранти, як ми побачили, природно збиваються в групи з іншими із «старої країни» чи «нещасного дому» від незахищеності і ностальгії та заради взаємної допомоги в силу реакції проти зовнішньої ворожості до людей подібних на них і, не в останню чергу, в силу потужного організуючого посередництва виборчої політики, де така має місце. Як кожний районний політик у Північній Америці знає, вони енергійно реагують на етнічні апеляції і підтримку будь-чого, що розглядається як національна справа в

країнах їхнього походження, особливо коли міграція є частково політичною чи ідеологічною: на підтримку IRA — серед ірландців, ворожість до Ясіра Арафата — серед євреїв, відновлення балтійських держав — серед латвійців. Все ж, як кожний політик знає, видавати правильні звуки про Шин Фейн, PLO і сталінізм є тільки незначною частиною політичного завдання представників таких електоральних громад. Головним завданням є відстоювати їхні інтереси як *американців* чи *канадців*. У багатоетнічному чи общинному суспільстві це по суті означає торгуватися за групову долю ресурсів, наявних у державі, проти інших груп, захищати свою групу від дискримінації, максимізувати шанси її членів і мінімізувати бар'єри перед ними. Націоналізм у сенсі вимоги окремої територіальної держави чи навіть мовної автономії не має до цього відношення, хоча він і може приносити діаспорі приємні почуття.

Випадок з американськими неграми демонструє це особливо чітко, оскільки раса настільки очевидно панує над їхньою груповою ситуацією, і тому, що, незважаючи на значний ступінь соціальної сегрегації чи геттозації, територіальний сепаратизм є очевидно поза будь-яким сенсом для них, цілком незалежно від його нездійсненності — чи у формі масового виїзду до якоїсь іншої (африканської) країни, чи у формі виділення для них якоїсь частини США. Перше свого часу здобуло добру долю емоційної підтримки серед чорних західної півкулі, але ніколи не розглядалось як серйозна програма, за винятком божевільних ультраправих, які передбачали масове вигнання («репатріацію») кольорових іммігрантів.

Друге також якийсь короткий час пропонувалось, в дусі ортодоксального вчення про «національне самовизначення», Комуністичним Інтернаціоналом, але не викликало жодного інтересу серед чорних. Якщо відо-

бразити на мапі розташування графств південних штатів, де перепис показав чорну більшість, то можна було б побачити більш чи менш неперервний пояс, існуючий на папері (з якимось числом анклавів і ексклавів), який тому можна було б заявити «національною територією» американських негрів, що могла б стати чорною республікою.¹⁹ Абсурдність цієї картографічної фантазії полягає в припущенні, що проблему проживання у (переважно білих) США можна було б якось усунути з життя американських чорних за допомогою сепаратизму. Більше того, вже зразу було очевидним, що навіть коли б чорна республіка могла бути якимось чином встановлена в зоні сільського блюзу, це б дуже слабо вплинуло на міські гетто півночі і заходу, куди чорні уже стікалися. Концентрація в містах, де в 1970 р. проживало 97% непівденних чорних – третина південних чорних була все ще сільською – дала американським неграм значну виборчу перевагу, з якої вони дещо скористалися, але шляхом зосередження на здобутті більшої долі ресурсів і можливостей всього суспільства для своєї етнічної групи. Територіальна сегрегація гетто у багатьох суспільствах може бути страшною силою для етнічного об'єднання, що засвідчують як Белфаст, так і Бейрут, але вона в дійсності *ліквідує* класичну перспективу самовизначення шляхом формування територіальних держав, практично у всіх випадках за незначними виключеннями.

¹⁹ «Партія посилює боротьбу за рівні права негрів і їх право на самовизначення аж до відокремлення «чорного поясу». (*Die Kommunistische Internationale vor dem VII Weltkongress: Materialien*. Moscow-Leningrad 1935, p. 445), звіт про «рішення осені 1930». Про «гострі розбіжності» стосовно гасла на користь чорної республіки для негритянського населення США в ході обговорення відповідної підкомісії VI Конгресу Інтернаціоналу 1928 р. див. виступи Форда і Джонса на тому конгресі (*Compte-Rendu Stenographique du Vie Congres de l'Internationale Communiste 17 juillet – 1 septembre 1928*. У *La Correspondance Internationale*, no. 125, 19 October 1928, pp. 1292-3; no. 130, 30 October 1928, p. 1418).

Окрім того, урбанізація і індустріалізація, спираючись на різні потужні рухи, міграції і обміни людьми підривають ще одне фундаментальне націоналістичне припущення — території, населеної по суті етнічно, культурно, і мовно гомогенним населенням. Гостра ксенофобська чи расистська реакція корінного населення у регіонах, що зазнали масового припливу «чужинців» була, на жаль, відома в США з 1890-их і у західній Європі з 1950-их років. Все ж ксенофобія і расизм є симптомами, а не ліками. Етнічні спільноти і групи у сучасних суспільствах приречені співіснувати, якою б не була риторика, що мріє про повернення до незмішаної нації. Масове вбивство і масове вигнання («репатріація») справді драматично спростили етнічну карту Європи, і їх можуть спробувати і в інших регіонах. Все ж рух народів з того часу відновив етнічну складність, яку варварство прагнуло ліквідувати. Тільки тепер типова «національна меншість» у багатьох країнах, що приймають міграцію, є швидше архіпелагом малих островів, ніж суцільним масивом землі. Отто Бауер міг би мати якесь значення для їхньої проблеми, але не Мацціні.

По суті, це є ситуацією етнічних груп у багатоетнічних і багатообщинних державах Третього світу, тобто в більшості колишніх колоніальних держав більших від маленьких Карибських островів — і навіть у деяких міні-державах також. Етнічні чи общинні групи в таких державах часто добре організовані — насамперед, у нових державах, через політичні партії і групи тиску, які є *de facto* представниками етнічних інтересів. Доступ до позицій в державній і громадській службі, що у багатьох таких державах є головною дорогою до багатства і акумулювання капіталу для неплідготованих до сучасного підприємництва, традиційно здійснюваного деякими

меншими спільнотами і білими,²⁰ є головною метою. Тією мірою, якою такий доступ здобувається через навчання (за винятком рідких випадків військових переворотів, що здійснені не кадровими офіцерами), «конкуруючі етнічні групи», – як підмічає Фредрік Барс зі звичною для нього спостережливістю, – «... диференціюються згідно з освітнім рівнем і намагаються контролювати чи монополізувати можливості для навчання».²¹

Тією мірою, якою це групове змагання йде за доступ до позицій в апараті (територіальній) держави чи опанування її, такі етнічні змагання мають щось спільне з ростом «дрібнобуржуазного націоналізму», дослідженого у розділі 4. У крайніх випадках це може справді вести до сепаратизму, як серед тамілів на Шрі-Ланці, (географічно частково окремої) меншості, яка була непропорційно репрезентована в громадській службі за часу британської влади, і напевно у вищій освіті також, і з того часу знаходиться під тиском з боку надто переважаючої сингальської більшості, не в останню чергу через прийняття сингальської єдиною офіційною національною мовою у 1956 р. Якщо б хінді була мовою 72%, а не 40% індійського населення, спокуса відмовитись від використання англійської для офіційних цілей була б більшою, як і більшою була б небезпека тамільського і інших сепаратизмів в самому Індостані.²² Як би то не було, територіальний націоналізм є особливим і обмеженим випадком. Приміром, на Шрі-Ланці сепаратистські прагнення не замінили федералістських навіть майже через 25 років після проголошення

²⁰ Такі меншості, звичайно, також мають привілейований доступ до людей при владі.

²¹ Див. Barth (ed.) *Ethnic Groups*, pp. 34-7.

²² Див. Sunil Bastian, 'University admission and the national question' і Charles Abeysekera, 'Ethnic representation in the higher state services' у *Ethnicity and Social Change in Sri Lanka* (Papers presented at a seminar organized by the Social Scientists' Association, December 1979), Dehiwala 1985; pp. 220-232, 233-249.

незалежності. Загальним випадком є конкуруюче співіснування, підкріплене, де необхідно, різними видами децентралізації і автономії. І чим більше суспільство є урбанізованим і індустріалізованим, тим більш штучною є спроба обмежити етнічні спільноти, діючі у розвинутій економіці, приналежних до різних територіальних адміністративних одиниць. Піденно-Африканська спроба зробити таке справедливо розглядається не як захід класичного націобудівництва для африканців, а як проект з метою увічнення расового гніту.

Все ж таки Барс відзначає,²³ групові взаємини у таких складних багатоетнічних/багатообщинних суспільствах і відмінні, і менш стабільні від тих, які мали тенденцію відбуватися у традиційних суспільствах. По-перше, групи, що входять до сучасних чи більш передових суспільств мають три (можливо не зовсім різні) стратегії. Їх члени можуть прагнути асимілюватися чи «зійти за» членів панівної спільноти з тим результатом, що деякі в цьому можуть мати успіх, але спільнота як ціле буде «позбавлятися свого джерела внутрішнього урізноманітнення і цілком ймовірно залишатиметься культурно консервативною групою... низького рангу у більшій соціальній системі.» Альтернативно, вона може прийняти статус меншості і прагнути зменшити недоліки стану меншини, але наполягати на збереженні свого особливого характеру «у сферах невисловлюваного». Тому при цьому не буде явної появи багатоетнічно організованого суспільства, і в індустріалізованих суспільствах це напевно приведе до поступової асиміляції. Нарешті, група може підкреслювати свою етнічну тотожність, «використовуючи це для розвитку нових позицій і зразків..., попередньо відсутніх у таких суспільствах чи наявних

²³ Barth (ed.), *Ethnic Groups*, pp. 33-37.

там неадекватно до нових цілей.» Це є стратегією, яка, на думку Барса, найближче стоїть до генерування постколоніального етнічного націоналізму чи можливого державобудівництва, хоча, як я аргументував, воно не є ні нормальною метою, ні необхідним наслідком такої стратегії. У будь-якому випадку, не є корисним для аналізу брати всі ці види етнічно-групового виживання під спільний заголовок «нація» і «націоналізм»: квебекців, грецьких і балтійських іммігрантів, алгонквінських індіанців, енуїтів, українців і англо-шотландців – якщо взяти просто один багатоетнічний випадок.

По-друге, традиційні міжетнічні взаємини часто, напевно в більшості випадків, стабілізувалися через еволюцію до сегментованого соціального поділу праці, так що «чужинець» має визнану функцію і, якими б не були «наші» непорозуміння з його спільнотою, швидше є доповненням, ніж конкурує з «нами». Покишені самі по собі, такі етнічно сегментовані ринки праці і типи послуг розвиваються природно, навіть в історії західної індустріалізації і урбанізації, частково тому, що специфічні ніші таких ринків мусять заповнюватись насамперед через те, що неформальна мережа взаємної допомоги мігрантів із окремих регіонів спрямовує туди друзів, родичів і клієнтів з колишньої вітчизни. Так, навіть сьогодні у Нью-Йорку ми очікуємо побачити корейські обличчя у овочевому магазині, махокські індіанці там представлені серед монтажників-висотників, розповсюджувачі газет (як і в Лондоні) індійського походження, а персонал у індійських ресторанах є іммігрантами з області Сільхета в Бангладеш.

Приймаючи до уваги, що «традиційні багатоетнічні системи є настільки часто різьблені економічними» (Барс), вважає, що рухи у багатоетнічних державах, які підкреслюють етнічну тотожність, настільки рідко цікавляться цим ви-

дом соціального поділу, але переважно конкурентоспроможністю позиції своєї групи у загальній міжобщинній колотнечі всередині держави. Багато того, що вважається постколоніальним націоналізмом, відображає неминучу нестабільність групових взаємин, що ґрунтуються не на дійсному етно-економічному поділі праці чи функцій, а на балансі (чи дисбалансі) політичної влади.

Тому етнічні і обшинні непорозуміння та конфлікти достатньо помітні у світі за межами первинної зони націоналізму, і можуть виглядати так, ніби вони відповідають «національній» моделі.

І все ж мусимо нагадати ще раз, що це все не є тим же «національним питанням», про яке сперечалися марксистки, і в термінах якого перемальовувались карти. Чи, якщо хочете, поширення «націоналізму» за межі регіону його походження виводить націоналізм за межі сфери первинного аналізу цього феномена — що засвідчується спонтанною появою нових термінів для його осягнення, таких як слово *ethnie* (для «етнічної групи» чи того, що колись би називалось «національністю»), яке здається є цілком недавнім.²⁴ Це давно зрозуміли, хоча більш ранні спостерігачі незахідного націоналізму безумовно цілком усвідомлювали, що «ми маємо справу з феноменом достатньо відмінним від європейського націоналізму», розглядали його як «несерйозний», щоб уникнути використання цього терміну «в сенсі прийняття з усіх сторін».²⁵ З усім тим, чи використовується цей термін,

²⁴ *Tresor de la Langue Francaise* (vol. VIII, Paris 1980) хоча і дає слово *ethnie* 1896 р., але не дає прикладу його використання до 1956 р. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986) використовує цей термін широко, але очевидно розглядає його як французький неологізм, що ще не повністю англіфікований. Я сумніваюсь, чи його можна зустріти, за винятком безглузда, в дискусії про національність до 1960 р.

²⁵ John H. Kautsky, 'An essay in the politics of development' у John H. Kautsky (ed.), *Political Change in Undeveloped Countries: Nationalism and Communism* (New

чи ні, сам феномен піднімає нові питання у кількох аспектах. Один з них можна стисло нагадати на закінчення цього розділу: мову.

Зовсім не очевидно, що класичний взірець мовного націоналізму, що розвиває етнічну говірку до нової всецільової «національної» літературної мови, яка пізніше стає офіційною, буде чи може надалі мати місце. (Навіть в межах давно встановлених стандартних мов цього виду мала місце недавня тенденція до їх дезінтеграції шляхом перетворення усних підваріантів чи діалектів в можливі засоби шкільного навчання, наприклад, «чорна англійська» чи сильно занглійщена *joual* французька монреальських околиць, населених нижчим класом). З практичних міркувань багатомовність є тепер неминучою у більшості держав. Чи тому, що міграція наповнює очевидно всі західні міста «етнічними» колоніями, або тому, що більшість нових держав сьогодні містять настільки багато взаємно незрозумілих усних мов, що засоби національного (а в наші дні краще інтернаціонального) спілкування є обов'язковими, не рахуючи вже більш скромних лінгва-франка. (Папуа-Нова Гвінея з більш як 700 мовами на населення якихось 2,5 мільйона може бути крайнім випадком). В останньому випадку одразу ясно, що політично найбільш прийнятними мовами є комунікаційні конструкти без місцевого етнічного ото-тоження, типу Піджина чи бахаської індонезійської, або іноземні (краще світової культури) мови, особливо англійська, яка не надає жодній етнічній групі якихось переваг, або навпаки. Ця ситуація, яку може пояснити те, «що здається є надзвичайною мовною гнучкістю і браком сильної емоційної прихильності до «материнської мови» індонезійської еліти»,²⁶ очевидно не така ж

York-London 1962), p. 33.

²⁶ N. Tanner, 'Speech and society among the Indonesian elite' у J. B. Pride and J.

сама як та, що нам знайома з європейських націоналістичних рухів. І не є такою самою політика сучасного багатоетнічного перепису у Канаді, якщо ми порівняємо її з відповідною політикою старої імперії Габсбургів (див. вище). Тому що, знаючи, що члени емігрантських етнічних груп, якщо їх попросити вибрати між етнічністю і канадськістю, назвуть себе канадцами, і знаючи привабливість англійської для них, етнічні групи різного роду утиску противляться переписним питанням про мову чи етнічне самоототожнення, і до недавнього часу переписи наполягали на декларуванні етнічного *походження* по батьківській лінії і відкидали «канадець» чи «американець» як можливу відповідь для всіх, за винятком американських індіанців. Ця «штучна переписна» етнічність, на якій спершу наполягали франкомовні канадці, щоб збільшити свою чисельність за межами центральної території Квебеку, також служила цілям етнічних і іммігрантських лідерів, оскільки вона затушовувала факт, що із 315 000 тих, хто заявив польське походження під час перепису 1971 р., тільки 135 000 назвали польську своєю материнською мовою і тільки 70 000 дійсно спілкуються нею вдома. Цифри стосовно українців є адекватними.²⁷

Коротше кажучи, етнічний і мовний націоналізм можуть бути на шляхах, що розходяться, і обидва можуть наразі втрачати свою залежність від влади національної держави. Те, що можна було б назвати неконкуруючою багатомовністю чи двомовністю, аналогічною до відношення між офіційними культурними/державними мовами і підпорядкованими діалектами і говірками у ХІХ столітті, уже знову виглядає звичайним. Тенденція надавати на-

Homes (eds.), *Sociolinguistics* (Harmondsworth 1972), p. 127.

²⁷ Robert F. Harney, '«So great a heritage as ours.» Immigration and the survival of the Canadian polity' (*Daedalus*, vol. 117/4, Fall 1988), pp. 68-69, 83-84.

родним говіркам офіційний статус під покровом національних/інтернаціональних культурних мов — іспанської у Латинській Америці, французької в деяких частинах Африки, а більш загально англійської (яка є засобом середньої освіти на Філіппінах і є, чи до революції була таким, у Ефіопії) — не повинна вводити в оману.²⁸ Ця модель не може далі бути боротьбою за панування, як у Квебеці, але швидше поділом функцій, як у Парагваї, де і іспанська, і гуаранська вивчаються і використовуються міською елітою, але іспанська є засобом спілкування для всіх писемних цілей за винятком, напевно, *belles lettres*. Є не дуже ймовірним, що квехуаська, приймаючи до уваги її офіційний статус у Перу з 1975 р., буде прагнути замінити іспанську, як мову, скажімо, щоденної преси і університетів, чи що, яким би не було офіційне становище деяких народних мов у колишніх африканських чи тихоокеанських британських колоніях, шлях до освіти, багатства і влади перестане там проходити через англійську.²⁹

Це міркування приводить нас до підсумкових роздумів про майбутнє націй і націоналізму.

²⁸ Про значення англійської див. Francois Grosjean, *Life with Two Languages* (Cambridge MA 1982), де стверджується, що тільки в 38 державах англійська не мала якогось офіційного статусу у 1974 р. У 20-ти (неангломовних) державах вона була єдиною офіційною мовою, ще у 36 використовувалась у судах і як головний засіб навчання в школах (р. 114). Про проблеми конкуренції з англійською див. також L. Harries, 'The nationalization of Swahili in Kenya' (*Language and Society*, 5, 1976, pp. 153-164).

²⁹ Певним чином сучасні (звукові і візуальні) засоби масової інформації, «котрі не потребують тяжких кроків освіти» (David Reisman, *Introduction to Daniel Leiner, The Passing of Traditional Society* (New York 1958), р. 4., зменшили простір, відведений для народної літератури, розрахованої на моноглота, який тепер більше не відрізаний від інформації про ширший світ. Транзисторний приймач був головним персонажем цієї культурної революції. Див., наприклад, *Struggle in the Andes: Peasant Political Mobilization in Peru* (Austin, 1974), р. 58. Мою увагу вперше привернув до цієї революції на початку 1960-их років покійний Хосе Марія Аргуедас, який вказав на розмноження місцевих радіопередач квехуаською для іммігрантів до Ліми, котрі звичайно були в ефірі в час, коли тільки працюючі індіанці не спали.

РОЗДІЛ 6

Націоналізм в кінці ХХ століття

I

З часу опублікування цієї книги на початку 1990 р. більше нових національних держав було сформовано, або знаходяться у процесі формування, ніж за будь-який інший час у цьому столітті. Розвал СРСР і Югославії поки що додав до числа міжнародно визнаних суверенних утворень шістнадцять нових, і немає безпосередньо передбачуваної межі для подальшого просування національного сепаратизму. Всі держави є тепер офіційно «націями», всі політичні агітації спрямовані проти іноземців, яких практично всі держави з поспіхом прагнуть тримати подалі. Може саме тому було б впертою сліпотою завершувати цю книгу деякими роздумами щодо *занападу* націоналізму як напрямку історичного розвитку порівняно з його роллю протягом століття від 30-их років ХІХ століття до кінця Другої світової війни.

Справді, було б абсурдним заперечувати, що колапс Радянського Союзу і регіональної та міжнародної системи, для якої він як єдина наддержава був пілоном впродовж якихось сорока років, знаменує глибоку і напевно постійну історичну зміну, наслідки якої в час написання цих рядків є цілковито непередбачуваними. Як би то не було, вони вводять *нові* елементи до історії націоналізму тільки у тій мірі, в якій розвал СРСР 1991 року виходить далеко за межі (тимчасового) розвалу царської Росії у 1918-1920 рр., що значною мірою обмежувався її європейськими і закавказькими регіонами.¹ Оскільки, по суті,

¹ Навіть при цьому «загально-тюркські» амбіції Туреччини в центральній Азії, на щастя, переслідувані не Камалем Ататюрком, але його переможеними

«національні питання» 1989-1992 рр. є не нові, вони стосуються переважно традиційного дому національних проблем — Європи. Поки що немає ознак серйозного політичного сепаратизму в Америках, як мінімум на південь від американо-канадського кордону. Також мало ознак, що ісламський світ, чи хоча б зростаючі фундаменталістські рухи всередині нього, має інтерес до збільшення кількості державних кордонів. Дійсно, важко уявити, як сепаратизм міг би їх цікавити взагалі. Сепаратистська агітація (переважно терористична) очевидно потрясає закутки Південно-Азійського субконтиненту, але поки що (за винятком відокремлення Бангладеш) державинаступниці зберігають цілісність. Насправді не тільки у цьому регіоні постколоніальні національні режими все ще переважно приймають традиції націоналізму XIX століття, як ліберальні, так і революційно-демократичні. Ганді і Неру, Мандела і Мугабе, покійні Зульфікар Бхутто і Бандаранайке, і я б вдарився об заклад, що й ув'язнена лідерка Бірми (М'янми) Аунг-Сан Су Ксі були чи є націоналістами не в сенсі Ландсбергіса та Туджмана. Вони були на точно тій же частоті, що й Массімо де Азельйо: націобудівельники, а не націорозкольники (див. вище).

Набагато більше постколоніальних африканських держав можуть прийти до хаосу і безладу, що недавно з деякими і сталося; включно з — хоча є надія, що ні, — Південною Африкою. Все ж буде гвалтуванням понять розглядати колапс Сомалі чи Ефіопії, як викликаний невід'ємним природним правом народів на формування незалежних суверенних національних держав. Тертя між етнічними групами і конфлікти між ними (часто тривалі) старіші від політичної програми націоналізму і переживуть її.

політичними суперниками типу Енвера Паші, і Японський інтерес до російського тихоокеанського Далекого Сходу є передвісниками тем, про які набагато більше почуємо в 1990-ті.

В Європі вибух сепаратистського націоналізму у ХХ столітті має навіть більш специфічні історичні корені. Яйця Версалю і Брест-Литовського все ще висиджуються. По суті, остаточний колапс Габсбурзької і Турецької імперій та короткотривалий колапс царської Російської імперії випродукували одну групу національних держав-наступниць з однаковими проблемами, нерозв'язними в тривалій перспективі, якщо виключаємо масові вбивства чи примусову масову міграцію. Вибухові питання 1988-1992 рр. були тими ж питаннями, що виникли у 1918-1921 рр. Чехів тоді вперше поєднали з словаками, словенців (колишніх австрійців) з хорватами (колись військовим буфером проти турків) і — всупереч тисячоліттю іншої історії — з сербами, які відносились відповідно до православ'я і османської імперії. Подвоєння території Румунії спричинило напруження між національностями, що її населяли. Переможені німці встановили три маленькі балтійські національні держави, для яких не було жодного історичного прецеденту взагалі, і — без сумніву в Естонії і Латвії — жодних істотних національних домагань.² Союзники підтримали їх існування як частини «карантинного поясу» проти більшовицької Росії. У момент найбільшої слабкості Росії німецький вплив заохотив встановлення незалежних Грузинської та Вірменської держав, а британський — автономію багатого нафтою Азербайджану. Закавказький націоналізм (якщо такий термін не є надто сильним для простонародної антивірменської ненависті азербайджанців) не був серйозним політичним питанням до 1917 р.: вірмени, з очевидних причин, більше остерігались Туреччини, ніж Москви, грузини підтримали номінально загальноросій-

² Це стає ясним з результатів голосування на виборах до російської конституційної асамблеї у листопаді 1917 р., проаналізованих O. Radkey, *Russia Goes to the Polls* (Ithaca 1989).

ську марксистську партію (меншовиків) як свою національну. Проте, на відміну від Габсбурзької і Османської імперій, багатонаціональна російська імперія пережила ще три покоління, завдяки Жовтневій революції і Гітлеру. Перемога у громадянській війні ліквідувала можливість українського сепаратизму, а повернення Закавказзя поклато край місцевим націоналізмам, хоча — оскільки воно було досягнутим частково через переговори з камалівською Туреччиною — то залишило чуттєві питання для майбутнього націоналістичного обурення, зокрема проблему вірменського анклаву в Нагірному Карабасі в Азербайджані.³ У 1939-1940 рр. СРСР практично повернув все, що царська Росія втратила, за винятком Фінляндії (якій Ленін дозволив відокремитися мирно) і колишньої російської Польщі.

Найпростіше описувати очевидний вибух сепаратизму у 1988-1992 рр. як «незакінчену справу 1918-1921 рр.». Навпаки, давні і глибоко вкорінені національні питання, які дійсно здавалися небезпечними для європейських канцелярій до 1914 р., не виявились вибуховими. Не «македонське питання», добре відоме науковцям тим, що приводило на міжнародних конгресах до баталій між конкуруючими експертами з півдюжини дисциплін, спровокувало колапс Югославії. Навпаки, Македонська Народна Республіка зробила все можливе, щоб залишатися осторонь сербсько-хорватського непорозуміння аж до моменту, коли Югославія дійсно вже розпадалась, і всім її частинам,

³ Вірмени ілюструють складнощі прив'язування національності до території. Теперішня Вірменська республіка (зі столицею в Єревані) не мала особливо значення для того нещасного народу до 1914 р. «Вірменія» була головним чином в Туреччині. Російські вірмени були як сільським закавказьким населенням, так і значним міським населенням — напевно більшістю населення у Тбілісі і Баку — так само, як і великою національною і міжнародною діаспорою. «Вірменія», можна сказати, була тим, що залишилось, коли вірменів знищили чи вигнали зі всіх інших місць.

суто з міркувань самозахисту, варто було подумати про себе. (Достатньо показово, її офіційне визнання до цього часу саботується Грецією, яка анексувала великі частини македонської території у 1913 р.). Подібно, єдиною частиною царської Росії, яка мала справжній національний рух до 1917 р., хоча і не сепаратистський, була Україна. Все ж Україна залишалася відносно спокійною, коли балтійські і кавказькі республіки вимагали відокремлення, залишаючись під контролем місцевої комуністичної партії, і не піддавалась відокремленню аж до часу, коли невдалий путч серпня 1991 р. зруйнував СРСР.

Більше того, визначення «нації» і її прагнень, яке Ленін парадоксально поділяв з Вудро Вільсоном, автоматично створило структурні лінії, вздовж яких багатонаціональні одиниці, побудовані комуністичними державами, мали розчленовуватись; так само, як колоніальні кордони 1880–1950 рр. мали сформувати державні кордони постколоніальних держав, так як не було в наявності жодних інших. (Більшість їхніх жителів не знали, де кордони пролягали, або не звертали уваги на них). У Радянському Союзі ми можемо піти навіть далі: саме комуністичний режим навмисно почав *створювати* етно-лінгвістичні територіальні «національні адміністративні одиниці», тобто «нації» у сучасному сенсі, де такі ніколи раніше не існували, чи про які ніколи не думали, як, наприклад, серед азійських мусульманських народів — чи, коли на те пішло, білорусів. Ідея радянських республік, ґрунтованих на казахській, киргизькій, узбецькій, таджицькій і туркменській «націях», була швидше теоретичним конструктом радянських інтелектуалів, ніж споконвічним прагненням будь-якого з наведених народів.⁴

⁴ Поп. Graham Smith (ed.), *The Nationalities Question in the Soviet Union*, part IV: 'Muslim Central Asia' (London and New York 1990), наприклад, pp. 215, 230, 262.

Думка, що ці народи чи то через «національний гніт», чи ісламську свідомість створювали для радянської системи нестерпну напругу, яка привела до її колапсу, здається є просто ще одним виразом того виправданого жаху певних західних спостерігачів перед радянською системою і їх уявлень, що вона не може тривати довго. Насправді центральна Азія залишалась політично інертною до розпаду Союзу, за винятком деяких погромів національних меншин, які Сталін мав схильність виселяти у ці віддалені регіони. Націоналізм, який розвивається в тих республіках, є пострадянським феноменом.

Тому зміни 1989 року і більш пізнього часу були викликані не національними суперечками, які залишалися під ефективним контролем навіть там, де вони справді існували, як в Польщі і серед югославських народів, поки головна партія діяла, а насамперед рішенням радянського режиму реформувати себе і, реалізуючи це, а) позбавити військової підтримки свої сателітні режими, б) підірвати центральну командну і владну структуру, яка дозволяла йому працювати, і внаслідок цього с) підірвати підвалини навіть незалежних комуністичних режимів на Балканах. Націоналізм зібрав плоди цих процесів, але не був, у жодному серйозному сенсі, важливим чинником їх спричинення. Звідси справді загальне здивування раптовим падінням східних режимів, що було цілком несподіваним, навіть в Польщі, де глибоко непопулярний режим довів, що він міг тримати потужно організований опозиційний рух під контролем протягом майже десятиліття.

Варто тільки порівняти німецькі об'єднання 1871 р. і 1990 р., щоб зауважити відмінності. Перше бачилось довгоочікуваним досягненням мети, яка тим чи іншим способом була в центрі уваги кожного зацікавленого по-

літикою в німецьких землях, навіть тих, хто хотів би протистояти йому. Навіть Маркс і Енгельс відчували, що Бісмарк '(tut) jetzt, wie im 1866, ein Stück von unserer Arbeit in *seiner Weise*'⁵ [зараз, як і в 1866, зробив добрий шмат нашої роботи своїм способом — Т. К.]. А до осені 1989 р. жодна з великих партій Федеративної Республіки не витратила на створення єдиної Німеччини чогось суттєвішого, ніж порожні слова. Це було так не тому, що об'єднання виглядало очевидно нереальним, поки Горбачов його не зробив іншим, а тому, що націоналістичні організації і агітація були політично маргінальними. Жодним чином бажання німецької єдності не мотивувало політичної опозиції у НДР, або простих східних німців, чия масова втеча прискорила колапс того режиму. Без сумніву, не дивлячись на всі їхні стурбованості і непевності щодо майбутнього, більшість німців привітали об'єднання двох Німеччин, але вже сама його несподіваність і очевидний брак серйозної підготовки до нього демонструють, що, якою б не була публічна риторика, воно стало супутнім продуктом несподіваних подій за межами Німеччини.

Що ж до СРСР, то він розпався не, як передрікали деякі сов'єтологи, від внутрішніх національних суперечностей,⁶ якими б вони не були незаперечними, але від суто економічних труднощів. *Гласність*, яку реформаторсько-комуністичне Керівництво країни вважало необхідною умовою *перебудови*, заново ввела свободу дискусії і агітації, а також послабила централізовану командну систему, на якій тримались і режим, і суспільство. Невдача *перебудови*, тобто наростаюче погіршення умов життя простих громадян, підірвала віру у всесоюзну вла-

⁵ Енгельс Марксу, 15 серпня 1870 (Marx-Engels, *Werke* vol. 33 (Berlin 1966), p. 40).

⁶ Helene Carrere d'Encausse, *L'empire eclate* (Paris 1978); *idem*, *La gloire des nations, ou La Fin de l'empire sovietique* (Paris 1990).

ду, звинувачену в цьому, і насправді заохотила чи навіть зробила необхідними регіональні і місцеві вирішення проблем. Буде правильно сказати, що до Горбачова жодна радянська республіка не передбачала відокремлення від СРСР, за винятком балтійських держав, але навіть і там незалежність була очевидно лише мрією. І не можна стверджувати, що тільки страх і насильство тримали СРСР разом, хоча це без сумніву допомагало стримувати етнічні і обшинні суперечності у змішаних регіонах від переростання у взаємне насильство, що з ними згодом і сталося. Справді, в час довгої брежнєвської епохи місцеві і регіональні автономії в жодному випадку не були ілюзорними. Більше того, як росіяни ніколи не переставали скаржитись, більшість інших республік були швидше в кращому становищі, ніж жителі РРСФР. Національна дезінтеграція СРСР, а згодом його складових республік, які майже всі були багатонаціональними, є очевидно більше наслідком подій в Москві, ніж їх причиною.

Парадоксально, але справа націоналістичних рухів з силою, достатньою для підриву існуючих режимів, є швидше кращою на заході, де такі агітації розхитують деякі з найбільш давніх націй-держав: Об'єднане Королівство, Іспанію, Францію, навіть Швейцарію, хоча і меншим чином, не кажучи вже про Канаду. Чи повне відокремлення Квебеку, Шотландії чи якогось іншого регіону дійсно станеться, є нині (1992 р.) справою спекуляцій. За винятком колишнього євро-радянського червоного поясу, успішні відокремлення з часу Другої світової війни є надзвичайно рідкими, і мирні відокремлення очевидно невідомі. З усім тим, можливе відокремлення Шотландії чи Квебеку може сьогодні обговорюватись як реалістична можливість, якою воно не було двадцять п'ять років тому.

II

Все ж націоналізм, яким би він не був живучим, просто більше не є тією історичною силою, якою він був в епоху між Французькою революцією і кінцем імперіалістичного колоніалізму після Другої світової війни.

У «розвинутому» світі XIX століття будівництво якогось числа «націй», що поєднували національну державу і національну економіку, було очевидно головним фактом історичної трансформації та й таким і вважалося. У «залежному» світі першої половини XX століття, і з очевидних причин особливо у колонізованій його частині, рухи за національне визволення і незалежність були головними діючими силами на користь політичної емансипації більшої частини земної кулі, тобто на користь ліквідації імперської адміністрації і, більш важливо, прямого військового панування імперських сил, ситуація, що здавалась би майже немислимою навіть півстоліття тому.⁷ Хоча, як ми побачили, ці національно-визвольні рухи Третього світу теоретично моделювались за типом західного націоналізму, держави, які вони спробували побудувати, на практиці були, як ми також побачили, загалом протилежністю етнічно і мовно гомогенних сутностей, що стали вважатися стандартною формою «нації-держави» на заході. Проте, навіть у цьому аспекті вони були *de facto* більш подібними, ніж неподібними до західного націоналізму ліберальної епохи. І вони, і він були однаково об'єднуючими, а також звільняючими, хоча у більш давні часи багаті знаходились при владі частіше, ніж у сучасному світі.

⁷ Війни, які велись з достатнім розмахом наддержавами, що використовували все, за винятком атомного (і хімічного/біологічного) озброєння, були значно менш успішними, ніж історія до Другої світової війни дозволила б припускати – наприклад, в Кореї і В'єтнамі.

Сучасна фаза, по суті, сепаратистського і розмежовуючого «етнічного» групового самоствердження не має такої позитивної програми чи бачення майбутнього. Це демонструється простим фактом, що за відсутності якогось справжнього історичного проекту, воно намагається заново створювати первинну мацціанську модель етнічно і мовно гомогенної нації-держави («кожній нації державу – тільки одну державу для кожної нації»). Як показують спостереження, це є нереальним і, як ми побачили (ст. 160-2), цілковито не узгоджується з тенденціями мовного і культурного розвитку держав кінця XX століття.

Етнічне самоствердження, як ми побачимо, цілковито не має відношення до проблем кінця XX століття, для яких воно не пропонує загального вирішення чи, за винятком рідкісних і щасливих випадків, жодних місцевих вирішень. Воно просто заплутує завдання звернення до цих проблем.

Однак, силу сентиментів, що приводять групи «нас» до надання собі «етнічної»/мовної totoжності супроти чужих і загрозливих «них», не можна заперечувати. Варто зазначити, що в кінці XX століття, коли бездумна війна, що велась уявними британськими «ми» проти символічних аргентинських «них» за якесь південно-атлантичне болотисте і дике пасовище, мала на меті збудити патріотичний ентузіазм, і як наслідок сприяла зростанню ксенофобії, що стала найбільш поширеною масовою ідеологією у світі. Як би то не було, ксенофобія, що легко переходить в расизм, більш поширений феномен у Європі і Північній Америці у 90-их роках XX століття, ніж навіть у час фашизму, пропонує ще менш якусь історичну програму, ніж націоналізм Мацціні. Насправді вона рідко навіть претендує бути чимось більшим, ніж криком болю чи відчаю. Більше того, навіть романтичні симпатии суверен-

ної незалежності окремих малих народів рідко наполягають на двозначних визначеннях лепенівського Національного Фронту. Він має одне обличчя, і більшість з нас хотіли б, щоб він не мав такого.

Якою є природа цього вигуку болю і гніву? Знову і знову такі рухи за етнічну тотожність здаються реакціями слабкості і страху, спробами вибудувати барикади, щоб зупинити сили сучасного світу, швидше подібними у цьому відношенні на обурення пражських німців, загнаних у кут чеською імміграцією, ніж на почуття наступаючих чехів. Це не тільки є випадком маленьких мовних спільнот, вразливих до цілком скромних демографічних змін, таких як мало заселені пагорби і побережжя валлійськомовного Уельсу, або Естонія, мільйон чи щось близько того населення якої, у будь-якому випадку, поставили б її на крайню межу людських спільнот, спроможних підтримувати сучасну мовну культуру на всіх рівнях. Не дивно, що найбільш вибуховим питанням в обох країнах є неконтрольована імміграція одномовних представників відповідно англійської чи російської мови. Як би то не було, подібні реакції зустрічаємо і в набагато більших популяціях, мовному/культурному існуванню яких ніщо не загрожує жодним чином. Найбільш абсурдним прикладом такого є рух, що здобув політичний ґрунт у деяких штатах США в кінці 1980-их років, за проголошення англійської єдиною офіційною мовою Сполучених Штатів. Хоча іспаномовна імміграція є справді достатньо масовою в деяких частинах США, щоб зробити бажаним, і деколи необхідним, звернення до цієї громади її власною мовою, думка, що панування англійської у Америці є, чи ймовірно може бути в небезпеці, виглядає політичною параноєю.

Те, що живить такі захисні реакції проти дійсних чи уявних загроз, є поєднанням міжнародного руху насе-

лення з надзвичайно швидкими, фундаментальними і безпрецедентними соціально-економічними трансформаціями, що були такими типовими для третьої чверті XX століття. Французька Канада може проілюструвати це поєднання інтенсифікованого дрібнобуржуазного мовного націоналізму з масовим шоком від майбутнього. На папері французька мова, що є рідною для чверті канадського населення (спільнота складає приблизно половину природжених канадських англомовних) і підтримана офіційною двомовністю федерації, міжнародним тилом французької культури та більш ніж 130 000 студентів у франкомовних університетах (на 1988 р.), здається достатньо убезпеченою. І все ж позиція квебецького націоналізму є позицією народу, що стрімго-лов відгороджується від історичних сил, які загрожують знищити його; рух, навіть успіхи якого розглядаються швидше в термінах потенційної слабкості, ніж успіху.⁸ Справді, квебецький націоналізм *de facto* покинув великі Франкомовні меншини в Новому Б्रюнсвіку і Онтаріо, щоб остаточно осісти всередині автономної чи навіть сепаратистської провінції Квебек. Відчуття канадської неубезпеченості демонструється уявленням, що новий офіційний «багатокультуралізм» Канади є просто інтригою, націленою на «зруйнування особливих потреб Франкомовних під політичною вагою багатокультур'я»,⁹ і воно, звичайно, підсилюється очевидною схильністю 3,5 мільйона пост-1945 року іммігрантів да-

⁸ Leon Dion, 'The mystery of Quebec' (*Daedalus*, vol. 117/4, Fall 1988, pp. 283-318) є добрим прикладом: візьміть «Це нове покоління не показує такого ж бажання стояти за французьку мову, яке мали їхні батьки, частково тому, що воно відчуває себе захищеним... Хартією про французьку мову... і частково тому, що канадські англомовні і представники інших мов стають толерантнішими до французької» (р. 310).

⁹ R. F. Harney, '«So great a heritage as ours.» Immigration and the survival of the Canadian polity' (*Daedalus*, vol. 117/4, Fall 1988), p. 75.

вати освіту своїм дітям англійською, що відкриває набагато ширші кар'єрні перспективи у Північній Америці, ніж французька. Все ж на папері загроза імміграції є меншою у Франкомовній, ніж англомовній Канаді, оскільки між 1946 і 1971 роками тільки біля 15% ново-прибульців оселилися в Квебеку.

Те, що стоїть за страхом і невпевненістю франкоканадців, очевидно є соціальним катаклізмом, який засвідчується драматично раптовим колапсом католицької церкви в тому, що так довго було консервативним, католицьким, клерикальним, продукующим дітей суспільством, не тільки серед селян, але й городян також. Здається, що протягом 1960-их років відвідування церкви у цій провінції упало від бажаних 80% до 25% при тому, що показник народжуваності в Квебеці став одним з найнижчих в Канаді.¹⁰ Що б не стояло за такою вражаючою трансформацією квебецьких звичаїв, воно навряд чи не створило б дезорієнтоване покоління, спрагле за новими цінностями, які б замінили старі, що порушились. Навіть аргументувалося, що зростання войовничого сепаратизму було сурогатом для втраченого традиційного католицизму. Це припущення — воно навряд чи піддається переконливому виправдовуванню чи спростуванню — не є неправдоподібним, в будь-якому випадку, для когось, для прикладу автора цих рядків, який спостерігав, як цілковито нетрадиційний, насправді з його любов'ю до пивних і алкоголю цілковито контртрадиційний, уельський войовничий націоналізм народжується серед молодшого покоління в одній частині північного Уельсу; по мірі того, як церкви порожніли, пастирі та проповідники перестали бути голосом спільноти, і занепад громадської схильності до поміркова-

¹⁰ Gerard Pelletier, 'Quebec: different but in step with North America' (*Daedalus*, vol. 117/4, Fall 1988, p. 271); Harney, '«So great a heritage as ours», p. 62.

ності відкинув найбільш очевидний спосіб, яким інді-віди демонстрували свою приналежність до пуританської культури і спільноти.

Масова мобільність населення природно інтенсифікує цю дезорієнтацію, як і економічні зрушення, деякі з яких точно мають певний зв'язок з ростом місцевого націоналізму.¹¹ Коли ми живемо в урбанізованому суспільстві, то зустрічаємо чужинців — вирваних з корінням людей, які нагадують нам про делікатність чи висихання нашого власного родинного коріння.

У випадку західних екс-комуністичних суспільств ця соціальна дезорієнтація інтенсифікується колапсом життя, яке знали більшість жителів, і яким вони навчилися жити. Націоналізм чи етнічність — процитуємо роботу Мирослава Гроха про сучасну центральну Європу — є «замінником чинників інтеграції у дезінтегрованому суспільстві. Коли суспільство зазнає невдачі, нація з'являється як остаточний гарант».¹²

У соціалістичних і колишніх соціалістичних економіках, що керуються по суті, як говорить Янош Конрай,

¹¹ Квебецький націоналізм у 1970-их роках спровокував велику втечу бізнесу із Монреалю, до того часу найбільшого канадського міста і центру канадського бізнесу, до Торонто. «Це місто поступово звикає до більш скромної долі регіонального центру Квебеку і східної Канади.» Навіть при цьому, очевидно менший вплив мов меншин на Монреаль, ніж на інші міста здається не зменшив мовної войовничості. У Торонто і Ванкувері білі англо-протестанти вже не складають більшості населення, тоді як у Монреалі франко-канадці формують 66% його жителів. Пор. Alan F. J. Artibise, 'Canada as an urban nation' (*Daedalus*, vol. 117/4, Fall 1988, p. 237-264);

¹² M. Hroch, 'Nationale Bewegungen früher und heute. Ein europäischer Vergleich' (unpublished paper 1991) p. 14. Грох, — я наваряд чи потребую додавати, — наполягає, що видіме відродження старої національної агітації у східно-центральної Європі не є (переважно) продовженням старої націоналістичної традиції, але швидше видом заново винайдені традиції, «ілюзією повторення». «Як, наприклад, чеські патріоти ХІХ століття одягалися на зразок гуситських бійців, так тепер патріоти сучасних східно-європейських національних рухів одягаються, як патріоти ХІХ століття» (p. 11).

«економічною наукою недостаті»,¹³ етнічність, як і родинність та інші мережі потенційної взаємопідтримки чи опіки, уже здобули більш конкретну функцію. Вони надавали «членам тієї ж групи перевагу над претендентами із «інших» груп»¹⁴ через брак ресурсів; і, навпаки, визначали «інших», чиї претензії були вторинними після «своїх». Де колишнє загальнонаціональне суспільство і влада розпадаються повністю, як у колишньому СРСР, «чужинець» стає безпорадним. «Міста, [адміністративні райони], республіки відгороджуються парканами для захисту від міграції»; місцеві продуктові картки розділяють ринок на окремі міні-економіки «і захищають ресурси... від «чужаків».¹⁵

Як би то не було, у посткомуністичних суспільствах етнічна і національна тотожність є насамперед засобом для визначення спільноти невинних і встановлення винуватих, які несуть відповідальність за «наші» труднощі; особливо, коли для виконання ролі офірного цапа більше немає комуністичних режимів. Як хтось колись сказав про Чехословаччину: «Ця країна кишить інакшістю. Вказівний палець кожного вже горить від вказування на інших і називання їх по іменах.»¹⁶ Але це є швидше універсальною, ніж посткомуністичною ситуацією. «Вони» можуть, мусять звинувачуватися в усіх наших кривдах, непевностях і дезорієнтаціях, які так багато нас відчуває після сорока років найбільш швидкого і глибокого перевороту людського життя, відомого історії. Але хто є «ними»? Зрозуміло, і очевидно за

¹³ J. Kornai, *The Economics of Shortage* (Amsterdam 1980).

¹⁴ Katherine Verdery, unpublished draft on 'Nationalism and the «Road to Democracy»' p. 36.

¹⁵ Caroline Humphrey, '«Icebergs», barter and the mafia in provincial Russia' (*Anthropology Today*, 7(2) 1991, pp. 8-13.

¹⁶ Andrew Lass, quoted by Verdery, 'Nationalism and the «Road to Democracy»', p. 52.

дефініцією, ті, хто є «не нами» — чужинці, що вже за самою своєю інакшістю є ворогами: наявні іноземці, колишні іноземці, навіть суто понятійні іноземці, як у Польщі, де антисемітизм продовжує пояснювати польські негаразди за повної відсутності євреїв. Якщо б чужинці зі своїми шахрайськими підлотами не існували, то їх варто би було придумати. Але в кінці нашого тисячоліття їх рідко доводиться видумувати: вони є універсально наявними і легко впізнаваними в наших містах, як суспільна небезпека і агенти скверни, що універсально наявна за межами наших кордонів і впливу, але полкує за нами і плете змови проти нас. У більш нещасливих країнах вони є і завжди були нашими сусідами, але вже саме наше співіснування з «ними» наразі підриває виключні гарантії приналежності до *нашого* народу і *нашої* країни.

Якщо такі етнічні/націоналістичні реакції і мають щось спільне з недавнім ростом «фундаменталізму» у багатьох частинах земної кулі, який описують як апеляцію до «людей, що не можуть терпіти невідповідного і випадкового існування та незрозумілих умов, (і тому) часто повертаються до тих, хто пропонує найбільш повний, всеохоплюючий і незвичайний світогляд»,¹⁷ то вони бачаться як «завжди реактивна реакційність». «Якась сила, тенденція чи ворог мусять сприйматися, потенційно чи дійсно, як такі, що роз'їдають, піддають корозії чи загрожують нашому рухові і тому, що він вважає дорогим». «Основоположні цінності», на яких фундаменталізм наголошує, «завжди походять з якогось більш раннього, припустимо первинного і чистого... етапу власної сакральної історії». Вони «використовуються для встановлення кордонів, для приваблення сво-

¹⁷ Martin E. Marty, 'Fundamentalism as a social phenomenon' (*Bulletin, The American Academy of Arts and Sciences*, 42/2 November 1988, pp. 15-29).

го типу і відчуження інших типів, для демаркації». І вони підтверджують старе спостереження Георга Зімеля, що

Групи, і особливо меншини, які живуть у конфлікті... часто відкидають кроки назустріч чи толерантність з боку протилежної сторони. Закрита природа їхнього протистояння, без якої вони не можуть продовжувати боротьбу, була б заплямована... У межах певних груп може бути навіть видом політичної мудрості стежити за тим, щоб були якісь вороги, для того щоб єдність членів групи була ефективною, і щоб група залишалась свідомою своєї єдності, як життєвого інтересу.¹⁸

Подібне з якимось числом недавніх етнічних/націоналістичних феноменів є очевидним, особливо коли останні самі пов'язані, або прагнуть заново встановити зв'язки з релігійною вірою — як у випадку (християн) вірмен, що протистоять (мусульманам) азербайджанцям, чи у недавній і показово старозавітній фазі лікудівського сіонізму в Ізраїлі, яка настільки відмінна від агресивно секуляристської і навіть антирелігійної ідеології засновників цього руху.¹⁹ Видається ймовірним, що прибулець з космосу розглядав би етнічну виключність і конфлікти, ксенофобію і фундаменталізм як аспекти якогось одного загального феномену. Проте, є одна важлива відмінність. Фундаменталізм, якою б не була його релігійна версія, надає детальну і конкретну програму як для індивідів, так і суспільства, навіть якщо вона і вибрана з текстів чи традицій, прийнятність яких для кін-

¹⁸ *Ibid.* pp. 20-1.

¹⁹ Не ясно, якою мірою справді традиційна єврейська релігійна ортодоксія, яка, зазвичай, проти заснування держави для всіх євреїв в Ізраїлі до повернення Месії, ослабила чи відкинула свою опозицію до сіонізму. У будь-якому випадку, єврейських поселенців на окупованих територіях, що рекламують атрибути релігійного культу, не можна автоматично ототожнювати з іншим (і напевно зростаючим) крилом єврейського фундаменталізму, яке прагне заново накласти повну суворість ритуалу на секуляризоване суспільство.

ця XX століття не є очевидною. Те, що є альтернативою для сучасного розбещеного і злого суспільства, не складає безпосередньої проблеми: жінки знову мають бути захищеними від чужих поглядів, або одружуватися, як тільки їх волосся підрізане; злодіям треба знову відрубувати руки чи ноги; алкоголь чи ще там щось ритуально забороняється, проклинається; і Коран чи Біблія, чи що там складає авторитетний компендіум вічної мудрості, забезпечує повне практичне і моральне керівництво з усіх предметів шляхом інтерпретації тими, чиєю справою є це робити. Поклик же етнічності чи мови не надає жодного керівництва для майбутнього взагалі, навіть коли нові держави формуються на підставі цих критеріїв. Він є протестом проти статусу кво чи, точніше, проти «чужих», які загрожують етнічно визначеній групі. Оскільки, на відміну від фундаменталізму, який, яким би вузьким і сектантським він не був у своїй дійсній апеляції, отримує власну силу від претензії на *універсальну* істину, теоретично приналежну до всіх, націоналізм, згідно з визначенням, виключає із своєї перспективи всіх, хто не відноситься до його власної «нації», тобто величезну більшість людської раси. Більше того, коли фундаменталізм може, хоча б до певної міри, апелювати до того, що залишається від справжніх звичаїв і традицій, або минулої практики, що включена у релігійні обряди, то націоналізм, як ми бачили, сам собою є або ворожим до реальних шляхів минуло, або постає на його руїнах.

З іншого боку, націоналізм має одну перевагу над фундаменталізмом. Вже сама його невизначеність і відсутність програмного змісту надають йому потенційно універсальну підтримку в межах своєї спільноти. За винятком справді традиційних суспільств, що реагують проти початкового впливу сучасності, фундаменталізм

здається універсально є феноменом меншості. Це може приховуватись або силою режимів, які накладають його на свої народи, хочуть ті чи ні (як у Ірані), чи здатністю фундаменталістських меншостей ефективно мобілізувати стратегічно наявні сили у демократичних системах, як в Ізраїлі і США. Але можна вважати гарантованим, що в ці дні «моральна більшість» не є дійсною (виборчою) більшістю, як і «моральна перемога» (традиційний евфемізм для поразки) не є справжньою перемогою. Етнічність же *може* мобілізувати величезну більшість своєї спільноти — за умови, що її апеляція залишається достатньо невизначеною чи безвідносною. Мало сумніву в тому, що більшість неізраїльських євреїв світу «за Ізраїль»; що більшість вірменів підтримують передачу Нагірного Карабаху від Азербайджану Вірменії; і що більшість фламандців роблять все, що можуть, щоб не розмовляти французькою. Звичайно ця єдність руйнується, як тільки національна справа ототожнюється не з узагальненнями, але з більш визначеною конкретикою: не з «Ізраїлем» взагалі, а з політикою Бегіна, Шаміра чи Шарона; не з Уельсом взагалі, а з приматом валлійської мови; не з фламандськістю супроти французькості, а з окремою фламандською націоналістичною партією.²⁰ Цією мірою рухи чи партії, вузько віддані «націоналістичній» програмі, насамперед сепаратистській, схильні бути проявом групових інтересів чи інтересів меншості, або політично хиткими і нестабільними. Різкі коливання серед членів і виборчих зборах шотландських, валлійських, квебецьких і без сумніву інших націоналістичних партій протягом останніх двадцяти років ілюструють цю нестабільність. Такі партії,

²⁰ З 1958 р. до 1974 р. три головні бельгійські партії (у своїх фламандських версіях) ніколи не набирали менше 81,2% фламандських голосів у Фландрії. Див. А. Zolberg у М. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca 1977), p. 118.

як завжди, люблять порівнювати себе до почуття колективної окремішності, ворожості до «них» і «уявної спільноти», яке може майже універсально переживатися їхньою «нацією», але бути єдиними виразами таких національних консенсусів є для них не дуже ймовірним.

III

Біль і дезорієнтація, які знаходять прояв у цій справі приналежності до чогось, а тому у «політиці тотожності» — не обов'язково національної тотожності — є не більше рухомою силою історії, ніж прагнення «закону і порядку», що є такою ж мірою зрозумілою відповіддю на ще один аспект соціальної дезінтеграції. І те, й те є швидше симптомами хвороби, ніж діагнозами, не кажучи вже про терапію. Однак, вони створюють ілюзію націй і націоналізму як впевнено зростаючої сили, що готова до третього тисячоліття. Ця сила ще більше гіперболізується семантичною ілюзією, яка сьогодні перетворює всі держави в «нації» (і членів Об'єднаних Націй), навіть коли вони очевидно такими не є. Звідси всі рухи, що прагнуть територіальної автономії, схильні вважати себе творцями «нації», навіть коли це очевидно не так; і всі рухи за регіональні, місцеві чи навіть групові інтереси та проти центральної влади і державної бюрократії прагнуть, коли можуть, одягти національний костюм, краще за все етно-мовного стилю. Нації і націоналізм тому здаються більш впливовими і всюдисущими, ніж вони є насправді. Арубійці планують відокремитися від решти Голландської Вест Індії тому, що їм не подобається бути в одній упряжі з курасайцями. Чи це робить їх нацією? Чи Курасао або Суринам, що вже є членами Об'єднаних Націй? Корнійці щасливі мати можливість змальовувати свої регіональні незадоволення в привабливих кольорах кельтської традиції, яка робить їх таки-

ми живими, навіть якщо це приводить декого з них до нового відкриття мови, якою не розмовляли протягом 200 років, і навіть якщо єдиною культурною традицією, що справді має коріння в цьому графстві, є ввесліанський методизм. Вони щасливіші, ніж, скажімо, Мерзезід, який може мобілізувати на захист таких же чи навіть більш нагальних місцевих інтересів тільки згадками про Бітлс, про покоління скоузьких комедіантів і горду традицію своїх суперницьких футбольних команд, але обережно при цьому тримаючись подалі від всього, що надто нагадує місцевим жителям роз'єднуючи кольори: оранжевий і зелений. Мерзезід не може думати в національний рупор. Корнвол — може. Але чи є ситуації, які викликають незадоволення в одній місцевості, суттєво відмінними від тих, що роблять таке в інших?

Дійсно, ріст сепаратизму і етнічних агітацій частково завдячує тому факту, що, на противагу загальному уявленню, принцип державотворення після Другої світової війни, на відміну від свого попередника після Першої світової війни, не мав нічого спільного з вільсоніанським національним самовизначенням. Він відображав три сили: деколонізацію, революцію і, звичайно, інтервенцію зовнішніх сил. Деколонізація означала, що незалежні держави переважно створювались з існуючих територій колоніальної адміністрації в межах її колоніальних кордонів. Ці кордони очевидно проводились без будь-якого відношення до місцевих жителів, чи деколи навіть без знання про них, і тому не мали жодного національного чи навіть протонаціонального значення для свого населення; за винятком колоніальних освічених і вестернізованих меншостей, які були різних, але загалом незначних величин. Навпаки, де такі території були надто малими і розкиданими, як у багатьох колонізованих архіпелагах, їх об'єднували чи роз'єднували в залеж-

ності від зручності чи місцевої політики. Звідси постійні, і в остаточному підсумку марні, намагання лідерів таких нових держав подолати «трайбалізм», «общинність», чи що там ще оголошується винним у неспроможності нових жителів республіки Х відчувати себе насамперед швидше патріотичними жителями Х, ніж членами якоїсь іншої спільноти.

Коротше кажучи, апеляція більшості таких «націй» і «національних рухів» була протилежною до того націоналізму, який прагнув об'єднувати тих, хто мав спільну етнічність, мову, культуру, історичне минуле і все інше. Насправді вона була *інтернаціоналістською*. Інтернаціоналізм лідерів і членів національно-визвольних рухів Третього світу є більш очевидним там, де такі рухи відіграли провідну роль у визволенні своїх країн, ніж де країни деколонізувалися зверху, оскільки розпад після здобуття незалежності того, що раніше діяло, чи здавалось діючим, як об'єднаний рух «народу», є більш драматичним. Деколи, як в Індії, єдність такого руху давала тріщину ще до незалежності.

Загалом, вже після здобуття незалежності проявлялися тертя між учасниками руху за незалежність (наприклад, в Алжирі між арабами і берберами), між народами, що були активно до нього включені, і тими, що ні; чи між емансипованим надгруповим секуляризмом лідерів і почуттями мас. Як би то не було, хоча випадки, коли багатоетнічні і багатообщинні держави зазнали розколу чи близькі до розпаду, природно притягують головну увагу — поділ Індійського субконтиненту у 1947 р., роз'єднання Пакистану, вимоги тамільського сепаратизму на Шрі-Ланці — не варто забувати, що вони є особливими випадками у світі, де багатоетнічні і багатообщинні держави є нормою. Написане майже тридцять років тому залишається по суті вірним: «Країни, що охо-

плікоють багатомовні і культурні групи, як більшість в Африці і Азії, не розкололися, а ті, що містять тільки частину єдиної мовної групи, як арабські і північно-африканські, не... об'єдналися.»²¹

Втручання зовнішніх сил, нарешті, очевидно було не-націоналістичним ні за мотивацією, ні за наслідками, за винятком чистої випадковості. Це є настільки очевидним, що не вимагає ілюстрації. Як би то не було, таким також був вплив соціальної революції, хоча швидше менш ефективним. Соціальні революціонери добре усвідомлювали силу націоналізму, як і були ідеологічно відданими національній автономії, навіть коли її насправді особливо ніхто і не хотів, як у випадку лужичів, мова яких поволі відступає, не зважаючи на зусилля Німецької Демократичної Республіки плекати її в період свого незалежного існування. Єдиними формами конституційного устрою, які соціалістичні держави приймали серйозно після 1917 р., були формули національної федерації і автономії. Хоча конституційні тексти інших держав, де вони взагалі існували, протягом довгих періодів були суто національними, національна автономія ніколи не втрачала здатності мати певну діючу реальність. Як би то не було, тією мірою, якою такі режими, хоча б в теорії, не ототожнювали себе з жодною зі своїх складових національностей²² і вважали інтереси кожної з них вторинними щодо вищої спільної мети, вони не були національними.

²¹ John H. Kautsky, 'An essay in the policies of development' у John H. Kautsky (ed.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism* (New York-London 1962), p. 35.

²² Цілеспрямована політика румунізації у Румунії Чаушеску відноситься до числа рідких винятків. Вона йде всупереч витонченим заходам для національної автономії, які встановили, коли комуністи здобули владу після Другої світової війни.

Тому, як ми можемо зараз бачити в меланхолійній ретроспективі, було великим досягненням комуністичних режимів у багатонаціональних країнах обмежувати катастрофічні наслідки націоналізму всередині себе. Югославська революція в межах своїх кордонів успішно стримувала національності від взаємної різанини набагато довше, ніж це було коли-небудь раніше в історії цієї території, хоча це досягнення нині, на жаль, втрачене. Потенціал СРСР до національного розпаду, так довго стримуваний у шорах (за винятком Другої світової війни), є зараз очевидним. Дійсно, «дискримінація», чи навіть «гноблення», проти якого поборники різних національностей за кордоном колись звичайно протестували, були набагато меншим злом²³, ніж наслідки відходу радянської влади. Офіційний радянський антисемітизм, який без сумніву спостерігався з часу заснування держави Ізраїль в 1948 р., варто розглядати в порівнянні з ростом народного антисемітизму з часу, коли політична мобілізація (включаючи мобілізацію реакціонерів) стала знову дозволеною, не згадуючи вже значного масштабу різанини євреїв *місцевими елементами* у балтійських державах і Україні, коли німці уже ввійшли, але ще *до початку систематичного вбивства євреїв німцями*.²⁴ Справді, можна аргументувати, що теперішня хвиля етнічної чи міні-етнічної агітації є відповіддю на майже цілковито неетнічні і ненаціоналістичні принципи формування держав в більшій частині світу XX століття. Як би то не було, це не означає, що такі етнічні реакції в

²³ Це твердження не варто розуміти як потурання масовому переміщенню цілих народів на підставах їхньої національності, що мало місце протягом війни. Це не можна виправдати за жодних обставин, крім збереження таких народів від винищення.

²⁴ Arno Mayer, *Why Did the Heavens not Darken? The 'Final Solution' in History* (New York 1989), pp. 257-262.

якомусь сенсі пропонують альтернативний принцип для політичного реструктурування світу в ХХІ столітті.

І третє спостереження підтверджує це. «Нація» тепер помітно знаходиться в процесі втрати важливої частини її старих функцій, власне функцій конституювання територіально обмеженої «національної економіки», яка була будівельним блоком великої «світової економіки», що найменше у розвинутих регіонах земної кулі. З часу Другої світової війни, а особливо з 1960 р., роль «національних» економік була підірвана чи навіть взята під сумнів серйозними трансформаціями міжнародного поділу праці, основними одиницями якого є транснаціональні чи багатонаціональні підприємства різної величини, і відповідним розвитком міжнародних центрів і мереж економічних операцій, що знаходяться, з практичних міркувань, за межами контролю державних урядів. Число міжурядових міжнародних організацій виросло від 123 у 1951 р. до 280 у 1972 р. і до 365 у 1984 р.; число міжнародних неурядових організацій виросло з 832 до 2 173 у 1972 р. і більш ніж подвоїлось до 4 615 у наступні дванадцять років.²⁵ Напевно єдиною функціонуючою «національною економікою» кінця ХХ століття є японська.

І не були старі (розвинуті) «національні економіки» замінені як головні будівельні блоки світової системи лише більшими асоціаціями чи федераціями «націй-держав», такими як Європейське Економічне Співтовариство і колективно контрольовані міжнародні сутності типу Міжнародного Валютного Фонду, навіть коли поява останніх і є також симптомом відступу світу «національних економік». Важливі частини системи міжнародних фінансових операцій, такі як євро-доларовий ринок, знаходяться за межами будь-якого контролю.

²⁵ David Held, 'Farewell nation state' (*Marxist Today*, December 1988), p. 15.

Все це, звичайно, стало можливим завдяки технологічним революціям на транспорті і у зв'язку та завдяки довгому періоду вільного руху факторів виробництва великими територіями земної кулі, що розвинулись після Другої світової війни. Це також привело до потужної хвилі міжнародної і міжконтинентальної міграції, найбільшої за десятиліття напередодні 1914 р., яка, до речі, як поглибила міжобщинні суперечки, особливо у формі расизму, так і зробила світ національних територій, «приналежним» виключно місцевим, що тримають чужинців на відповідному місці, навіть ще менш реалістичною можливістю для XXI століття, ніж він був для XX. Наразі ми переживаємо цікаву комбінацію технологій останніх років XX століття, вільної торгівлі XIX і відродження певного виду посередницьких центрів, характерних для світової торгівлі Середніх віків. Міста-держави типу Гонконгу і Сінгапуру відроджуються, екстратериторіальні «промислові зони» множаться всередині технічно суверенних національних держав, як колись ганзейські сталеві двори, і те ж роблять офшорні податкові раї на не позбавлених вартості островах, єдиною функцією яких є власне виведення економічних операцій з-під контролю націй-держав. Ідеологія націй і націоналізму є недоречною до будь-якого з цих процесів.

Це не означає, що економічні функції держав зменшились, чи є ймовірним їхнє згасання. Навпаки, як в капіталістичних, так і в некапіталістичних державах вони зросли, незважаючи на тенденцію в обох таборах вохочувати приватну чи іншу недержавну ініціативу в 1980-их роках. Цілком незалежно від постійної важливості державного керівництва, планування і менеджменту навіть в країнах глибоко відданих неолібералізму, вже сама тільки значимість того, що громадські

надходження і витрати представляють в економіках держав, і насамперед їхня зростаюча роль як агентів значного перерозподілу суспільного доходу за допомогою фіскальних і велферних механізмів, напевно зробили національну державу більш важливим чинником в житті народів світу, ніж це було будь-коли раніше. Національні економіки, як би то не було, хоча й підірвані наднаціональною економікою, але співіснують і переплітаються з нею. Однак, за винятком найбільш закритих, з одного боку — та й чи багато таких залишилося після того, як навіть Бірма здається розглядає повернення у світ, — і можливо Японії, з іншого, стара «національна економіка» більше не є тим, чим вона була. Навіть США, які у 1980-их роках все ще здавалися достатньо багатими і домінуючими, щоб розбиратися зі своїми економічними проблемами, не приймаючи до уваги будь-кого ще, на кінець останнього десятиліття прийшли до усвідомлення, що вони «віддали значну міру контролю над своєю економікою іноземним інвесторам... [які] тепер мають можливості або допомогти зростанню американської економіки, або допомогти її зануренню в рецесію» (*The Wall Street Journal*, 5 December 1988, р. I). Що ж до всіх малих і практично всіх середнього розміру держав, то їхні економіки перестали бути автономними тією мірою, якою вони колись такими були.

Напрошується також ще одне спостереження. Головні політичні конфлікти, що ймовірно вирішують долю світу сьогодні, мають мало спільного з національними державами, тому що протягом півстоліття не існувало міжнародної державної системи європейського типу XIX століття. Світ пост-1945 року був біполярним політично, організованим довкола двох супердержав, які можна було б точно описати як величезного розміру

нації, але звичайно не як елементи міжнародної державної системи XIX століття чи типу до 1939 року. Треті держави, чи в союзі з наддержавами, чи без, могли діяти максимум як гальмо дій наддержав, хоча немає ґрунтового свідчення, що вони це робили зі значним ефектом. Більше того, що стосується США — але рудиментарно це було також вірно стосовно догорбачовського СРСР — фундаментальний конфлікт був ідеологічним, при чому тріумф «правильної» ідеології прирівнювався до примата відповідної наддержави. Світова політика пост-1945 р. була фундаментально політикою революції і контрреволюції, а національні питання включалися до неї, тільки щоб підкреслити чи заплутати головну тему. Здається, цей взірець припинив існування у 1989 р., коли СРСР втратив статус наддержави; а насправді модель світу, поділеного Жовтневою революцією, вже не мала серйозного відношення до реальностей кінця XX століття. Безпосереднім результатом цього стало те, що світ залишився без будь-якої міжнародної системи чи принципу впорядкування, навіть і якщо наддержава, що залишилася, спробувала утвердити себе світовим поліцейським самостійно (роль, що напевно виходить за межі економічних і військових намагань як її, так і будь-якої іншої окремої держави).

Таким чином, наразі система загалом відсутня. Що етно-мовне відокремлення не надає жодного підґрунтя для стабільного, в короткій перспективі навіть для грубо прогнозованого, впорядкування земної кулі, є очевидним у 1992 р. з одного тільки погляду на великий регіон, розташований між Віднем і Трієстом на заході і Владивостоком на сході. Всі карти для однієї п'ятої земної поверхні є непевними і умовним. І єдиною очевидною справою навіть стосовно картографічного майбутнього

цього регіону є те, що воно буде залежати від зменшки головних гравців за його межами, за винятком Росії (вона цілком може залишитися політичною сутністю певної ваги). Ті ж головні гравці є такими саме тому, що вони поки що не зазнали збурення сепаратистських агітацій: Німеччина, Туреччина, Іран, Китай, Японія і – один віддалений – США.²⁶

Оскільки нова «Європа націй», і ще менше «світ націй», очевидно не створюють асамблеї незалежних і суверенних держав, у військових термінах незалежність малих держав залежить від міжнародного устрою, якою б не була його природа, який захищає їх від хижих сильніших сусідів, що Середній Схід негайно продемонстрував після закінчення балансу наддержав. Поки нова міжнародна система не постала, щонайменше третина існуючих держав – з населенням два з половиною мільярда чи менше – не мають ефективних гарантій незалежності. Встановлення ще кількох додаткових маленьких держав просто б збільшило число небезпечених політичних сутностей. І коли така нова міжнародна система постане, малі і слабкі будуть в ній відігравати таку ж незначну роль, як Ольденбург чи Мекленбург-Шверін мали в політиці Німецької федерації у ХІХ столітті. Економічно, як ми побачили, навіть набагато потужніші держави залежать від світової економіки, над якою вони не мають контролю, і яка визначає їхні внутрішні справи. Латвійська чи баскська «національна» економіка окремо від якоїсь більшої сутності, частину якої вона формує, є таким же позбавленим змісту поняттям, як паризька економіка, взята окремо від Франції.

²⁶ У час, коли пишуться ці рядки, Європейське Співтовариство як таке не продемонструвало здатності для колективної дії в міжнародній дипломатії, і Об'єднані Нації є додатком до американської політики. Це, звичайно, не може бути тривалою ситуацією.

Найбільше, що можна було б заявити, так це те, що малі держави є зараз економічно не менш життєздатні, ніж більші держави, беручи до уваги занепад «національної економіки» в порівнянні з транснаціональною. Можна також аргументувати, що «регіони» складають більш раціональні підодиниці великих економічних сутностей типу Європейського Співтовариства, ніж історичні держави, які є його офіційними членами. Обидва спостереження є, на мій погляд, вірними, але між ними немає логічного зв'язку. Західноєвропейські сепаратистські націоналізми типу шотландського, валлійського, баскського чи каталонського тепер вільно обходять свої національні уряди, апелюючи прямо до Брюсселя як «регіони». Як би то не було, немає підстав припускати, що менша держава *ipso facto* формує економічний регіон більшою мірою, ніж більша (скажімо Шотландія більше, ніж Англія), і навпаки, немає підстави, щоб економічний регіон *ipso facto* співпадав з потенційною політичною одиницею, побудованою згідно з етно-мовними чи історичними критеріями.²⁷ Більше того, коли сепаратистські рухи малих націй пов'язують свої найкращі надії з утвердженням себе субодинамиці більшої політико-економічної сутності (в цьому випадку Європейського Співтовариства), вони на ділі полишають класичну мету таких рухів, якою є встановлення незалежних і суверенних націй-держав.

Як би то не було, аргумент проти *Kleinstaaterei* сьогодні, хоча б в її етно-мовній формі, не в тому, що вона не забезпечує жодного вирішення актуальних проблем теперішнього дня, а в тому, що тією мірою, якою вона має

²⁷ Це повинно бути яким із Sydney Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* (Oxford 1981), котра трактує свій предмет як «по суті один з регіонів у європейському контексті» (р. VII).

можливість проводити власну політику, вона ускладнює ці проблеми. Культурна свобода і плюралізм зараз майже напевно краще захищаються у великих державах, що визнають себе багатонаціональними і багатокультурними, ніж у малих, що переслідують ідеал етно-мовної і культурної гомогенності. Зовсім не дивує, що найпершою вимогою словацького націоналізму у 1990 р. було «зробити словацьку єдиною офіційною мовою і змусити громаду з 60000 етнічних угорців використовувати тільки словацьку у стосунках з владою».²⁸ Алжирський націоналістичний закон кінця 1990 р., «що проголосив арабську національною мовою і встановив високі штрафи за використання іншої мови у офіційних протоколах», буде розглядатися у цій країні не як визволення від французького впливу, а як наступ на третину алжирців, які розмовляють берберською.²⁹ Справедливо зазначено, що

Сучасна версія світу до XIX століття з неупередженими місцевими прив'язаностями звучить красиво, але це здається не є тим напрямом, який вказують сучасні будівничі нації-держави... Вони всі мають за мету держави, засновані не на толерантних і дійсно відкритих малих територіях, а на обмеженому баченні, що те, що повинно тримати людей разом, є етнічною, релігійною чи мовною однаковістю.³⁰

Незважаючи на зовнішню монолітність прагнення меншин уже ведуть всередині таких націоналістичних сутностей до автономістських і сепаратистських тенденцій і до чогось, що краще описується як ліванізація, ніж балканізація. Тюрки [гагаузи – Т. К.] і росіяни [росій-

²⁸ Henry Kamm, 'Language bill weighed as Slovak separatists rally', *New York Times*, 25 October 1990.

²⁹ 'Algerians hit at language ban', *Financial Times*, 28 December 1990.

³⁰ 'The state of the nation state', *Economist*, 22 December 1990 – 14 January 1991, p. 78.

ськомовні — Т. К.] намагаються відокремитися від Молдови, серби проголошують незалежність від націоналістичної Хорватії, деякі кавказькі народи відкидають панування грузинів, тоді як, навпаки, ультра-етнічні голоси звучать у Вільнюсі, ставлячи під сумнів, що лідер, прізвисько якого видає німецьке походження, може належним чином зрозуміти найглибші предковічні прагнення литовців. У світі, де напевно не набагато більше дюжини держав можуть з правдоподібністю заявляти, що їхні громадяни співпадають з якоюсь в будь-якому реальному сенсі єдиною етнічною чи мовною групою, націоналізм, що базується на встановленні такої гомогенності, є не тільки небажаним, а значною мірою саморуйнівним.

Коротше кажучи, в класичній вільсонівсько-ленінській формі гасло про самовизначення аж до відокремлення як загальна програма не може запропонувати жодного вирішення для проблем XXI століття. Воно найкраще розуміється як симптом кризи поняття «нація-держава», як заручника того, що *The Economist* назвав «наднаціоналізмом» і «піднаціоналізмом».³¹ Однак, криза великої нації-держави є також кризою малих, старих чи нових.

Тому те, що береться під сумнів, не є силою тяжіння людей до групової тотожності, проявом якої є національність, і (як показує ісламський світ) не єдиним. І не береться під сумнів сила реакції проти централізації і бюрократизації держави, економічної чи культурної влади, тобто проти її віддаленості і непідконтрольності. І не маємо ми брати під сумнів факт, що майже будь-яке місцеве чи навіть групове незадоволення, спроможне освятити себе кольоровими прапорами, вважає

³¹ *Ibid.*, pp. 73-78.

привабливим закликати до національної реабілітації.³² Що скептики беруть під сумнів, то це ствердження невідворотності бажання формувати гомогенні нації-держави і корисність як означеного поняття, так і програми такого формування у ХХІ столітті. Навіть в регіонах, де класичне прагнення здобуття власних окремих націй-держав могло б очікуватись сильним, ефективна передача повноважень на нижчі рівні чи регіоналізація знецінили його, або навіть надали протилежного значення. Державний сепаратизм в Америках, в будь-якому випадку на південь від Канади, занепадав з часу Американської громадянської війни. Є важливим, що держави, переможені в Другій світовій війні, яких змусили до децентралізації серйозного ступеня — що видається реакцією проти фашистської централізації — майже не мають тих сепаратистських рухів, які наповнюють решту західної Європи, хоча на папері Баварія і Сицилія є щонайменше таким же очевидним живильним ґрунтом для подібних рухів, як і Шотландія та франкомовні частини Швейцарської Юри. Дійсно, сепаратистський рух, що розвинувся на Сицилії після 1943 р., виявився короткотривалим, хоча його зникнення все ще оплакується деkim як «кінець сицилійської нації».³³ Він був убитий законодавством про місцеву автономію 1946 р.

Таким чином, націоналізм сьогодні відображає тільки напіввизнану кризу старих вільсонівсько-

³² «Класова структура лідерів активістів... [окситаніанського руху] показує, що причини цього незадоволення не так полягають у нерівному розвитку регіональних економік, як у кривдах, які відчувають професіональні і дрібноканцелярські класи... по всій Франції. William R. Beer, 'The social class of ethnic activists in contemporary France' у Milton J. Esman (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca 1977), p. 158.

³³ Marcello Cimino, *Fine di una nazione* (Palermo 1977); G. C. Marino, *Storia del separatismo siciliano 1943-1947* (Rome 1979).

ленінських ідеології і програми. Як ми побачили, навіть багато старих, сильних і цілеспрямованих націоналістичних рухів мають сумніви щодо дійсної державної незалежності, навіть коли вони наразі зберігають за мету повне відокремлення від держав, частиною яких їхні території є (як баскські і шотландські націоналісти). Давнє і все ще адекватно не вирішене «Ірландське питання» ілюструє цю непевність. З одного боку, незалежна Ірландська Республіка хоча і наполягає на своїй повній політичній автономії від Британії — яку вона довела, залишаючись нейтральною у Другій світовій війні, — але на ділі допускає значні взаємозв'язки з Об'єднаним Королівством. Ірландські націоналісти не мають проблем з обґрунтуванням цікавої ситуації, коли ірландські громадяни, будучи в Британії, насолоджуються повними громадянськими правами Об'єднаного Королівства, як ніби вони і не відокремлювались від нього, тобто *de facto* подвійною національністю. З іншого боку, віра в класичну програму єдиної об'єднаної незалежної Ірландії швидко пішла на спад. Тому, напевно, уряди і в Дубліні, і в Лондоні погодились би з (відносним) бажанням єдиної об'єднаної Ірландії. Як би то не було, дуже мало людей навіть у Ірландській республіці, напевно, розглядають таке об'єднання як щось відмінне від чогось найменш поганого з набору поганих рішень. Навпаки, якщо б Ольстеру у такому випадку довелося б оголосити власну незалежність як від Британії, так і Ірландії, більшість ольстерських протестантів також би бачили це остаточне подолання папи, як менше зло. Словом, тільки жменька фанатиків, що можна з впевненістю сказати, розглядає це досягнення національного/общинного самовизначення як щось серйозно краще, ніж явно незадовільний статус кво.

З подібних причин ми можемо також виявити кризу національної свідомості і у давніх націй. Ця свідомість, у тому вигляді, в якому вона постала у Європі XIX століття, знаходилась десь у чотирикутнику, описаному такими точками як народ-держава-нація-влада. Теоретично ці чотири елементи співпадали. Згідно з висловом Гітлера (де слово *Volk* означає як «народ», так і «націю»), Німеччина складалася з 'Ein Volk, ein Reich, ein Fuehrer', тобто з одного народу/нації, однієї держави, однієї влади. На практиці ідеї держави і влади мали схильність визначати за політичними критеріями, типовими для того періоду з часу епохи великих революцій XVIII століття, але ідеї «народу» і «нації» — насамперед згідно з дополітичними критеріями, що були корисними для створення уявної і уявлюваної спільноти. Політики постійно були схильні переставляти місцями і перевизначати такі дополітичні елементи у своїх власних цілях. Органічний зв'язок між цими чотирма елементами вважався гарантованим. Але це не є більше можливим в історичних чи давно встановлених великих націях-державках.

Це можна проілюструвати прикладами з дослідження громадської думки у Федеративній Республіці Німеччини у 1972 р.³⁴ Таке є, визнаємо, крайнім випадком, оскільки Німеччина перейшла від, в теорії, найбільш повної всенімецької політичної єдності при Гітлері до ситуації, коли співіснували щонайменше дві держави, що могли претендувати бути всією, чи частиною німецької нації. Як би то не було, саме ця ситуація дозволяє нам виявити непевності і двозначності в головах більшості громадян, коли вони думають про «націю».

³⁴ Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, *Materialien zum Bericht zur Lage der Nation*, 3 vols. (Bonn 1971, 1972, 1974), III, pp. 107-113, особливо р. 112.

Перша річ, що витікає з цього дослідження, є значною непевністю. 83% західних німців вважали, що вони знають, що таке капіталізм, 78% не мали сумніву щодо соціалізму, але тільки 71% відважилися мати позицію по «державі», і 34% не мали жодної ідеї про те, як визначати чи описувати «націю». Серед менш освічених непевність була навіть більшою. 90% німців, які мали середню освіту, розуміли, що їх інформували про всі чотири терміни, але тільки 54% некваліфікованих (тобто тих, що не мали спеціальної освіти) німців з лише початковою освітою знаходили, що вони знають, що таке «державна», і тільки 47% — що вони знають щось про «націю». Ця непевність виросла власне із розпаду старого ототожнення між «народом», «нацією» і «державою».

Коли їх запитували, «чи нація і держава є тим самим, чи ні», 43% західних німців — 81% серед найбільш освічених — дали очевидну відповідь, що вони не є тим самим, оскільки співіснували дві німецькі держави. Однак, 35% вважали, що нація і держава є неподільними, і тому достатньо логічно 31% робітників — 39% серед тих, кому до 40, — прийшли до висновку, що Німецька Демократична Республіка в той час формувала окрему націю, оскільки вона була іншою державою. Наголосимо також, що група з найсильнішим переконанням про єдність держави і нації — 42% складалася з кваліфікованих робітників; групою з найсильнішим переконанням, що Німеччина складалася з однієї нації, розділеної на дві держави, були ті, хто голосує за соціал-демократів. 52% прихильників соціал-демократії притримувались цієї позиції в порівнянні з 36% християнсько-демократичних виборців. Можна було б сказати, що через століття після об'єднання Німеччини традиційне для XIX століття поняття «нації» найкраще збереглося серед робітничого класу.

Це говорить про те, що ідея «нації», як тільки виокремлена, подібно до моллюска, з очевидно твердої шкаралупи «нації-держави», постає у однозначно нестійкій формі. Звичайно, що німці на схід і захід від Ельби не перестали мислити себе «німцями», навіть коли обидві держави були роз'єднаними, хоча напевно більшість австрійців після 1945 р. вже не мислять себе частиною великої Німеччини, що більшість з них робили між 1918 і 1945 роками; і без сумніву німецькомовні швейцарці активно дистанціювалися від будь-якого припущення їхньої німецької totoжності. Те, стосовно чого східні і західні німці були непевними, і цілком законно, було політичними та іншими наслідками «німецькості». І далеко не ясно, що встановлення єдиної Федеративної Республіки Німеччини у 1990 р. цілковито вивело ці непевності.

Є підозра, що подібні розвідки в інших історичних «націях-державих» випродукували б подібно заплутані відповіді. Яким, наприклад, є відношення між «французькістю» і *francophonie* (термін, що навіть не існував до недавнього часу — його вперше запрогололювали у 1959 р.)? Чи спеціально, чи ні, але генерал де Голь був цілковито незгодний з тим, що, як ми побачили, є традиційною і немовною дефініцією французькості, коли він звернувся до жителів Квебека як закордонних французів. Розмірковування квебецьких націоналістів, у свою чергу, «більш чи менш покинули термін *батьківщина* (*la patrie*) і втягнулися натомість в безкінечні дебати про чесноти і недоліки таких термінів як *нація*, *народ*, *суспільство* і *держава*».³⁵ Аж до 60-их років ХХ століття «британ-

³⁵ Dion, 'The mystery of Quebec', p. 302. Голістська версія розуміння Квебеку як французького, викладена у заяві Французького кабінету 31 липня 1967 р., полягала в тому, що Франція не може «не цікавитись теперішньою і майбутньою долею населення, що є нащадком її власного народу і захоплює віддане країні свого походження, чи вважати Канаду іноземною державою в тому ж сенсі, що й

ськість», в термінах права і адміністрації, була просто справою народження британськими батьками чи на британській землі, одруження з британським громадянином чи натуралізації. Вона далеко не є такою ж простою сьогодні.

Жодне із сказаного не означає, що націоналізм не є дуже помітним у світовій політиці сьогодні, чи що наразі його менше, ніж було колись. Що я доводжу, то це швидше те, що, незважаючи на його очевидну помітність, націоналізм історично є менш важливим. Він більше не є, так би мовити, глобальною політичною програмою, що можна було про нього сказати у XIX і на початку XX століття. Найбільше, він є ускладнюючим чинником, або каталізатором інших процесів. Не є неправдоподібним представляти історію євроцентричного світу XIX століття, як історію «націобудівництва», що і зробив Волтер Бегхот. Ми все ще представляємо історію головних держав Європи після 1870 р. на кшталт, наприклад, назви праці Юджина Вебера «Від селян до французів».³⁶ Чи ймовірно, що хтось писатиме світову історію кінця XX і початку XXI століть такими термінами? Дуже сумніваюсь.

Навпаки, вона неминуче має бути написана як історія світу, який більше не може знаходитися в межах кордонів «націй» і «націй-держав» в їхніх старих політичних, економічних, культурних чи навіть мовних визначеннях. Він значною мірою буде наднаціональним і піднаціональним, але навіть піднаціональність, одягатиме вона шати якогось міні-націоналізму чи ні, буде відображати занепад старих «націй» чи етнічних/мовних груп, що відступають перед, протистоять, адаптуються до, абсорбуються чи руйнуються новим наднаціональним переструктуру-

інші держави» (*Canadian News Facts* vol. I, no. 15, 14 August 1967), p. 114.

³⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).

ванням земної кулі. Нації і націоналізм будуть наявними у цій історії, але на другорядних і часто дуже незначних ролях. Це не означає, що національна історія і культура не будуть збагачуватися — ймовірно навіть більше, ніж раніше, — у освітніх системах і культурному житті окремих країн, особливо менших, чи що вони не зможуть процвітати місцево всередині значно ширшого наднаціонального каркасу, як, скажімо, сьогодні процвітає каталонська культура. Але це може відбуватися лише за мовчазного припущення, що каталонці будуть спілкуватися з рештою світу з допомогою іспанської і англійської, оскільки мало нерезидентів Каталонії будуть спроможними спілкуватися місцевою мовою.³⁷

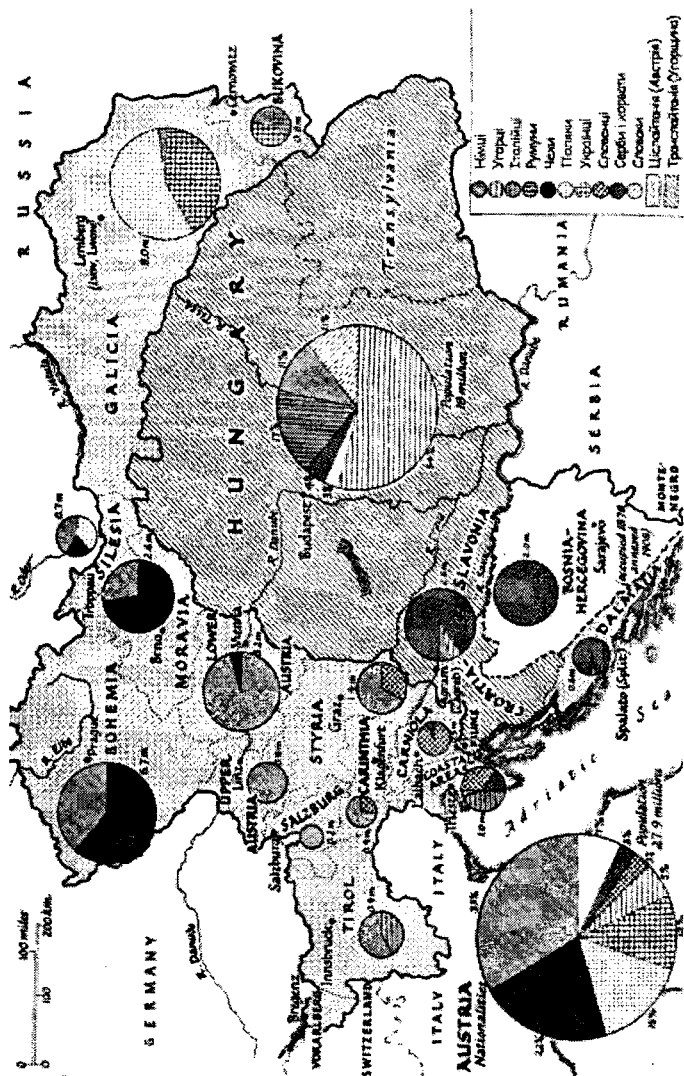
Як я вважав, «нація» і «націоналізм» не є більше адекватними термінами, щоб виражати, не кажучи вже, щоб аналізувати, політичні сутності, описані таким чином, чи навіть почуття, які колись описували цими словами. Цілком неможливо, що націоналізм буде занепадати разом з занепадом нації-держави, без якої бути англійцем, ірландцем чи євреєм, або поєднанням цих трьох є лише одним із способів, якими люди розкривають свою тотожність поряд з багатьма іншими, які вони використовують з цією метою в залежності від ситуації.³⁸ Було б абсурдним заявляти, що цей день вже поряд. Як би то не було, я сподіваюсь його, щонайменше, можна передбачити. Як-не-як,

³⁷ Коли за кордоном дві третини каталонців вважали себе «іспанцями» у 1970-их роках. M. Garcia Ferrando, *Regionalismo y autonomias en Espana* (Madrid 1982), Table II.

³⁸ Серед небагатих теоретиків, які здається поділяють мої сумніви стосовно сили і домінування націоналізму, є John Breuilly у *Nationalism and the State*. Він критикує як Гелнера, так і Андерсена за припущення «що самоочевидний успіх націоналізму означає, що той дуже добре вкорінений в мисленні чи поведінці людей» ('Reflections on nationalism' (*Philosophy and Social Science*, 15/1, March 1985, p. 73).

вже сам факт, що історики хоча б починають робити деякий прогрес у вивченні і аналізі націй та націоналізму, припускає, що, як часто трапляється, феномен вже пройшов свій пік. Сова Мінерви, що приносить мудрість, як сказав Гегель, вилітає, коли смеркає. Є добрим знаком, що вона зараз кружляє над націями і націоналізмом.

Карти

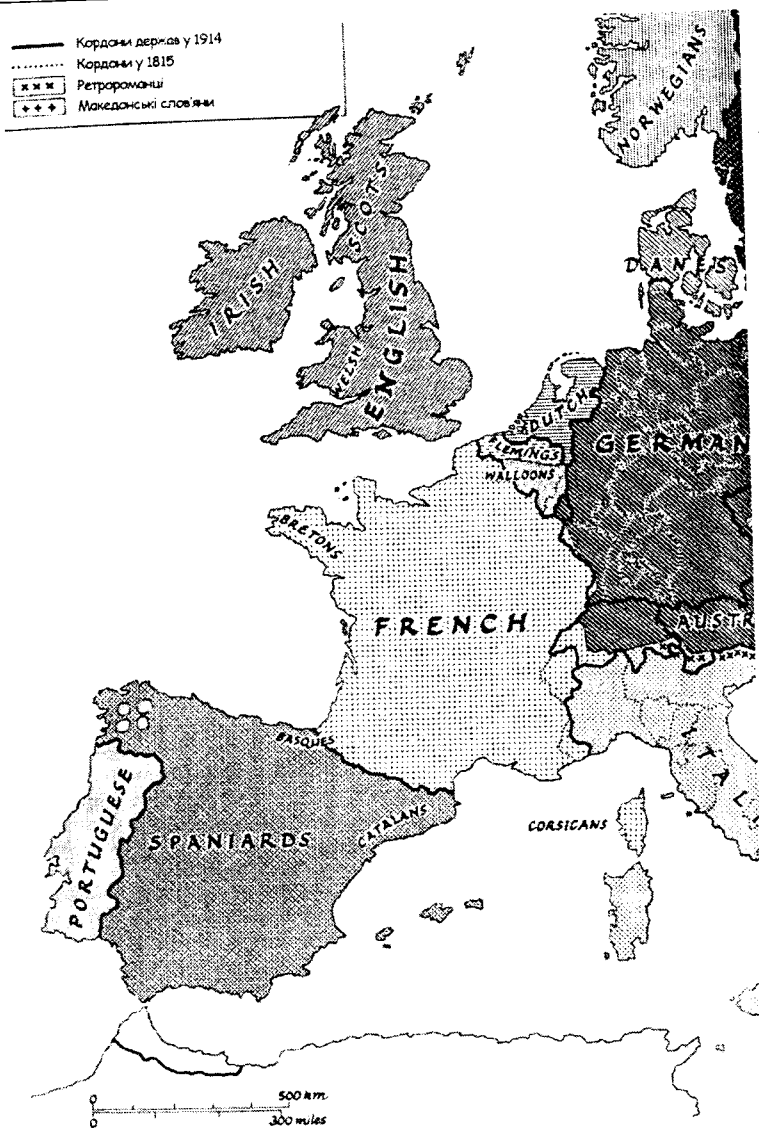

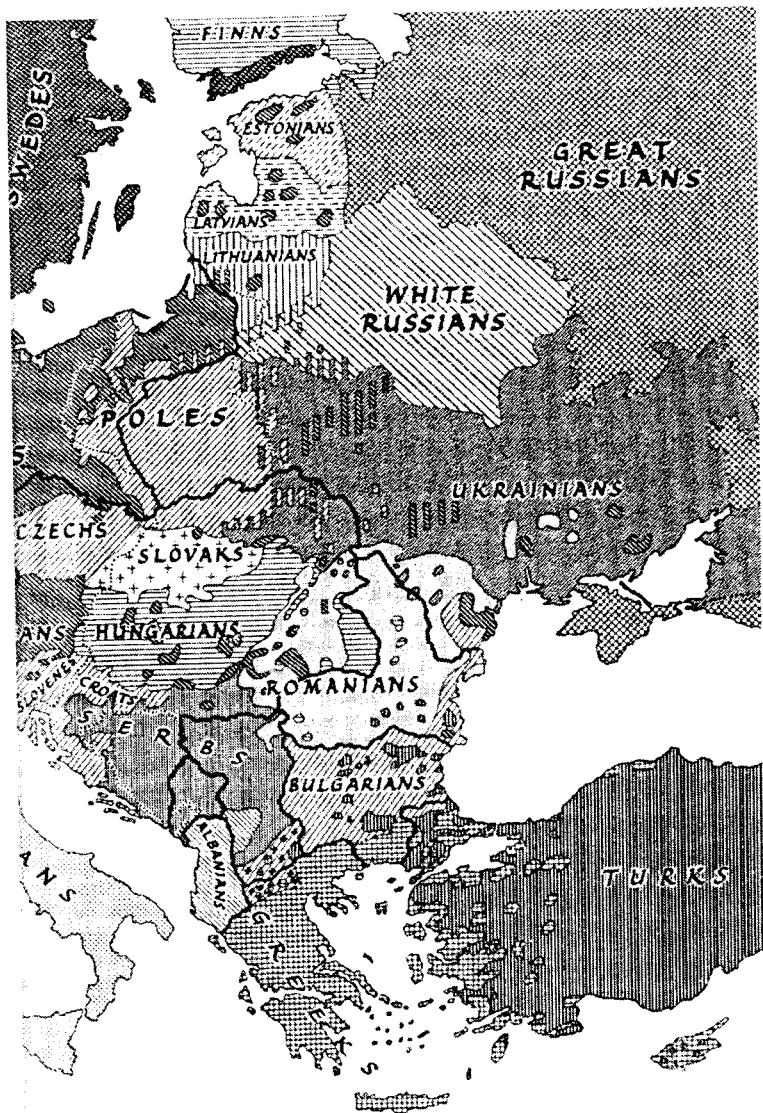
Національності імперії Габсбургів близько 1910 року. Джерело: Малий атлас історії світу «Таймс», т. 2 (використано за домовленістю).

Національні конфлікти і суперечки про кордони — 1919-1934 роки.
 Джерело: Малий атлас історії світу «Таймс» (використано за домовленістю).

Народи, мови і політичний поділ у XIX столітті. Східноєвропейська мовна проблема. Джерело: Малий атлас історії світу «Таймс» (використано за домовленістю).

Післямова перекладача

1. Загальна інформація про книгу

Книга Еріка Гобсбаума «Нації і націоналізм, починаючи з 1870 року: програма, міфи, реальність» належить до найбільш авторитетних праць з «національного питання» щонайменше двох останніх десятиліть. Як видно з її назви, вона вочевидь перегукується з майже однойменною «Нації і націоналізм» Е.Гелнера, що вийшла у світ дещо раніше, і як і та стосується домінуючої нині у західній соціальній науці (не тільки в соціальній історії) традиції осмислення національності (нації) і всього, з цим пов'язаного. Ця традиція стала панівною швидше не тому, що без сумніву має певні незаперечні наукові чесноти, але й тому, що наразі є надзвичайно співзвучною з домінуючою в західному світі головною політичною лінією. Це не дивно, оскільки доля всіх соціальних наук взагалі нерозривно пов'язана з існуючою владою і її пріоритетами. У державах колишнього Радянського Союзу цей зв'язок такий, що відверто перекреслює саме поняття соціальної науки і просто перетворює її в теологію «офіційної державної цивільної релігії»¹. У сучасному західному світі він вільніший, але стверджувати, що соціальна наука там зовсім не залежить від думки та пріоритетів «суспільства» (влади), було б не вірно. Тому, звичайно, ідеї цієї книги масово репродукуються в публіцистиці, есеїстиці тощо і так чи інакше визначають те, що варто вважати правильним щодо бачення націй

¹ Наприклад, на засіданнях вченої ради філософського факультету КДУ ім. Т. Шевченка навіть ще в 1989 р. у випадку виникнення суперечливих питань одна із сторін традиційно пропонувала дочекатись для їхнього остаточного тау-мачення чергової постанови ЦК, який офіційно науковою установою ніколи не проголошувався. Засвідчую це як безпосередній учасник.

та національності і в Україні також. Досить дивно, що цю книгу не переклали українською мовою набагато раніше, оскільки політикам, науковцям, журналістам, студентам-гуманітаріям краще черпати поняття з авторитетних першоджерел, ніж з їх фрагментарних, неповних і переважно викривлених відображень в кампіляторських статтях та промовах.

2. Стислий виклад структури і змісту книги

Книга невелика за обсягом (260 стор. основного тексту), складається з шести розділів, п'ять з яких власне формували її перше видання (1989 р.), а шостий з'явився у другому (1992 р.) і тому є доповнюючим, узагальнюючим, самодостатнім, а значить — найбільш змістовно багатим і цікавим. Автор передусім історик (першокласний згідно з найприскіпливішими критеріями), тому ця праця має традиційний вигляд «історії», однак не націй, як би могло здаватись, виходячи з назви, а націоналізму. Це загалом мотивується основоположним розумінням «нації», яке незаперечно лежить в основі книги, хоча однозначно, повно і беззастережно в її тексті так ніде і не з'являється: «Нацією є будь-яка соціальна група достатньо довільної природи та розміру, яка формулює та дійсно втілює «націоналізм» — політичну програму створення власної незалежної територіальної держави». Виходячи з такого постулату, природу нації і варто вивчати через вивчення націоналізму, і його історія розгортається у цій книзі перед нами, починаючи з часу Великої французької революції. Загалом автор виокремлює чотири головні історичні етапи цього розгортання. Це:

- 1) ліберально-буржуазний (1830-1880 pp.);
- 2) народницький (1880-1914 pp.);
- 3) міжвоєнний (1918-1945 pp.);
- 4) антиколоніальний (1945-кінець 1950-их років).

Точної відповідності між розділами книги і цими етапами немає, оскільки автор бере до уваги не тільки саму хронологію цього процесу, але і різні аспекти його тлумачення (владну, простонародну, соціалістичну тощо).

Книга характерна надзвичайною обережністю стосовно категоричних висловлювань. Навіть коли автор і висловлює щось таке, що очевидно видається йому незаперечним, він однак робить застереження, що природа такого явища ще досить невизначена, і з часом на користь протилежного можуть з'явитись певні аргументи тощо. З одного боку — це добре, бо практично робить неможливою критику всіх заявлених з боку опонентів положень, але оскільки метою науки, і соціальної зокрема також, є пошук істини, то хотілось би мати підсумовуючі положення в більш однозначному вигляді. (Та й як брати висновки наукового дослідження для практичного керівництва, коли вони настільки некатегоричні?). Водночас, така делікатна форма ніяк не приховує теоретичної позиції автора та його бачення природи такого явища як нація (загалом стандартного для означеної школи і канонічного для сучасного західного політикуму).

3. Теоретична позиція автора та його бачення природи нації як явища

Нація є достатньо другорядним соціальним артефактом (майже таким, як і мова спілкування). Період її історичного значення був надзвичайно коротким (менше двохсот років: десь з початку другої третини XIX і до 70-их років XX століть), географічно обмеженим Європою (переважно Західною), і навіть на момент власного піку націоналізм за своїм значенням все ж таки не був визначальним історико-політичним феноменом, а ділив першість (і часто навіть поступався) з організованим класовим соціалістичним рухом. Зазначимо, що особливого

майбутнього у націоналізму та націй немає, і значення національних держав буде невпинно зменшуватись у ХХІ столітті на користь різних форм наднаціональних, піднаціональних, інтернаціональних та подібних сутностей. Різного роду неанглійські мови будуть поволі вимирати, хоча це вимирання може тривати досить довгий період часу.

Не можна сказати, що це якимось принципово відрізняється від позиції вже згаданого Гелнера, чи ще когось з представників соціально-наукового розуміння нації, але навіть для цієї школи воно є крайньою позицією, і крім Гобсбаума, ніхто з них на подібну відвертість навряд чи б наважився. Це, на наш погляд, є особливою чеснотою книги, оскільки крайні позиції переважно є найбільш послідовними і відвертими. Саме на прикладі крайніх проявів добре видно всі плюси і мінуси теоретичної позиції автора. І саме на таких книжках найкраще ознайомлюватись з тим чи іншим вченням.

4. Комуністичність автора

Така крайня антинаціональність автора зумовлюється з-поміж іншого і його комуністичністю. У тексті книги він себе комуністом не заявляє, але власну марксистську не приховує. Більше того, він не тільки не сумнівається в фундаментальній правильності марксистського розуміння історії (простіше істмату, хоча, звичайно, цього слова в книзі не знайдете), але й в надзвичайних інтелектуальних та всіляких інших чеснотах таких історичних діячів як В. Ленін, К. Каутський, Роза Люксембург та й навіть Й. Сталін, хоча останній і з певними застереженнями. Також загалом усі згадки щодо II Інтернаціоналу, Радянського Союзу, Комінтерну і всього, з ними пов'язаного, в книзі несуть потужний позитивний заряд і окутані надзвичайною душевною тепло-

тою. Тому більшість тверджень цієї праці стосовно радянсько-соціалістичного життя будуть звучати чи кумедно, чи навіть злочинно для українських читачів, більшість з яких мали власний досвід реального життя в умовах соціалізму, на відміну від західних професорів-марксистів. Ця марксистська Е.Гобсбаума погано служить науковій традиції, яку він представляє у своїй книзі. Оскільки всі її положення стосовно національного майже цілком співпадають з історичним матеріалізмом (так впливає з тексту книги), який звичайно був повністю хибним і ненауковим, то чи не може бути щось не зовсім правильним в самій цій теорії? Звичайно, така думка не є науковою критикою, але однаково вона неминуче з'являється, і нікуди її не подінеш.

5. Політична емансипація народу, як головна причина формування націй

Звідки береться націоналізм? Чому його (а значить і націй: французької, англійської, німецької тощо) практично до XIX століття не було, а згодом він чомусь з'являється. Однозначної відповіді на це питання книга не намагається дати, але загалом прочитується наступне пояснення.

Внаслідок політичної емансипації і модернізації головних держав Європи у XIX столітті їх природа принципово змінюється. Якщо раніше в соціально-політичному сенсі європейські держави були виключно витвором і засобом шляхетської еліти і до широких мас простолюду в ідеальному вигляді взагалі не повинні були б мати ніякого стосунку (і на практиці переважно майже не мали), то віднині вони поступово починають перетворюватись на держави «загальнонародні». Через поступове надання масам якихось електоральних механізмів впливу на прийняття політичних рішень державою остання дійсно по-

чинає наближатися до триєдиної (народ=держави=нація) чи чотирьохєдиної (територія= народ= держава=нація) формули. Саме народ (а не монарх чи ще хтось) стає сувереном (носієм, власником) політичної волі, і держава віднині виступає продуктом та знаряддям цієї волі (і як особливий орган народу, і як його втілення). А тому жителі території (народ) перетворюються в націю (колективного суверена політичних прав і волі). Згодом стає можливим ототожнення себе з державою в свідомості її громадян — вона дійсно є тепер їхньою державою, оскільки визначена їх колективною волею. Вперше таке бачення держави, а значить і народу та нації, задекларувала Французька революція кінця XVIII століття, а далі воно дуже поволи, але неминуче почало утверджуватись у всіх інших європейських державах.

Ким переважно були жителі тих держав (чи територій), допоки не стали французькою, англійською чи іншою нацією? Найправильніше їх називати селянами, або місцевими (тутешніми, донедавна поширене самовизначення білорусів). І не були селяни Франції французами саме тому, що вони не ототожнювали себе (чи згідно з цією теорією не повинні б були ототожнювати) з французькою державою, дворянством, хоча, мабуть, певною мірою ототожнювали з королем.

Чому, наприклад, ототожнення з королем і через нього з державою не є достатнім для буття нацією, в книзі особливо не розглядається, хоча, звичайно, це дуже потребує відповіді. Натомість, автор в багатьох місцях наголошує, що більш рання держава не потребувала лояльності (відданості) своїх підданих, а модерна — навпаки, а також, що правлячий клас у до-модерних державах жодним чином не ототожнював себе з простолюттям. Дуже важко зрозуміти, що тут мається на увазі, адже коли термін «лояльність» означає готовність хоча б стис-

нувши зуби підкорятися встановленим в державі законам, порядкам та інституціям, то між модерною лояльністю і до-модерною якусь принципову різницю виявити важко. Якщо під нею розуміється щось інше, то що воно таке, в книзі особливо не роз'яснюється.

Щодо ототожнення правлячого класу з народом, то без сумніву, еліта вважала себе людьми принципово іншої якості, гідності і кращого походження (деколи навіть із іншого кращого етносу), але однаково їм доводилося ставитись до свого народу, «як до свого народу». Якщо, припустимо, відношення французьких чиновників до народу в ХІХ столітті стало на ґрунті революційних гасел більш «братерським» (чого ніяк не можна встановити напевно), то це добре, але навряд чи воно спроможне засвідчити якийсь принципово вищий ступінь ототожнення.

Важливими тут є стосунки держави з підданими — представниками станів, яких у середньовічній Європі дійсно було менше з огляду на примітивність єдиного централізованого державного апарату, функції якого виконували різні корпоративні чи станові утворення (хоча, наприклад, у Візантії в певні періоди централізований апарат був добре розвинутим навіть згідно з сучасними стандартами). Юридично — це вірно, але навіть і нині ми зовсім не схильні ототожнювати конкретного дрібного чиновника, з яким чи не кожен день маємо справу, і який переважно дратує нас своєю поведінкою та відношенням, з «нашою державою».

І найголовніше, всі ці аргументи спрямовуються на те, щоб показати, що політичного ототожнення зі своєю державою у більшості народу (переважно неписьменно-го) до ХІХ століття не було. (А тому ніяк не могло бути нації-держави). Якщо мається на увазі, що більшість неписьменних не мислили себе в поняттях підданих, грома-

дзян чи ще там когось якоїсь держави, то це вочевидь невірнo (мислили майже всі і навіть в найглухіших селах). Якщо тільки держава існує достатньо довго, є реальною (має суттєвий вплив на життя її громадян) і сприймається як своя (інше питання, що потрібно, щоб вона сприймалась «як своя», і скільки часу її існування за яких обставин буде «достатньо»), то ототожнення народу з нею постає неминуче. Прикладом цього є хоча б та думка донських козаків, що аналізується в книзі. Якщо ж мається на увазі, що народ «не любить» своєї держави, чи що вона йому байдужа, то це також невірнo, бо власне увесь тогочасний народний епос описує саме відданість батьківщині. Більше того, тема відданості вітчизні є вочевидь домінуючою в народному епосі. Це є незаперечним з досліджень як української, так і російської усної народної творчості, та й заявляти, що, наприклад, «Слово о полку Ігоревому» XII століття є виключно виразом боярсько-шляхетського чи ще якогось патріотизму і не має жодного відношення до почуттів неписьменного загалу, є власне тим, що Гобсбаум любить називати анахронізмом. Чому українські козаки XVI-XVII століть любили Україну, а російські — Росію, і чи любили в той час білоруські селяни Білорусію, або Польщу чи Литву, тут спекулювати не місце. Цілом можна припустити, що в історії навіть було достатньо політичних утворень, де народ цілковито був індиферентним до своїх держав і, чи-то передвіщаючи марксистське вчення, чи ще що, був твердо свідомим, що тільки економічний матеріальний інтерес є важливим у цьому світі, але факт наявності масової (дуже часто фанатичної і то навіть не за мірками сучасності) лояльності неписьменного народу до своєї держави задовго до XIX століття і в дуже багатьох місцях² має бути незаперечним

² В якості ще одного такого прикладу наведемо тюдорівську Англію, яку згадує в цьому сенсі і Гобсбаум.

для всіх, хто претендує на звання неупередженого історика. Аргументи на кшталт того, що держави не було, так як просто не могло бути, яких в книзі багато, спростовуються не критикою, а простим фактом, що вона була.

Далі, коли простонародна лояльність до держави існувала за багато століть (і можливо навіть в античні часи) до реалізації політичних доктрин Монтеск'є та Руссо на практиці (якщо припускаємо, що в XIX столітті їх справді серйозно реалізували, і народ дійсно отримав реальні політичні права), то зрозуміло, що вона не може однозначно і необхідно викликатися лише «модерною» європейською державою. Без сумніву, що її можуть викликати і певні інші типи держав. Коли ж так, то в цьому відношенні маємо аргумент на користь існування політичного націоналізму (а тому, згідно з прийнятим у книзі основоположним визначенням, і націй) і в інші періоди та в інших місцях.

6. Державний патріотизм, як необхідно первинна форма націоналізму і проблема переходу від нього до недержавних націоналізмів

Однак, відданість народу своїй державі чи державний патріотизм не є тим, що насамперед означає наразі слово націоналізм, хоча можливо його спершу і вигадали для означення патріотизму. Націоналізм це все-таки ідеологічна і політична сила, яка завжди спрямовується проти існуючої держави (держав) на користь нової майбутньої держави. Автор це неодноразово підкреслює, але для нього вони речі принципово однієї природи і в логічному сенсі націоналізм має бути похідним від патріотизму. Загалом це не є неправдоподібним. Однак простежити його механізм дуже важко, і в книзі автор за це, на жаль, не береться. Він достатньо детально описує перші серйозні націоналізми XIX століття (італійський

та німецький), які прийшли до реалізації своїх цілей. Що змусило німців, наприклад, які раніше були лояльними гесенцями, шверінцями, прусаками, саксонцями тощо, раптом захотіти мати нову єдину державу точно сказати важко, та й без сумніву для цього доведеться залучати якісь об'єктивні неполітичні індикатори національності (мову, етнічність, історичну пам'ять тощо). Це в теоретичному сенсі має явно негативний момент, оскільки одразу підриває основоположне політичне визначення нації. Якщо суто політичних чинників для пояснення виникнення якогось націоналізму недостатньо, то очевидно, що націю ніяк не можна зводити до її виключно суспільно-політичної сутності. І хоча автор приділяє в роботі дуже багато місця, щоб показати, якими ненадійними насправді є «так звані об'єктивні» критерії національності, це ніяк не зараджує проблемі, оскільки він одночасно також визнає, що німецький та італійський націоналізми (а також багато інших) мали передусім мовну мотивацію. Найзагальніша схема їх появи така.

В Італії і Німеччині вже на кінець XVIII століття існували відносно невеликі спільноти освічених, об'єднаних використанням спільної мови високої культури (і нічим більше, що окремо підкреслюється), і згодом в якийсь момент ці мовні спільноти стали висувати політичні вимоги створення єдиних держав, тобто стали італійською і німецькою націями. Зрозуміло, що спершу абсолютна більшість німецького та італійського селянства, міщанства, чиновництва тощо цих вимог не поділяла, культурними італійською та німецькою не розмовляла, а стали вони лояльними італійцями та німцями вже швидше після створення відповідних єдиних держав у 1861 і 1871 роках. Націотворення таким чином виступає справою вузької групи національних активістів, а

народ лише їхнім пасивним матеріалом. Як стверджує автор, більшість жителів Італії навіть не підозрювали про існування Ресорджименто до створення єдиної італійської держави. Навіть якщо це і так, то однаково головне питання, чому ті вузькі групи активістів захотіли раптом єдиної держави, і захотіли саме в той час, коли це сталося, і змогли свої плани успішно реалізувати, залишається без відповіді. Єдино можливе тут суто волюнтаристське пояснення (на той момент їхня колективна воля виявилась достатньою для такого) могло б бути прийнятним, але воно ніяк не могло б задовольнити Гобсбаума з огляду на фундаментальні настанови його соціально-історичної позиції. Задовільним поясненням тут могла б бути лише демонстрація того, як вже існуючі державні патріотизми (англійський, французький, прусський тощо) привели до тих націоналізмів, але, знову ж таки, вона у праці відсутня.

Ще гірші справи з націоналізмами так званих «малих народів», які виступають на арену в народницький період (переважно після 1880 р.). Італійці та німці були державними народами, і мали тільки надто багато (і часто досить карикатурних) держав. А що змушує групу людей, які живуть у найцивілізованішій і найзаможнішій державі XIX століття (ірландці в Британії), абсолютна більшість яких не має і найелементарніших навичок володіння галльською, раптом забажати стати незалежною нацією? Для пояснення залишаються тільки уже практично мертва історична культурна спадщина і історична пам'ять. Однак, знову ж таки, залишається проблема їх пов'язання з політичним визначенням нації: чому політична лояльність до старої давно неіснуючої суто уявної ірландської держави виявляється сильнішою лояльністю до існуючої такої симпатичної Британської імперії? Видиме пояснення напрошується саме: через

національне гноблення. Проте знову маємо проблему. Оскільки національного гноблення не може бути без існування націй, то звичайно, що воно ніяк не може спричинитися до їх появи. Без сумніву, тут могло б бути корисним поняття протонаціональності, якому в книзі присвячений окремий розділ. Гніт, мовляв, спрямовується на протонаціональні почуття, і в результаті маємо пробудження (виникнення) національної свідомості. Це було б дуже сильним аргументом, однак чомусь автор, якщо і говорить у праці про «національне гноблення», то переважно як про вигаданий самими націоналістами і несуттєвий. Воно і не дивно, адже коли б він його визнав суттєвим, то і національність та національна справа одразу б стали суттєвими також (навіть при збереженні всіх інших положень його теорії, а цього дуже не хочеться ні йому як марксисту (суттєвим може бути тільки економічний інтерес), ні дуже багатьом на заході (в протилежному випадку доведеться далі ділити досить багато існуючих таких хороших і симпатичних західних демократій).

7. Антимовність автора

У світлі сказаного вище стає зрозумілою особлива стурбованість автора книги «мовним питанням». Воно там без сумніву в фокусі і займає найбільше місця (мабуть, разів у десять більше, ніж аргументи проти расового націоналізму чи антисемітизму). Деколи складається враження, що, на думку автора, бажання розмовляти рідною мовою є таким же аморальним, як бажання відправити сусіда в крематорій на підставі того, що у нього не зовсім відповідна форма черепа.

Оскільки факти національного гноблення найчастіше аргументуються малими націоналізмами на мовних прикладах, а без сумніву, що інакше бути не може, то для

заперечення цього існує єдиний надійний спосіб — показати, що мова є цілковито четверторядним соціальним артефактом. Засіб спілкування і не більше. Загалом для людини не має значення, якою мовою спілкуватися, і чим швидше вона перейде на одну з мов світового спілкування, тим краще для неї. (Тут одразу постає питання «головної» мови міжнародного спілкування. Для чого вчити у французьких школах французької, коли англійська однаково розкриває перед особистістю безкінечно ширші можливості?). Однак стрижень антимовної аргументації Е.Гобсбаума достатньо нетиповий. Він досить екстравагантно вирішив аргументувати те, що національної мови в принципі ніколи не було, та й бути не може. Тут автор просто заявляє, що сутність розмов про мову філологи та лінгвісти не має значення, так як для неосвіченого матроса, наприклад, немає особливої різниці між малознайомим діалектом власної мови, чи чужою. На його думку, національна мова «народжується», або «конструюється» культурницькими націоналістами і є такою ж штучною, як те ж есперанто. Для наочності він наводить переконливий приклад іврити, яким дійсно на кінець XIX століття ніхто не розмовляв (хоча і при цьому іврит ніяк не є «штучним конструктом»). На це знову ж можна тільки зауважити, що справа по суті в іншому. Така річ, як реальна спорідненість діалектів, мовних підгруп, груп, сімей тощо є цілковито об'єктивною, легко схоплюється навіть в математичних термінах, а для неписьменного моноглота вона очевидно проявляється через те, наскільки легко чи важко йому дається опанування тієї чи іншої говірки. Незважаючи на всі цинічні міщанські жарти про те, як, наприклад, жителю Кіля важко зрозуміти вихідця з Цюриха без додаткового мовного навчання, вони таки при потребі без особливих проблем порозуміються, і навіть найзатятішому росій-

ському шовіністу на вивчення української доведеться витратити в сотні разів менше часу і зусиль, ніж, наприклад, англійської. (Інша річ, що з ксенофобських міркувань він цього ніколи не буде робити без потужного матеріального чи силового стимулювання, а деякі, можливо, навіть і ціною життя). Той факт, що за започаткуванням більшості літературних мов стоять конкретні подвижники і систематизатори, зовсім не робить мову штучною. Так, вони дійсно включають певні вже існуючі граматичні, синтаксичні та інші мовні норми до фіксованого канону, інші відсіюють і таким чином ніби задають стандарт для наступних авторів і користувачів, але вони ніколи не вигадують їх на порожньому місці, а беруть з уже існуючої писемної чи усної практики. Більше того, навіть після такого ні усна, ні писемна мова не припиняють своєї еволюції. Звичайно, коли, наприклад, правопис затверджується урядовими постановами чи законами, то у авторів виникає більше проблем з редакторами, оскільки вони часто впевнені, що та чи інша норма вже віджила, або суперечить іншим нормам. Проте, мова продовжує еволюціонувати далі, і владі просто доводиться приймати все нові і нові зміни та доповнення до нормативних документів.

Як би то не було, суть мовної проблеми не в цьому. Навіть коли б мови дійсно вигадувались кимсь, як настільні ігри, у випадку вже існуючих мовних спільнот це б принципово не змінило ситуації. Якщо для того, щоб отримати хорошу освіту, державну посаду чи навіть просто звернутися до податкової адміністрації, одному доводиться відмовлятися від тієї мови, якою він розмовляв з мамою в дитинстві, розмовляє зараз у сім'ї і хотів би спілкуватися з власними дітьми, та переходити на іншу, а ще комусь не треба з цього всього нічого, то це вже є страшенною несправедливістю згідно зі всіма на цей

момент існуючими моральними системами. Автор розглядає цю проблему з погляду соціального престижу та статусу і в такому вигляді дійсно визнає її. Однак розмова про соціальний престиж та статус тут якщо і доречна, то десь в десятку чергу. Ця проблема є насамперед моральною, безпосередньо стосується людської гідності, а без гідності людських істот не буває. І те, що марксистська чи якась інша соціальна філософія поняттями людської гідності просто не оперує, є лише зайвим свідченням на користь її незадовільності. Так, мови як культурні феномени в якийсь час народжуються, і можливо навіть можуть природно вмирати. Однак, коли спробуємо знайти приклади такого «природного» вмирання, то завжди виявимо десь перед тим збройне завоювання, політично нерівноправний статус, не рідко навіть відвертий геноцид на мовному ґрунті. Звичайно, англійські британці могли тішити себе кельтською шараварищиною і навіть підтримувати «багатоманіття британської етнічної палітри», коли видавалось очевидним, що галльській чи валлійській вже ніщо не допоможе, проте, коли виникає хоча б суто гіпотетична загроза пануючому статусу однієї мови з боку іншої, все це благодущня одразу зникає, а натомість бачимо агресивну ксенофобію і шовінізм. Прикладом цього є згадана в роботі антиіспанськомовна «параноя», яка і далі продовжує наростати в США, хоча український читач має в своєму розпорядженні достатньо подібних прикладів і з власного досвіду. Дуже мало людей чомусь виявляються настільки толерантними, щоб погодитись добровільно вивчити мову свого сусіда і припустити, що вона може мати дійсно рівний політичний статус у їхній спільній державі³. Коли ж погодитись з аргументами книги, що

³ Не юридичний, а саме політичний; українська, наприклад, зараз юридично є державною, але політично її становище не є істотно кращим, ніж в останні десятиліття СРСР.

для модерної держави недоцільно «гратися» з двома чи більше справді рівноправними державними мовами, то доведеться визнати мовний націоналізм абсолютно неминучим. Той факт, що його ще так відносно мало в сучасному світі (чим не перестає дивуватись і тішитись Гобсбаум), свідчить тільки про те, наскільки ще багато людей є готовими жити в становищі постійного морального приниження (не тільки стосовно мовного питання), остерігаючись ще більш негативних наслідків для себе з боку існуючих держав та їх агресивної більшості. І описуваний в книзі факт про те, як французькі євреї в кінці XIX століття намагались якомога швидше забути будь-якою ціною ідиш і стати «справжніми французами», свідчить не на користь того, що вони свідомо розуміли всі переваги знання французької і непотрібність ідишу (для цього ідиш не варто було обов'язково забувати), але що вони мали обґрунтовані підстави остерігатись французьких антисемітів і французької держави, яка офіційно ні на мить не припиняла стверджувати, що тільки політичне визначення французькості є чинним у республіці.

8. Проблема співвідношення політичного і неполітичного визначення нації

Головною теоретичною проблемою наукового (філософського також) дослідження феномену національного була і продовжує залишатись проблема основоположного принципу для підходу до нього (його визначення). Також одразу постає питання, чи такий принцип повинен бути один, чи їх має бути декілька? З теоретичних міркувань, завжди краще мати один, оскільки, якщо ми беремо хоча б два, то одразу доводиться шукати ще якийсь третій, вищий, щоб з'ясувати як розподілити вагу (значення) між ними тощо. Фран-

цузька революція, яка розпочинає епоху сучасного націоналізму, задекларувала політичне визначення нації (нація=увесь народ, що проживає на території держави і наділений однаковими політичними правами). Загалом воно переважно не бралось офіційно під сумнів політичними лідерами існуючих держав з того часу (за винятками лідерів на зразок Гітлера). Також його приймали і підтримували з тими чи іншими застереженнями більшість теоретиків, починаючи від буржуазних лібералів і до цього часу. Але, як підкреслює автор в завершальному розділі, ніколи і ніде суто політичний принцип не реалізовувався повністю на практиці. Лідери вже існуючих держав вдавались до неполітичних критеріїв визначення нації для виправдання, наприклад, зовнішньої експансії, націоналісти — для виправдання своїх програм зі створення нових незалежних держав, шовіністи-патріоти — для боротьби з «внутрішнім ворогом». Чи можна було б уникнути всієї цієї націоналістичної історії останніх двох століть, якби цей принцип якимось чудом з першого дня хоча б існуючими урядами ніколи не порушувався? Навряд чи, тому що політичне визначення, як показує вже наведений вище мовний аргумент (хоча далеко не тільки він один), при всій його видимій привабливості не може повністю досягнути суті феномена національного (хоча його важливість і є без сумніву першочерговою), що загалом і визнає ця книга, хоча і опосередковано та дуже неохоче, в багатьох своїх застереженнях. Тому так часто політики, ідеологи та пропагандисти вдавались до неполітичних критеріїв нації (мови, культурної спадщини, етнічності, історичної пам'яті, деколи навіть раси тощо). Чи можливо знайти якийсь вищий критерій, який би зібрав воедино політичні і неполітичні визначення нації? Книга цього питання не ставить, а

швидше намагається ще раз показати, що політичний критерій є найголовнішим. Це добре, але будь-який нормальний націоналізм це і так знає з самого початку, оскільки його метою є побудова територіальної політичної держави. Не ставив би він певним чином знаку рівності між нацією і державою, то і така вимога не була б конче необхідною. І як тільки йому вдається досягнути бажаної мети, він одразу прагне стати державним патріотизмом і починає переконувати тепер вже свої власні національні меншини так само, як ще недавно переконували його, що мова не може мати пріоритету над політичною лояльністю до держави, яка загалом готова гарантувати всі культурно-автономні права, що місцеві мови цілком можуть бути забезпеченими від зникнення навіть без постановки питання про територіальну автономію, а тим паче відокремлення, і все те, що черговий раз детально повторює ця книга. Однак, так само, як і існуюча влада, яка цього намагається уговорити, він знає, що мова і весь той згаданий ряд також є важливими, і що його набагато легше захищати (а може і єдиноможливо) в своїй власній державі, ніж у не зовсім своїй.

Інтуїція очевидно підказує, що визначення нації швидше має бути чимось на зразок територія=народ=СВОЯ держава=нація, ніж просто територія=народ=державна=нація. Чи можна той загадковий термін СВОЯ визначити суто політично, не вдаючись до позаполітичних понять? І чи можна його взагалі визначити через щось, бо, як добре показано у праці, перелік мова, культура, етнічність тощо є прийнятним, але цілком може виявитись і безкінечно довгим, а також є підстави вважати, що він ніколи не буде ні необхідним, ні достатнім. Відповіді на це питання у нас немає так само, як і в книзі.

9. Антинаціональний пафос книги (національне самоототожнення не важливе)

У книзі неодноразово стверджується, що ми все ще дуже мало знаємо про нації та національне. Проте, автор спеціально ще раз наголошує в заключному розділі, що національне не є важливим, не має майбутнього, і загалом навіть деколи здається, що він справді десь в глибині душі переконаний, що людство тільки б виграло, якби дотепер існували Австро-Угорська, Російська, Англійська, Французька і можливо навіть Османська імперії. Звичайно, вони б неминуче мали модернізуватись, забезпечуючи народам, чи на сучасний лад нац-меншинам, дедалі ширші культурно-автономні мовні і всілякі інші можливі права, але оскільки теперішнє говорить, що національна держава і так приречена, то чи варто було класти стільки мільйонів людських життів за те, чого і так незабаром не буде?

Без сумніву, якби не почалася Перша світова війна (а її початок на думку більшості істориків все-таки був випадковим, а не необхідним), то не зовсім ясно, якою б була доля європейських бездержавних народів. Ми точно знаємо, як наголошує книга, що європейську карту масово перекроїли на їхню користь згідно з принципом національності лише один раз за всю Європейську історію (після Першої світової), і дійсно зараз виглядає, що такого вже ніколи не буде ні в Європі, ні ще десь.

Однак, щоб погодитись з таким чи з будь-яким іншим припущенням чи прогнозом, варто мати хоча б якусь певність, що ми знаємо про нації та національне не «дуже мало», навіть таки трохи більше. Коли заявляється, що ми знаємо «все ще дуже мало», то на чому може триматися певність стосовно того чи іншого бачення?

Антинаціональність (антинаціоналізм) в соціальній науці та політичному дискурсі, однак, стає щораз більш

і більш поширеною. Це, правда, не викликає жодного видимого бажання існуючих держав покінчити з власною незалежністю, що згідно з логікою послідовно б мало наростати також, але це вже дещо інше питання.

Загальна схема міркувань антинаціоналіста наступна.

Оскільки національне так часто приводило в минулому до національних суперечностей, конфліктів, а деколи навіть геноциду, природа і значення його до кінця невідомі, але вони ніби не особливо і важливі, а також здається, що люди цілком можуть існувати навіть без національного ототожнення (хоча при цьому вони і можуть для домашнього вжитку використовувати свої місцеві мови, мати певну етно-культурну окремішність тощо), то чи не краще для людства з національним покінчити раз і назавжди. Коли не буде національного, то які можуть бути національні конфлікти?

З огляду на проблематичність в однозначності такого рішення можна прийняти «перехідний варіант» — максимальне укрупнення і максимальне скорочення кількості існуючих держав (приблизно так описана в книзі буржуазно-ліберальна програма 1830-1880 рр.).

Націоналізм же говорить протилежне. Так, національних (етнічних) суперечностей і конфліктів в історії було багато. Так, цілковито гомогенна національна держава не можлива, але оскільки національні прояви, якими б не була їх природа, є безсумнівно важливими, то намагання їх ліквідувати є дією всупереч розуму, і найкращий спосіб звести національні суперечності до мінімуму — намагатись наскільки можливо забезпечувати народи власними територіальними державами, так як лише національна територіальна держава може максимально забезпечити реалізацію національних потреб.

Головним аргументом Е.Гобсбаума проти програми націоналізму є наполягання на її нереалістичності. Ми

не можемо безкінечно подрібнювати існуючі держави, і скільки б ми їх не ділили, вони однаково будуть багатонаціональними з огляду на вічний невпинний рух населення на планеті.

Цей аргумент теоретично можливий, але не для вченого, який наполягає на приматі політичного визначення нації. Якщо добровільна асиміляція цілком можлива, і як показує історія дійсно не рідко має місце у випадку мігрантів, то, наприклад, в Канаді, теперішнє законодавство якої допускає збільшення населення за рахунок імміграції здається на 0,1% на рік, новоприбульці просто поступово будуть ставати звичайнісінькими англomовними канадцями (не франкомовними, як би не старалися квебекці). Якщо ж в силу якихось причин в тій же Канаді чи якійсь іншій державі раптом виявляється, що якась значна частина її населення більше канадцями бути не хоче, то навіщо їх все-таки примушувати ними бути? Щоб іншим не захотілось?

Як би то не було, життя показує, і книга на цьому особливо наголошує, що число етно-мовних спільнот на землі, які цілком можуть відповідати вимогам визначення націй згідно з існуючими традиційними критеріями, суттєво більше, ніж число тих, що заявили національні прагнення. Якщо їхні держави виявляються для них «своїми», то навіщо ж їх покидати? Якщо ж вони в силу чогось «своїми» не є, то чи не є аморальним змушувати людей в них жити? Та й чи може бути історично виправданим існування таких держав? Кожна держава має шанс стати СВОЄЮ для всіх своїх громадян. (Досвід показує, що таке не рідко вдавалось). Якщо вона цього не хоче чи не може робити, то навіщо ж ззовні підтримувати її існування?

Завжди у цій суперечці націоналізм чомусь наполягає на моральній правоті, а антинаціоналізм на чомусь ін-

шому (економічній, практичній, ще якійсь доцільності, практичності-непрактичності тощо).

Однак розсудити їх зможемо тільки тоді, коли точно знатимемо, що таке національне. Це питання також ще цілком може вирішитися і «саме-собою». Шляхом зникнення національних держав, наприклад.

У будь-якому випадку, той, хто прочитає цю книгу уважно і до кінця, буде мати підстави вважати, що він справді щось таки знає стосовно природи націй і націоналізму.

Лютий 2002, Відень.

Тарас Корпало,
кандидат філософських наук

Іменний покажчик

А

Айвен Емріс – 129
Альберт, принц-консорт Англії – 114
Андерсон, Бенедикт – 4, 64, 81
Ансельм з Ліона – 79
Ансельм Кентерберійський, святий – 79
Арана, Забіно – 142
Армстронг, Дж. – 10

Б

Барер де Вьезак, Бертран – 32, 34
Барс, Фредрік – 209, 210, 211
Бауер, Отто – 7, 8, 15, 62, 208
Бевін, Ернест – 196
Бегехот, Волтер – 6, 9, 35, 37, 253
Бернолак, Антон – 75
Блюм, Леон – 194
Босе, Субхас Чандра (“Нетаджі”) – 198
Бройлі, Джон – 10
Бьокх, Ріхард – 33

В

Вебер, Юджин – 253
Вергеланд, Генрік Арнольд – 75
Вілар, П'єр – 31
Вільгельм II, німецький імператор – 156
Вільсон, Томас Вудро, його принцип національності – 46, 47, 58, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 220, 236, 247, 248
Вільям з Алтона – 79
Вільямс, Гвін А. – 11
Вольф, Ерік – 10

Г

Гай, Людевіт – 75
Гамільтон, Олександр – 42, 43
Гарнье-Пеже, Етьєн Джозеф Луїс – 44
Гауген, Айнар – 148
Гваделупська діва – 97
Гелнер, Ернест – 16, 17, 18, 96, 105
Георг III, король Великобританії – 113
Гердер, Йоган Готфрід фон – 67, 79, 81
Геродот – 80
Гітлер, Адольф – 103, 106, 177, 188, 194, 199, 219, 250
Гаттер, доктор – 131
Гледстоун, Вільям – 115
Гобіно, граф – 99
Голь, Чарльз де – 252
Горбачов, Михайло Сергійович – 222, 223
Грант, Уліс – 55
Гріфіц, Артур – 44, 51
Гріфіц, преподобний – 51
Грох, Мирослав – 4, 20, 21, 138, 139, 229

Д

д'Азейльйо, Массімо – 63
Джонсон, Самуель – 76, 117
Джордж, Девід Ллойд, див. Ллойд
Джордж – 152, 156
Дікінсон, Дж. Ловес – 55
Дойч, Карл В. – 9
Дрейфус, Альфред – 33, 160
Дрюмон, Едуард – 160
Дюргем, Едіт – 73

Е

Еммет, Роберт – 179

Енгельс, Фрідріх – 50, 58, 62, 222

Ж

Жанна з Арку – 100

З

Зедльницький, граф – 150

Земан, З. А. – 172

Зіммель, Георг – 232

І

Інна – 95

Й

Йосип II, імператор Священної Римської імперії – 127

К

Каве, граф Каміло Бенсо – 44

Канторович, Ернест – 69

Караджич, Вук – 81

Карл X, король Франції – 34

Каутський, Карл – 7, 51, 55, 59, 62

Кельх, Христіан – 67

Кеннан, Едвін – 39

Кері, Генрі Чарльз – 43

Кернес, Дж. І. – 39

Кетелє, Ламбер Адольф Жак – 130

Коле, Джон В. – 10

Колокотронес – 34

Кон, Густав – 8

Коннолі, Джеймс – 166

Корнай, Янош – 229

Л

Лапож, Ваше де – 144

Левіс, Ернест – 118

Ленін, Володимир Ілліч – 7, 62, 165, 175, 178, 219, 220

Ліст, Фрідріх – 45

Ллойд Джордж, Девід, перший граф Ллойд-Джордж – 152, 156

Люгер, Карл – 160

Люксембург, Роза – 7, 62, 155

Ля Блянш, Відаль де – 121

М

Марія, див. Діва Марія – 65

Маркс, Карл – 58, 62, 222,

Мацціні, Джузеппе – 44, 46, 47,

63, 135, 136, 181, 203, 208, 225

Микола Перший, російський цар – 113

Міль, Джон Стюарт – 29, 44

Молінарі, Густав де – 41, 42

Монцератська діва – 97

Морас, Карл – 187

Музиль, Роберт – 116

Мюллер, Макс – 144

Н

Наполеон III, імператор Франції – 132

Нейрн, Том – 116

Неру, Джевахарлал – 148, 217

О

О'Коннел, Даніель – 141

Олександр II, російський цар – 117

Орвел, Джордж – 189

П

Пейн, Томас – 31

Піджин – 72, 152, 213

Пій IX, папа – 98

Пісудський, Юзеф – 63, 166

Піхлер, Арнольд – 57

Портер, Джордж Річардсон – 41

Прімо де Рівера, Мігуель – 185

Р

Райнджер, Теренс – 10

Раян, Франк – 197

Ре, Джон – 40, 42

Ренан, Ернест – 7, 14, 15, 21, 36, 53, 62, 118

Реннер, Карл – 136

Роббінс, Л. – 41

Рот, Йозеф – 72

Руссо, Жан Жак – 58, 114

С

Сей, Дж. Б. – 41

Скот, сер Вальтер – 121

Сміт, Адам – 36, 37, 38, 39, 40

Сміт, Е. Д. – 6, 10

Сталін, Йосип – 8, 62, 181, 221

Т

Тіллі, К. – 10

Томпсон, Е. П. – 119

Тон, Теобальд Вольф – 47

Троелстра, Пітер Джелес – 167

Ф

Фікер, Адольф – 133

Фішман, Дж. – 10

Франко, Франциско – 185

Фрешері, Наїм – 74

Фрідріх Великий, король Пруссії – 101

Х

Хаєс, Карльтон – 8

Ханак, Ганс – 86

Ханак, Петер – 168

Хофер, Андреас – 88, 103

Ц

Цедлер, Йоган Генріх – 27

Ч

Чаушеску, Ніколає – 238

Чемберлен, Хьюстон Стюарт – 144

Чернявський, Михайло – 68? 69

Черчилль, сер Вінстон – 195

Ш

Шевальє, Майкл – 40

Шекспір, Вільям – 102

Шлезвіг-Гольштейн – 131

Шнелльман, Джон Вільгельм – 139

Шонбергер, Густав – 39

Шонерер, Георг фон – 160

Штур, Людовіт – 75

Штьокер, Адольф – 160

Шюц, Йєно – 10

Я

Януаріус, святий – 65

Ерік Гобсбаум

**Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року:
програма, міфи, реальність**

Переклад Тараса Корпала

**Науковий редактор — Д. Єсипенко,
кандидат філософських наук
Коректор — Л. Козловська
Комп'ютерна верстка — А. Гончар**

Примітки подані за редакцією перекладача

**Підписано до друку 21.09.2010 Формат 84x108 ¹/₃₂
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Newton
Ум. Друк. Арк. 18
Наклад 1000 екз. Зам № 11.**

**Український Центр духовної культури
01001, м.Київ, вул.Софіївська, 10
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №1309 від 31.03.2003**

